DE EKONOMISKA IDÉERNAS UTVECKLING

MED SÄRSKILD HÄNSYN TILL VÄRDETEORIEN

AV

BORIS TULLANDER

UPPSALA 1956

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB

DE EKONOMISKA IDÉERNAS UTVECKLING

MED SÄRSKILD HÄNSYN TILL VÄRDETEORIEN

AKADEMISK AVHANDLING

som med tillstånd av vittberömda filosofiska fakultetens i Uppsala humanistiska sektion för vinnande av filosofie doktorsgrad till offentlig granskning framställes å lärosal V lördagen den 19 maj 1956 kl. 10 f. m.

AV

BORIS TULLANDER
Fil. lic. av Kalmar nation

UPPSALA 1956
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB

6082/55

DE EKONOMISKA IDÉERNAS UTVECKLING

MED SÄRSKILD HÄNSYN TILL VÄRDETEORIEN

AV

BORIS TULLANDER

UPPSALA 1956

ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI AB

R. UNIV.
BIBLIOTHEEK
LEIDEN

FÖRORD

En vedertagen grundsats inom den moderna forskningen är att icke uppställa normer och direktiv för det praktiska handlandet. Den socialvetenskapliga forskningen är inriktad på människans liv i samhället och kan därigenom icke undgå att utöva praktiska verkningar. I denna problematik har föreliggande undersökning sin rot. Ett ansvarsmoment är ofrånkomligt inom samhällsforskningen vid valet av frågeställningar och metoder dels med hänsyn till forskningens integritet gentemot de sociala maktgruppernas intressen, dels med hänsyn till individernas rätt till en fri omdömesbildning även gentemot forskningens auktoritet. En tidsenlig samhällsforskning har därför — även på ett så speciellt område som den ekonomiska teoriens — en gemensam riktpunkt i den sociale individens behov av en självständig och sakligt underbyggd omdömesbildning. En »syntetisk» dvs. överskådande och förklarande metodik framstår på grund därav som den socialvetenskapligt mest adekvata och relevanta. Att pröva grunderna för ett sådant betraktelsesätt med tillämpning på en nationalekonomisk, historiskt given fråga — läran om värdet och fördelningen — har varit undersökningens uppgift.

Mellan arbetets påbörjande och slutförande ligger ett längre tidsavstånd. Efter fullbordade licentiatstudier 1940 kunde författaren under några år ägna sig åt vetenskapligt arbete. Därefter fick andra plikter taga vid. Författaren har i sin förvärvsverksamhet varit anställd dels vid ett institutet för opinions- och marknadsundersökningar, dels vid en byrå för kommunal samhällsplanering. Tack vare de praktiska erfarenheterna från dessa arbetsområden kunde den teoretiska undersökningen återupptagas på våren 1953. Uppläggningen fick en något vidgad ram med hänsyn till de aktuella problemen. Även i övrigt har framställningen underkastats en omarbetning, ehuru de ursprungliga frågeställningarna och intentionerna bibehållits.

Undersökningen arbetar med helhetsaspekter och avser att ge en i möjligaste mån sammanhängande inblick i de ekonomiska tänkesättens

utveckling, speciellt ur metodologiska synpunkter. Däremot har syftemålet icke varit att ge en uttömmande, doktrinhistorisk »kartläggning» av detta vidlyftiga område. Därtill skulle andra, mera »analytiska» frågeställningar ha erfordrats.

Till Statens Samhällsvetenskapliga Forskningsråd och dess dåvarande representant inom ämnesområdet, professor Erik Lundberg må ett vördsamt tack riktas för det stöd som möjliggjort undersökningens slutförande.

Ett särskilt varmt tack ber jag få rikta till min lärare professor Tord Palander, som följt mina tidigare studier och varit med om undersökningens slutförande. Hans stöd och intresse har varit en ovärderlig tillgång.

Även till professor Gunnar Myrdal står jag i tacksamhetsskuld. Denne har, måhända utan avsikt, givit vissa grundläggande uppslag till undersökningens problematik. Under de år på 30-talet, då jag hade förmånen att vara hans assistent vid en demografisk-ekonomisk undersökning, grundlades inriktningen av mina studier.

Under höstterminen 1955 och vårterminen 1956 vistades jag vid Uppsala Universitet, där jag bl. a. besökte professor Tord Palanders och professor Erik Lindahls seminarier. Vid professor Palanders högre seminarium genomgicks större delen av avhandlingen i korrektur. För de råd och synpunkter jag fått, ber jag få uttala mitt allra varmaste tack.

Med tacksamhet och vördnad nämner jag mina första, numera avlidna akademiska lärare Karl Arvid Edin och Gösta Bagge.

Min hustru Inga Tullander har med osvikligt tålamod varit med om arbetets andra skede. Utan hennes bistånd hade arbetet icke kunnat genomföras.

I korrekturgranskningen har vänskapsfullt deltagit f. stadsplanechefen Tage William-Olsson, regissör Odert von Schoultz och aktuarie Helge Hjelmæus.

Uppsala i mars 1956.

BORIS TULLANDER

INLEDNING

Undersökningens frågeställningar

Eftersom detta arbete framgått ur en viss helhetsuppfattning av ämnet, torde en kortfattad redogörelse för de viktigaste frågeställningarna och metoderna vara på sin plats. Därigenom uppnås att även den som icke närmare befattat sig med detta ämnesområde eller betraktar problemen från andra utgångspunkter, kan få en inblick i den speciella problematik som avses. En dylik preliminär översikt kräver av förklarliga skäl något friare former än avhandlingen i övrigt.

§ 1. *Allmänna utgångspunkter*

Upprinnelsen till undersökningens problematik kan åskådliggöras genom några enkla frågor och iakttagelser. Den som i våra dagar ägnar sig åt socialvetenskapliga ämnen möter snart en bestämd uppfattning om den vetenskapliga forskningens innebörd. Denna uppfattning kommer t. ex. till uttryck däri att det sägs: forskningen *värderar icke,* forskningen *konstaterar.* En viss allmän kriticism mot värden och värderingar gör sig sålunda gällande och har ingått i det allmänna medvetandet.

Denna inställning brukar å andra sidan även framkalla en viss undran. Redan rent språkligt avses med olika slag av värden bestämda olikheter vilkas reala innebörd icke brukar betvivlas. Med 'det värdefulla' avses något annat än 'det värdelösa'. Man säger att något är 'värdefullt' eller 'betydelsefullt' för att framhäva dess verklighetskaraktär; när något saknar verklighetskaraktär kallas det värdelöst eller betydelselöst. Och nu skulle det alltså förhålla sig så, att forskningen icke skulle kunna skilja mellan det värdefulla och det värdelösa, mellan det väsentliga och det oväsentliga. Menige man anser måhända att vetenskapen just är till för att studera och upptäcka det väsentliga och att vetenskapen själv är ett värde. Men den ifrågavarande allmänt vedertagna principen utsäger: vetenskapen kan icke värdera, den kan endast konstatera.

Alldeles oavsett sådana synpunkter kan det konstateras, att den forskning som hyllar den ifrågavarande grundsatsen, företer vissa utvecklingsdrag, som brukar uppfattas som ensidigheter. I den socialvetenskapliga litteraturen förekommer huvudsakligen två typer av undersökningar — dels de övervägande empiriskt-deskriptiva undersökningarna, dels de övervägande teoretiskt-deduktiva. Det är en allmän erfarenhet att båda dessa riktningar, liksom mot sin vilja, tenderar att avlägsna sig från varandra och att närma sig vissa extrema former.

Den empiriska forskningens »ensidighet» är den tilltagande specialiseringen både av forskningsuppgifterna och av forskarna själva. Den hastigt växande stoffanhopningen, uppdelningen av kunskapen på allt mindre fack etc. är ett uttryck för detta. Att försumma de gemensamma sammanhangen, att icke se helheten för delarnas skull, är ett annat kännetecken. Den elementära motsvarigheten till denna typ av empirism är icke okänd i det vanliga livet; sådana iakttagelser kommer till uttryck exempelvis i talesättet 'att icke se skogen för bara träd'. Den engelske nationalekonomen G. L. S. Shacle[1] har begagnat sig av detta talesätt även för att karakterisera den motsatta ytterligheten. Han säger ungefärligen: många teoretiker ser icke heller skogen; teoretikerna ser icke skogen därför att de »först hugger bort träden» dvs. de väljer sina förenklade förutsättningar på ett sådant sätt att knappast något återstår av den sammanhängande verklighet som de föreger sig att studera.

Dessa sakförhållanden torde knappast behöva beskrivas närmare. De omnämns här blott för att poängtera en viss parallellism mellan den värdeskeptiska inställningen och forskningens klyvning på mer eller mindre heterogena riktningar och fack. Medan den empiriska och det teoretiska stoffet snabbt tillväxer och går mot bestämda ytterligheter, mellan vilka inga bryggor finns, kan den överskådliga och systematiserade kunskapen icke ens komma till stånd. Därtill skulle nämligen erfordras vissa grundläggande avvägningar mellan väsentliga och oväsentliga ting, men icke heller sådana värderingar kan anses fullt förenliga med grundsatsen, att forskningen icke erbjuder någon grund för värderingar.

Dessa spörsmål är specifika för socialvetenskaperna. Inom de exakta naturvetenskaperna är situationen en annan. Där är relationerna själva betingade av bestämda konstanter i sinnevärlden. Forskningen kan specialiseras utan olägenheter; de olika objekten kan begränsas och be-

[1] G. L. S. Shacle, Uncertainty in Economics, 1955, sid. 232.

handlas var för sig utan att några egentliga värderingsproblem uppstår. Inom astronomien behandlas utomordentligt stora avstånd, inom atomfysiken utomordentligt små avstånd. De olika objekten behöver icke för den skull uppfattas som olikartade eller som mer eller mindre viktiga eller betydelsefulla. Inom matematiken behöver man icke alls tala om värden — på sin höjd om »kvantitativa värden», varmed blott avses själva beteckningarna. Bilden förändras helt så snart den mänskliga faktorn kommer in i observationsfältet och alldeles särskilt, såsom fallet är inom socialvetenskaperna, när de mänskliga objekten börjar framträda som handlande subjekt. Då kan företeelserna icke isoleras från varandra, då ingriper ett växlande antal faktorer i varje situation och själva observationsfältet blir levande och föränderligt. För att urskilja och behandla sådana objekt och observationsfält är det icke tillräckligt att konstatera 'det som är' och 'det som icke är' utan 'det som är' kräver tillika en differentiering med avseende på väsentliga och oväsentliga faktorer. Eljest kan man icke ens begränsa och fixera sina fakta.

Behöver dessa synpunkter innebära att bestrida grundsatsen: forskningens sak är icke att värdera utan blott att konstatera fakta? Denna grundsats har en självklar ehuru speciell innebörd. Den utsäger att den vetenskapliga kunskapen måste ha *verklighetskaraktär* till skillnad från *subjektivt betingade* intentioner och målsättningar. Säkert vill ingen motsätta sig denna tolkning av den vetenskapliga kunskapen. Att sammanblanda subjektiva fantasiföreställningar och fakta, att kalla inbillade föreställningar för »kunskap» och att kalla påtagliga fakta för »inbillningar» — allt sådant är givetvis oförenligt med vetenskapens begrepp. Följer emellertid därav att forskningen kan och bör underlåta att värdera? Om a l l a värden och värderingar skulle vara uttryck för subjektiva, mer eller mindre känslo- och viljebetonade omdömen och intentioner, då finge frågan följdriktigt besvaras med ett »ja».

Är emellertid alla värderingar så beskaffade och har alla värden samma godtyckliga innebörd? Det ligger nära att tänka på vetenskapen själv. Grundar sig icke den vetenskapliga kunskapen på vissa värden, rymmer icke allt vetenskapligt arbete vissa värderingar — t. ex. respekten för objektiviteten, respekten för människan, för hennes individuella frihet och integritet, strävan att tillgodose allmängiltiga intressen och ej tilläventyrs den personliga nyfikenheten eller fåfängan? Och att uttala något sådant — innebär det en godtycklig värdering eller ett konstaterande av ett objektivt sakförhållande? Oss synes det vara ett konstaterande av ett obestridligt sakförhållande, bestående däri, att det som

kallas värden och värderingar omfattar en oändligt skiftande mångfald av relationer, vilkas mer eller mindre hållbara grunder måste bedömas från fall till fall. Sakligt motiverade värdeomdömen kan i regel uttryckas som sakomdömen. Det innebär under alla omständigheter ett erkännande av principen, *att värden och värderingar är fullt legitima och nödvändiga element inom forskningen*, låt vara att giltigheten av utsagorna beror på värdenas och värderingarnas beskaffenhet från fall till fall f. ö. alldeles i överensstämmelse med giltigheten av de vetenskapliga observationerna i övrigt.

En invändning kan uppstå på denna punkt, nämligen att en komplicerad fråga tämligen hastigt gjorts till en principfråga. Det kan invändas att alla principer är abstraktioner och att det ej tjänar mycket till att diskutera sådana frågor. Att principfrågorna kan vara betydelsefulla, att hävdandet av den ena eller den andra principen kan leda till många djupgående konsekvenser, är icke minst den förut citerade grundsatsen ett uttryck för. Emellertid är otvivelaktigt föga vunnet med att driva en tes för principens skull. Mycket svårare och mycket mer avgörande är den praktiska frågan: *på vad sätt skall man arbeta vetenskapligt med värden och värderingar?* Att erkänna en viss vetenskaplig legitimation för värden och värderingar, må vara gott och väl, men hur skall det gå till och hur skall man t. ex. undgå de subjektiva värderingarna och ensidigheterna som den värdekritiska riktningen med rätta vänder sig emot? Här skall blott ett svar lämnas: det är en metodfråga, alltså en fråga om ett systematiskt och kontrollerbart förfarande i dessa hänseenden som i alla andra inom vetenskaperna. Skillnaden är blott den, att medan de exakta, kvantitativa metoderna är utomordentligt väl utvecklade, är de kvalitativa metoderna särdeles underutvecklade, försummade och misskrediterade. Kravet gäller sålunda icke att arbeta i strid mot de vedertagna, värdekritiska grundsatserna utan blott att utveckla och pröva de metoder som erfordras för de kvalitativa betraktelsesätten inom socialvetenskaperna.

Det kan också invändas: inställningen är likafullt en illusion, subjektiviteten har lämnats tillträde. Då gäller det att beakta två ytterligheter. Den ena är otvivelaktigt *subjektivismen*, den ohämmade, okontrollerade av känslo- och viljeimpulser betingade illusionismen, som förväxlar sina föreställningar med objektivt grundade iakttagelser. Den andra motpolen är *skepticismen*, som kapslar in sig i formella principer och av fruktan för subjektiviteten undflyr beröringen med väsentligheter. Objektiviteten finns emedan dessa ytterligheter finns.

Men då bör icke *individualiteten* förväxlas med *subjektiviteten*. Det beror på individualiteten *hur* metoderna tillämpas. Under alla omständigheter är individualiteten även bäraren av — objektiviteten.

§ 2. *Nationalekonomiska frågeställningar*

Med ovanstående har undersökningens allmänna utgångspunkter i någon mån karakteriserats. Det kan sägas att det är en konturlös problematik, om man skulle vilja ingå på den närmare. Det var emellertid blott de allmänna synpunkterna som skulle skisseras. Inom samhällsvetenskaperna finns vissa typiska frågor eller områden, där samma problematik kan studeras i begränsad skala och på ett konkret sätt. Ett sådant socialvetenskapligt grundproblem synes vara det ekonomiska värdeproblemet. Det är ingen tillfällighet att just den frågan kom upp i den begynnande nationalekonomien, i klassikernas värdelära. När nationalekonomien började utvecklas som den första samhällsvetenskapen i en mera modern mening blev värdeproblemet ett slags kardinalfråga och prövosten. (Jurisprudensen är äldre än nationalekonomien, men de juridiska vetenskaperna har städse haft karaktären av »statsvetenskaper».) Åtminstone är det avsett att i denna undersökning behandla det ekonomiska värdeproblemet som en allsidig fråga, även med hänsyn till de synpunkter som nämnts härovan. Motiveringen för denna uppfattning kan blott framgå av undersökningen själv.

Värdeproblemet har gamla anor inom det ekonomiska tänkandet. Redan Aristoteles införde en grundläggande distinktion. Han skilde på »bruksvärde» och »bytesvärde». Bytesvärdet uppkom på marknaden; en varas *bytesvärde* var närmast *det faktiskt betalda priset*. Med en varas *bruksvärde* avsåg Aristoteles däremot den mera varaktiga och vedertagna uppskattningen av dess *nyttighet*.

En liknande distinktion införde även Adam Smith. Man bör beakta skillnaden mellan »value in use» och »value in exchange», var en av de satser från vilka han utgick i sina prisbildningsresonemang.[1] Efter Adam Smith har David Ricardo, Karl Marx och ett flertal andra teoretiker utgått från dessa begrepp. Skillnaden mellan bruksvärde och bytesvärde kan tyckas enkel, plausibel, ja trivial. Likväl torde det kunna sägas att få begreppsdistinktioner i nationalekonomiens och andra socialvetenskapers historia har vållat sådana komplikationer och lett till så-

[1] Jfr citatet i kap. 9 sid. 114.

dana oöverskådliga konsekvenser som dessa primära begreppsdistinktioner inom den ekonomiska teorien. Ej nog med att de har uppfattats olika under olika tider och att de olika uppfattningarna flutit in i varandra och bekämpat varandra — de olika teorierna har även ingått i de mera allmänna tänkesätten och därigenom påverkat även den historiska utvecklingen. I få ord kan denna uppfattning antydas sålunda. »Bruksvärdet» kräver det mera generella, kvalitativa värdebegreppet för att tydligt kunna uppfattas. »Bytesvärdet» kräver det mera speciella, om man så vill, kvantitativa värde- eller prisbegreppet. Bruksvärdet skulle sålunda representera ett slags »idealvärde» i förhållande till det snävare, empiriskt betingade prisbegreppet. Därigenom skulle bruksvärdet representera det allmänna, normerande värdet av en vara och utgöra ett slags *måttstock* för det fluktuerande bytesvärdet eller marknadspriset. Man får sålunda bakom det ena värdebegreppet tänka sig det mera allmänna, kvalitativa betraktelsesättet och bakom det andra det snävare, kvantitativa betraktelsesättet. Under historiens gång t. ex. under medeltiden, var i huvudsak det förstnämnda betraktelsesättet dominerande, sedan kom det andra. Inom den klassiska nationalekonomien skedde en viss brytning. Därigenom att man får tänka sig mycket omfattande tankeströmningar och tänkesätt bakom dessa uppfattningar, kunde de elementära teorierna utbildas med en viss kraft och skärpa. Vilken uppfattning som var den riktigaste, skulle icke vara en väsentlig fråga. Det betydelsefulla låg däri att de olika uppfattningarna kunde utsträckas till olika samhällsåskådningar och att därigenom de olika samhällsklasserna kunde ställa sig bakom respektive teorier. Att närmare gå in på dessa frågor, vore icke den rätta platsen här.

Den ekonomiska värdelärans och värdeproblematikens allmänna funktion inom nationalekonomien har på ett träffande sätt framhållits av Gunnar Myrdal.[1] Myrdal påpekar likheten mellan »värdebegreppet» inom nationalekonomien och »rättsbegreppet» inom jurisprudensen. Det skulle med andra ord vara frågan om ett av de mest fundamentala begreppen inom den ekonomiska vetenskapen. Därvid avser Myrdal både

[1] Gunnar Myrdal, Vetenskap och politik i nationalekonomien, 1930, sid. 92. »Det förhåller sig nämligen så, att medan det centrala begreppet inom jurisprudensen och den allmänna statsläran alltid varit 'rätt' (och dess motsvarighet 'plikt'), så har den ekonomiska teoriens grundbegrepp alltid varit 'värde' i en eller annan betydelse.» Jfr samma ställe, ehuru modificerat i »The political element in the development of economic theory», 1953, sid. 56: »In the same way as the concept of 'right' and its correlative 'duty' have always occupied a central position in jurisprudence and theories of the state the concept of 'value' has been of crucial importance in economics.»

det mera allmänna kvalitativa och det mera speciella kvantitativa begreppet, eftersom han säger »värdebegreppet i en eller annan betydelse». Anmärkningsvärt är emellertid att han själv i likhet med Gustav Cassel och de flesta moderna ekonomer avstår från att utveckla en värdeteoretisk basis för prisbildningsteorien. Det skulle sålunda enligt dessa ekonomers sätt att se numera vara befogat att arbeta med de pristeoretiska problemen utan att gå in på de spörsmål, som kommit till uttryck i de äldre värdelärorna. Vad en sådan inställning innebär, behöver icke diskuteras på denna plats. Redan vid första påseende kan den väcka undran — förutsatt att verkligen »värdet» förtjänar att kallas ett grundbegrepp inom ekonomien. Det skulle innebära det samma som att rättsvetenskaperna skulle kunna avstå från rätts-begreppet, matematiken från tal-begreppet, filosofien från »sannings-begreppet» etc. Åtminstone kan frågeställningen antydas på detta sätt.

Ännu John Stuart Mill[1] kunde med en viss självklarhet säga: värde och pris är olika begrepp, priserna på en vara kan variera utan att varans värde ändras, varornas allmänna värde förändras icke vid en allmän prisförhöjning etc. Han antyder att stora misstag brukar uppstå inom teorien när så enkla sanningar förbises. Sannolikt skulle han ha riktat samma invändningar även mot de ovannämnda riktningarna, som helt övergivit värdebegreppet till förmån för prisbegreppet. Dessa sakförhållanden torde tolkas så, att icke blott en begreppsförskjutning skett utan även en mera djupgående förskjutning av själva tänkesätten. Det är icke ovanligt att det ena tänkesättet kan sakna tillgång till det andras enklaste begrepp. Därmed beröres en aspekt som kan betecknas som en av undersökningens mest centrala. Den förskjutning som avses sammanhänger med de naturveten-

[1] John Stuart Mill, Principles of Political Economy, 1873, sid. 266. »The distinction between Value and Price ... is so obvious, as scarcely to seem in need of any illustration. But in political economy the greatest errors arise from overlooking the most obvious truths. Simple as the distinction is it has consequences with which a reader unacquainted with the subject would do well to begin early by making himself thoroughly familiar. The following is one of the principal. There is such a thing as a general rise of prices. All commodities may rise in their money price. But there cannot be a general rise of values. It is a contradiction in terms. A can only rise in value by exchanging for a greater quantity of B and C; in which case these must exchange for a smaller quantity of A. All things cannot rise relatively to one another. If one-half of the commodities in the market rise in exchange value, the very terms imply a fall of the other half; and reciprocally, the fall implies a rise. Things which are exchanged for one another can no more all fall, or all rise, than a dozen runners can each outrun all the rest, or a hundred trees all overtop one another.»

skapliga tänkesättens ständigt växande inflytande under 1800-talet och fram till våra dagar. Sakförhållandet har ofta observerats, men att inse dess verkliga innebörd är en komplicerad fråga. G. L. S. Shackle ifrågasätter i sitt förut citerade arbete[1] huruvida icke en väsentlig del av den ekonomiska teoriens utveckling, speciellt den liberala jämviktsteorien, måste tolkas som en spegelbild av utvecklingen inom fysiken och andra naturvetenskaper. Ett icke fullt genomskådat analogitänkande skulle ha gjort sig gällande. På samma sätt har frågan uppfattats även i vår undersökning.

Den berörda synpunkten beträffande de naturvetenskapliga tänkesättens växande inflytande kastar ljus över många av undersökningens frågor, speciellt beträffande den socialvetenskapliga metodikens relation till de naturvetenskapliga metoderna. En viss inblick i denna problematik gavs redan i samband med diskussionen av värderingarnas behandling inom samhällsvetenskaperna. (Frågorna behandlas närmare i kap. 1.) En motsvarande problematik möter i samband med de ekonomiska värdeproblemen. Vad innebär det sålunda att den nyare ekonomiska teorien övergivit de ursprungliga värdeproblemen inom nationalekonomien? Det *kan* innebära att området slutbehandlats och forskningen gått vidare. Men det *kan också* innebära, att de instrument som forskningen numera har till sitt förfogande ej längre motsvarar de äldre problemens egenart. Det är emellertid icke sannolikt att de socialvetenskapliga och socialekonomiska grundproblemen kan lösas liksom en gång för alla. Tvärtom ligger det i sådana frågors natur, att de är ständigt aktuella och kräver ständigt nya uttrycksformer, allteftersom de allmänna tänkesätten förändras. Det är ej svårt att inse att en viss typ av värdeteoretiska frågor uppkommer inom all ekonomisk forskning som strävar att ta steget ut från den teoretiska till den praktiska samhällsekonomien. I avdelning VI, kallad »Samhällsplanering», ges några exempel som visar den praktiska sidan av den värdeteoretiska diskussionen.

[1] G. L. S. Shacle a. a. sid. 232.

»A static theory describes a state of affairs which, once attained, nobody would have any incentive to alter. It is a conception which owes much more to physical analogies than to psychological insight. Nobody, so far as I know, has yet written that chapter in the history of economic thought which would explain how 'equilibrium' came to be a technical term of our subject and would trace the part this word has played and the meanings it has borne in our literature. But perhaps it is not too fanciful to suppose that the immense prestige and ascendancy in men's minds which mechanics, and in particular celestial mechanics, came to possess during the seventeenth, eighteenth and nineteenth centuries must have suggested to economists the search for some simple and all-inclusive principle to explain the structure of their world.»

§ 3. *Metodfrågor*

Frågeställningarna rörande det tillämpade betraktelsesättet har redan tangerats i det föregående. I samma stund frågan om ett positivt ställningstagande till värden och värderingar uppstår, uppkommer även frågan om de eventuella metodernas rationella utveckling och behandling. Denna inställning förklarar den uppmärksamhet som metodproblemen ägnas i denna undersökning. Strävandet är att med den historiskt givna ekonomiska värdeproblematiken som arbetsmaterial utforma en mera generellt användbar metodik. En ofta återkommande distinktion i de metodologiska diskussionerna i fortsättningen är differentieringen mellan den »analytiska» och den »syntetiska» metodiken. Vad därmed avses, framgår av den successiva diskussionen i själva undersökningen. En mera systematisk sammanfattning av den metodologiska problematiken ingår i kap. 3.

En kortfattad, preliminär karakteristik må formuleras sålunda. Det ges ett stort »mellanområde» inom det socialvetenskapliga observationsfältet, där företeelserna varken är »rena fakta» eller »rena värden». Därmed avses de föränderliga sambanden, där utvecklingsprocesser av historisk, psykologisk och ekonomisk karaktär spelar in och vilka blott kan fixeras och beskrivas genom omdömen och avvägningar av »överskådande» dvs. »synoptisk» eller »syntetisk» typ och utan att man därigenom får »subjektiva värderingar» i vanlig bemärkelse. Överallt där levande processer försiggår påträffas sådana förlopp. Lämpliga exempel erbjuder redan biologien. Ett frökorn, en planta, den färdiga växten bildar ett »kretslopp» dvs. en bestämd konfiguration eller helhet som kan klart och entydigt beskrivas empiriskt utan att de olika metamorfoserna av det ifrågavarande objektet någonsin kan tänkas samtidigt. Att sammanhålla en sådan konfiguration enligt någon bestämd metodik är givetvis något helt annat än att bilda sig »subjektiva fantasiföreställningar». Mycket bestämda anticipationer kan grundas på iakttagelser av sådana lagbundenheter utan att några mekaniska kausalitetsförklaringar eller sannolikhetsberäkningar ens skulle kunna komma ifråga. Att förlägga studiet av de ifrågavarande förloppen inom forskningens ram, betyder icke att minska utan tvärtom att skärpa kraven på metodisk noggrannhet och observation. Ur synpunkten av ett sådant objektivitetskrav blir t. ex. användandet av statiska, mekaniska modeller på organiska eller historiska förlopp icke ett odiskutabelt förfarande trots dess formella precision. Det allsidiga objektivitetskravet ställer icke i första

hand den rent formella logiken i förgrunden utan de reala formproblemen, vari logiken ingår som ett funktionellt element.

§ 4. *Teknisk anmärkning*

Genom den formella avvägningen med hänsyn till helheten, ger sig den funktionella begränsningen av stoffet. Vid ett sådant arbetssätt är icke den logiska följden mellan delarna avgörande utan behovet av de komponenter som erfordras i det hela. Ett antal detaljer, säg a, b, c, d och e kan visserligen vara ordnat som en serie, men det reala utformandet t. ex. av a kan likväl vara betingat av e, utformandet av b betingat företrädesvis av d och utformandet av c betingat t. ex. av a, b, d, e. Detta blott som en antydan om att det »helhetsbetonade» arbetssättet med nödvändighet opererar med en annan teknik än det mera schematiska eller »punktuella» arbetssättet. Även om det icke behöver ske efter fastslagna regler och efter en på förhand fastställd plan, framgår bestämda former ur saken själv. Dessa synpunkter anger låt vara helt ofullständigt arten av de tekniska och metodiska spörsmål, som är förbundna med det ifrågavarande arbetssättet. Metoden ger i vissa hänseenden större frihet, ställer i andra hänseenden större krav.

Vissa ansatser till en funktionell formgivning torde igenkännas i föreliggande undersökning. Den upptar sex avdelningar av vilka den första i huvudsak går ut på att underbygga frågeställningarna och att lägga en principiell grund till det hela. De ifrågavarande delarnas innehåll framgår av nedanstående sammanställning:

I. Vetenskapsteoretisk bakgrund
II. Medeltiden och merkantilismen
III. Klassikerna
IV. Socialismens och liberalismens teori
V. Nyare riktningar
VI. Samhällsplanering

Avdelning I

VETENSKAPSTEORETISK BAKGRUND

Kapitel 1

Samhällsforskningens värdeproblematik

§ 1. *Inledning*

I det föregående framhölls det socialekonomiska värdeproblemet som undersökningens huvudtema. Det är lätt att konstatera, att frågan har ett visst *historiskt* berättigande inom nationalekonomien. Däremot är det icke lika lätt att konstatera att den *fortfarande* har ett berättigande inom den ekonomiska vetenskapen.

Tvärtom, det skulle motsvara den vedertagna uppfattningen *att bestrida det*. Det nämndes i inledningen att den ekonomiska teorien mer och mer strävat att avlägsna sig från de värdeteoretiska problemen och att överge varje form av värdelära. Vidare berördes den mera generella »värdekritiska» (eller snarare värdeskeptiska) inställningen, som hävdar, att värden och värdebegrepp, i den mån de icke hänför sig till kvantiteter eller kvantificerbara relationer, är utomvetenskapliga kategorier och bör hållas utanför den egentliga analysens ram.

Enligt undersökningens frågeställning måste emellertid just »något annat» än kvantiteter avses. Åtminstone måste den möjligheten hållas öppen — t. ex. att klassikerna avsåg något annat än subjektiva skenproblem. Att ta upp de äldre värdelärorna ur en förutfattad synvinkel i syfte att upplösa eller negera deras problematik, vore sålunda ingen väsentlig fråga — en sådan upplösning har redan skett genom den ekonomiska teoriens egen utveckling. Att grunda undersökningen på några godtyckligt valda premisser skulle icke heller vara en acceptabel väg. Ogrundade eller bräckliga premisser kan varieras hur mycket som helst

— någon objektiv kunskap uppstår därigenom inte. Därför uppstår frågan att först söka ge det valda problemet en vetenskaplig grund. Det kan nämligen icke förhålla sig så att en sakligt motiverad socialekonomisk fråga *över huvud taget icke* skulle kunna göras till ett vetenskapligt problem.

I nyare svensk samhällsforskning har särskilt Gunnar Myrdal ägnat uppmärksamhet åt de vetenskapsteoretiska problemen. Han har både i sina tidigare och senare skrifter företrätt den »värdekritiska» inställningen inom socialvetenskaperna. Han har gjort det med icke ringa skärpa både i teori och praktik. Därför må det vara tillåtet att med en viss utförlighet återge några av hans grundtankar i fortsättningen och att betrakta dem som signifikativa uttryck för den mera allmänna värdekritiska uppfattningen. Att gå in på denna riktning i hela dess vidd, skulle icke motsvara undersökningens uppgift. Myrdals formuleringar ger uttryck åt den vetenskapsteoretiska problematiken från en annan synvinkel än den som avses här. Men det utesluter icke att väsentliga beröringspunkter finns. Därmed är också uttalat att Myrdals tankegång kommer att behandlas icke för kritikens skull utan snarare tvärtom: emedan den i sin konsekventa utformning möjliggör den principdiskussion som erfordras.

§ 2. *Den värdekritiska uppfattningen*

I en av Myrdals mindre skrifter[1], som f. ö. utgör hans installationsföreläsning, ingår de följande avsnitten. Myrdal nämner först den i metodiska hänseenden okritiska inställningen.

»Det är i viss mån, för vissa forskartyper och under vissa tidsskeden sant, vad den store österrikiske ekonomen Menger sagt, att vår kunskap till stor del utbyggts av forskare som inte gett sig tid att stanna och logiskt analysera arten av sin egen forskning. Dessa forskare har blivit positiva; de har icke känt tvivlets hämning.

I tider och under förhållanden, då faktiskt den metodiska grundvalen för forskningen kraftigt förskjutes, blir emellertid denna okritiska inställning orimlig. De som söka bevara den förlora lätt kontakten med de verkliga problemen. Deras forskning kommer att leva i en skenvärld, och de döma sig själva till vetenskaplig sterilitet. Så se vi även, att under sådana brytningstider, intresset för de metodiska grundproblemen återväckes, samtidigt som den positiva forskningen omställes, förnyas och berikas.»[2]

[1] Gunnar Myrdal, Den förändrade världsbilden inom nationalekonomien. (Ingår i: Samhällskrisen och socialvetenskaperna av G. Myrdal och H. Tingsten.) Sthlm 1935.

[2] a. a. sid. 7.

Bortsett från att Myrdal förlägger det vetenskapskritiska kravet blott till nutiden måste hans principiella, metodkritiska inställning även här i hög grad bejakas och understrykas. Formuleringarna visar även att han med *kritik* i vetenskaplig mening icke avser något slags generell kriticism och negativism utan endast det vanliga, vetenskapliga medvetenhetskravet. En generell kriticism mot metoder vore givetvis en orimlighet. Den kritiska inställningen appellerar till medvetandet. En 'omedveten vetenskaplig forskning' är ett contradictio in adiecto. Därför kan det synas inkonsekvent att Myrdal med den inställning han själv kallar den värdekritiska företräder en tämligen restlös värdenegativism, oavsett vilka värden och värderingar frågan än gäller. Det numera vanliga talesättet att alla värden är »utomvetenskapliga» eller »extravetenskapliga» är av samma typ. Därmed uppstår en invecklad problematik, som sätter samhällsforskningen i den egendomliga situationen att nödgas ifrågasätta sin egen rimlighet. Det är närvaron av den mänskliga faktorn i samhällsforskningen som vållar komplikationerna.

»Eftersom socialvetenskapens objekt är det mänskliga, råder det mellan de teoretiska frågeställningarna och de praktiska värdepremisserna ett nära men svårutredbart samband, som rentav betecknar vetenskapsteoriens huvudproblem för socialvetenskapernas del.

Då forskningens strävan dock alltid varit och alltid måste vara att ge sann kunskap, att vara objektiv, att vara förutsättningslös, ligger i denna faktiska bundenhet till världs- och livsåskådningsförutsättningarna forskningens eviga dilemma och dess innersta tragik, dess principiella orimlighet. Orimligheten ligger djupast sett i ofrånkomligheten av det aprioristiska, det overifierade och overifierbara även på det teoretiska planet, ligger däri, att man dessvärre måste fråga för att få ett svar, och däri, att själva frågeställningen utgör ett val, som i sin mån bestämmer svaret. Svaret är alltså icke och kan icke vara förutsättningslöst.»[1]

Myrdal skildrar med stor åskådlighet och inlevelse den socialvetenskapliga forskningens svårigheter inför de kunskapsteoretiska och vetenskapsteoretiska problemen. Han går alltså så långt som att ifrågasätta forskningens principiella rimlighet. Den svårigheten söker han att övervinna genom att framhålla två metoder — den »vetenskapsteoretiskt naiva» och den »värdekritiska». Därmed framhåller Myrdal en av knutpunkterna i all modern socialvetenskaplig kunskapsanalys.

»Apriorit är ofrånkomligt, men det finns två allmänna metoder att överspringa apriorit och därigenom möjliggöra det omöjliga. Den ena metoden har

[1] a. a. sid. 8.

jag redan karakteriserat såsom den vetenskapsteoretiskt naiva. Den består i ett okritiskt anammande av en viss världsbild och ett visst komplex av levnadsideal...

Den andra metoden, som jag skulle vilja kalla den värdekritiska, kan enligt min mening av vissa skäl väntas leda till en fruktbarare forskning, åtminstone i tidsskeden då den sociala världsbilden snabbt förändras. Valet av systematiska förutsättningar — av frågeställningar i den teoretiska forskningen och av värdepremisser i den praktiska — göres då medvetet och blir genomlyst av en sociologisk och vetenskapskritisk analys. Dessa förutsättningar framläggs såsom valda; de tagas icke såsom naturliga eller principiellt härledda.»[1]

Med dessa synpunkter har Myrdal karakteriserat den redan förut nämnda huvudregeln inom en stor del av den moderna samhällsforskningen. Belysande är även några tillägg han gör beträffande den värdekritiska metodens innebörd. Dels påpekar Myrdal, att den värdekritiska metoden medger att arbeta med alternativa frågeställningar, vilket den vetenskapsteoretiskt naiva metoden icke gör, eftersom den icke ger utrymme för ett medvetet val och därför ej heller för alternativ. Dels betonar Myrdal nödvändigheten att välja »relevanta» värdepremisser.

»Forskningen bör ju rimligen gälla den värld, som existerar. Dess teoretiska frågeställningar böra därför svara till de institutionella förhållanden, som äro faktiska. Och även ifråga om de rena värdepremisserna inom den direkt praktiska forskningen bör enligt min mening det kravet resas och fyllas, att dessa värdepremisser skola vara »relevanta», i den meningen att de faktiskt motsvara existerande sociala maktgruppers verkliga attityder och handlingsberedskap. Den vetenskapsteoretiska villkorligheten är därför icke godtycklighet.»[1]

Myrdals formuleringar av den värdekritiska metoden ger omedelbart vid handen, att det är en *medvetenhetssträvan* som avses. Frågan är om den är tillräckligt konsekvent uppfattad och genomförd.

Den ifrågavarande metodens inneboende svaghet faller omedelbart i ögonen på det praktiska planet. Myrdal anger konsekvenserna själv. Forskningens värdepremisser skall vara relevanta, dvs. de skall motsvara existerande sociala *maktgruppers* verkliga attityder och handlingsberedskap. Den närmaste och enklaste tolkningen därav är, att forskningen skall arbeta liksom i samförstånd med sociala maktgrupper och deras intressen. *Utan mäktiga grupper och intresseriktningar ingen relevant samhällsforskning*, så skulle situationen kunna karakteriseras. Man ser omedelbart, att en principiell svårighet föreligger — forskningen görs beroende av den politiska makten.

[1] a. a. sid. 10.

Därigenom uppstår en mängd komplikationer. Om blott värderingarna deklareras i premisserna, menar somliga, står fältet sedan fritt att bedriva ensidigheter i vetenskapens namn. Andra menar åter, att om man blott deklarerar premisserna i början, så går det sedan att tänka och värdera som om ingen värdekriticism fanns. Forskaren kan icke stå för sina värderingar, heter det, då hemfaller han åt subjektivismen. Men vilken objektiv kunskap vilar de kolléktiva värderingarna på? Forskaren kan utan vidare se sig nödsakad att bidra till oförnuftiga ting mot bättre vetande. Många sådana konsekvenser uppstår, och de torde vara allmänt kända.

Även ur forskningens synvinkel är vissa motsägelser iögonfallande. Vetenskapen representerar människans mest allmänna intresse — objektiviteten och sanningssträvandet. Att med berått mod låta vetenskapen underordna sig mer eller mindre speciella gruppers syften innebär att sätta dessa värden på spel. En forskning som underordnar sig andras värdepremisser, förlorar till slut sin egen integritet och värdighet. Andra komplikationer uppstår inom forskningen därigenom, att de värdekritiska argumenten utgör ett bekvämt sätt att hävda de egna värderingarna på andras bekostnad. En »metod» som ger upphov till sådana företeelser kan icke vara en rationell metod. Om den till på köpet införes som en grundmetod för ett helt vetenskapsområde, det socialvetenskapliga, då måste det konstateras *att dessa vetenskaper saknar en hållbar grund att bygga på.*

Dessa synpunkter skulle till en början blott *skildra* de vetenskapsteoretiska grundproblemen. Ej alla frågor kan behandlas och besvaras omedelbart. I detta arbete eftersträvas ett ställningstagande ej för att besvara de många specialfrågor som förekommit i denna diskussion utan för att i korthet belysa den vetenskapsteoretiska grunden för denna undersökning. Anknytningen till Gunnar Myrdals formuleringar ger en inblick i utgångsläget. Om det icke fanns skäl att tala om ett djupgående dilemma i den moderna samhällsforskningen, skulle metodproblemen icke vålla sådana meningsskiljaktigheter. Det valda tillvägagångssättet synes vara så mycket mer befogat som det »ställningstagande» som avses icke vill vara ett kategoriskt avböjande av den värdekritiska uppfattningen utan fastmer ett fullföljande av dess intentioner.

I få ord vore grundtanken denna: den värdekritiska uppfattningen utgår från en bestämd metodik — den analytiska, naturvetenskapliga. Därur kommer den följdriktigt fram till sin kriticism av värden och värderingar. Nästa steg blir att säga: tillämpa samma kriticism mot de

egna metoderna, låt den värdekritiska metoden kompletteras av den metodkritiska, låt medvetenhetskravet gälla allt forskningsarbete. Kunskapsteoretiskt sett är kvaliteter och kvantiteter lika problematiska inom all empirisk forskning. Medvetenhetskravet gäller icke blott »vad» forskningen får eller icke får göra, utan även »hur» det sker. Då upplöses den konstlade motsättningen mellan de kvantitativa och kvalitativa metoderna, mellan s. k. fakta och s. k värderingar: All objektivitet grundar sig på iakttagelse (erfarenhet) och tankemässig bedömning (begreppsbildning). Härom närmare i kap. 3.

Resonemanget kommer att underbyggas med ytterligare observationer som utvecklas etappvis. Detta sammanhänger med det tillämpade betraktelsesättet som vill skildra en medvetenhetsprocess, men ej motbevisa ett annat uppfattningssätt. Skulle man försöka att medelst den värdekritiska, begreppsanalytiska metoden vederlägga den själv — man skulle i realiteten icke uppnå något alls. Då skulle man själv ställa sig på samma grund. Det gäller att inse vissa sakförhållanden bortom de »värdekritiska» premisserna. Icke med utgångspunkt från teoretiska satser utan med utgångspunkt från granskningen av bestämda grundfenomen och erfarenheter utföres undersökningen här. Även om så vore, att det »värdekritiska» uppfattningssättet är logiskt motsägelsefritt, visar erfarenheten inom samhällsforskningen, att dess grundsatser icke är tillämpliga i praktiken. De iakttagelser som förut anförts ville illustrera detta, även om det icke räcker som bevis. Den värdekritiska uppfattningen påminner om ett felfritt konstruerat maskineri, som icke fungerar i verkligheten. Det sanna i teorien stämmer icke med det sanna i praktiken. Men det vore egendomligt, om de båda sanningarna icke skulle kunna förenas.

§ 3. *Den humanistiska inställningen*

I det å sid. 17 citerade stycket av Gunnar Myrdal uttalas klart vari samhällsforskningens dilemma ur den värdekritiska uppfattningens synvinkel ligger. »Socialvetenskapens objekt är det mänskliga.» Längre fram uttalas samma aspekt på följande sätt, sedan Myrdal omnämnt den snabba förändringen av den ekonomiska världsbilden:

»Hela den ekonomiska vetenskapen befinner sig under tvånget till omvandling. Den sociala forskningen och det sociala skeendet befinna sig nämligen i nära inbördes förbindelse. Det är denna metodiska svårighet, som kan uttryckas

genom påpekandet, att vi vanligen icke såsom i naturvetenskaperna nå ner till konstanter. På det plan, där vår forskning arbetar, nå vi aldrig de eviga och tidlösa lagmässigheterna, blott de historiskt och kulturellt betingade. Objektet för vår forskning är i sista hand vissa psykologiska variabler, vilka emellertid samtidigt betinga själva våra frågeställningar och särskilt våra värdepremisser. Forskningens objekt och subjekt kunna icke isoleras från varandra. Människan är alltings mått; inom socialvetenskapen förskjutes därför själva åskådningen i relation till rörelsen hos det åskådade.»[1]

Där uttalar Myrdal icke blott en träffande utan en genuin och uråldrig humanistisk aspekt, formeln för den antropocentriska uppfattningen över huvud taget. Men synpunkten är icke organiskt infogad i Myrdals tänkesätt i övrigt; den motsäges fastmer på väsentliga punkter.

Den värdekritiska uppfattningen förlorar sin udd, om den konfronteras med satsen »människan är alltings mått». Människan ger mått åt tingen; redan hennes fysiska konstitution ger otaliga, mer eller mindre axiomatiska värderingar som ingen kan undgå att bruka på ungefär samma sätt.

Några exempel må erinra därom. Vi talar om vitala och mindre vitala organ. Att hjärtat är viktigare än extremiteterna kan uttalas både som en värdering och som ett fysiologiskt faktum. Varje organ har sin kvalitet och bygger upp mönster för andra kvaliteter. I den världsordning i vilken vi lever har huvudet icke en underordnad utan en överordnad funktion. På samma sätt relateras en mängd yttre ting till kroppen. Skon görs efter foten och icke foten efter skon. Ser man blott på enskildheter, alltså »analytiskt», då kan ingen som helst gradskillnad upptäckas mellan »skon» och »foten» — det är materia det ena som det andra. Men vi skulle inte kunna finna oss tillrätta i världen eller bland människor, om icke dylika gradationer av tingen ingick i vår föreställningsvärld. En stor del av våra »värderingar» sammanhänger med den världs- och livsorienteringsprocess som barnet genomgår redan under de första levnadsåren. Att värdera innebär att placera enskildheter i deras givna sammanhang, att 'ställa tingen på sin plats', att känna igen sammanhangen etc. Alltså en syntetiserande, överskådande aspekt ligger bakom.

Samhällsforskningens omdiskuterade »värdeomdömen» hänför sig visserligen icke till värderingar av enklaste slag, men principiellt råder ingen skillnad. Det rör sig överallt om relationer som är mer eller

[1] a. a. sid. 12.

mindre uppenbara. Blott sådana relationer, som är fördolda för den enskildes blick — t. ex. de djupare psykiska egenskaperna hos andra människor undandrar sig ett sakligt bedömande. Kategoriska påståenden i sådana hänseenden ger med rätta upphov till kritiken mot de subjektiva värderingarna. Men alla värderingar är icke av samma karaktär. Det generella medvetenhetskravet avser just detta. Det gäller alla observationer. Även de yttre, fysikaliska jämförelserna — som ju kallas mätningar — kan utföras felaktigt eller i strid mot reglerna, men för den skull vill ingen påstå att alla mätningar är falska. (I kap. 2 ges exempel på hur andra författare bedömt dessa frågor.)

Myrdal godtar icke den humanistiska orienteringen medvetet. Han tillämpar den, när det icke kan undvikas, men han ser det närmast som ett nödvändigt ont inom samhällsforskningen. Den mänskliga faktorn är obekväm för forskningen, gör denna »principiellt orimlig», gör samhällsforskarnas situation »tragisk» i förhållande till andra vetenskapers utövare. Den bakomliggande fysikaliska eller materialistiska uppfattningen faller i ögonen. Forskningen blir mindre tragisk, mera ren, ju längre bort från den mänskliga faktorn forskningens objekt ligger. Fysiken blir idealvetenskapen. En invändning ligger här nära tillhands. Om en god vetenskaplig kunskap kan erhållas om objekt som är objekt enbart, bör kunskapen om objekt som tillika är subjekt och vilka alltså kan ge upplysningar om sig själva, bli mera fullkomlig och ej mindre. Att kunskapens utvinnande och utformande i sådana sammanhang ställer särskilda metodiska krav, ligger i sakens natur. Men däri ligger också möjligheten att bygga upp en självständig socialvetenskaplig kunskap. Något tragiskt ligger icke däri.

Myrdals resonemang vänder sig i själva verket mot hans egen inställning. Den värdekritiska uppfattningen är icke medveten om att den utgår från ett visst tänkesätt, en viss metodik — nämligen den naturvetenskapligt orienterade; den kallar själv denna metodik för »vetenskap» och finner följdriktigt, att en sådan uppfattning tillämpad på sociala, dvs. mänskliga och mänskligt betingade sammanhang ger en haltande vetenskap. Man behöver alltså icke leda i bevis, att den snäva, naturvetenskapligt-matematiska uppfattningen är ohållbar som grundval för socialvetenskaperna. Den bevisar det själv med all önskvärd tydlighet. Myrdal bevisar »forskningens principiella orimlighet». Man behöver blott observera vilken typ av forskning som avses för att till fullo kunna instämma i resonemanget.

Myrdals iakttagelse att samhällsforskningens objekt även är subjekt,

betecknar visserligen ett »lås» för den naturvetenskapligt orienterade vetenskapsuppfattningen, men den är på samma gång en »nyckel» till den humanistiskt orienterade uppfattningen. Detta faktum att socialvetenskapernas objekt och subjekt ej är isolerade från varandra, innebär som redan nämnt, att de kan kommunicera med varandra. Det innebär ur en annan synpunkt, att de kan byta plats. Forskaren som betraktar individen i samhället har möjligheter att försätta sig i dennes situation, den sociale individen kan försätta sig i forskarens situation. Forskaren kan forma sitt vetande ur den sociale individens aspekt, den sociale individen kan forma sitt medvetande ur det bearbetade kunskapsförråd som vetenskapen erbjuder. Ingens mänskliga integritet riskeras därigenom, ingens frihet antastas. Forskaren vidgar sitt vetande och sitt medvetande till ett allt mera allmängiltigt, objektivt, dvs. överindividuellt, innehåll, men där ligger också kontaktpunkten med den överindividuella, allmäntmänskliga sfären i alla människors medvetande. Den mänskliga socialiteten är grunden för samhällsforskningen. För att bygga upp en sann kunskap, en vetenskap på den grunden, erfordras en annan disciplin än den fysikaliskt-matematiska, men då erhålles också ett vetande ägnat att dana en mänsklig, icke blott en teknisk omvärld för människan.

Dessa synpunkter skulle till en början ange några konturer av den humanistiska uppfattningen i motsats till den värdekritiska. De kommer att utvecklas och förtydligas efterhand, emedan det ligger redan i den tillämpade metodens natur att liksom spiralformigt med utgångspunkt från helheten närma sig kärnproblemen, icke att rätlinjigt och mekaniskt räkna upp data. Man bör ej glömma, att det sistnämnda tillvägagångssättet prövats länge nog och enligt all erfarenhet ej leder längre än till det dilemma som Myrdal skildrat. I nästa avsnitt kommer ett försök att göras att påvisa, hur man även ur hans resonemang kan närma sig grunderna för det mera dynamiska och på samma gång konkreta, socialvetenskapliga tänkandet. Men redan de resonemang som förts torde vara tillräckliga att motivera grundsatsen: *människan, den sociale individen med sina allmäntmänskliga egenskaper står i blickpunkten för samhällsforskningen i den mån denna vill vara både social och vetenskaplig.* Och i relation till människan själv, får de socialvetenskapliga avvägningarna och värderingarna sina objektiva proportioner. Icke gruppernas intressen utan det allmäntmänskliga intresset framstår som samhällsforskningens grund.

§ 4. *Gränsfrågorna*

Att söka inringa och fixera värdeproblemet kan ske på många olika sätt utan att någon »absolut» eller »definitiv» lösning någonsin torde kunna uppnås, beroende därpå att »värden» är relationer och följaktligen icke entydigt givna i sinnevärlden. Genom aktivitet och rörlighet hos tänkandet kan de likaledes rörliga eller föränderliga relationerna inses och då skall man finna, att de flesta »värdemedvetna» tolkningarna överensstämmer. Nya tolkningar erfordras emellertid med hänsyn till de förändrade utgångspunkterna i de rådande tänkesätten. Här göres försöket att ur den av Gunnar Myrdal med stor skärpa formulerade kriticismen mot de socialvetenskapliga värderingarnas objektivitet påvisa en utväg. Detta synes nödvändigt med hänsyn till att den ifrågavarande konceptionen av värdekriticismen är representativ för den vedertagna inställningen bland socialvetenskapsmännen. De bärande frågeställningarna och metoderna i föreliggande arbete skulle icke kunna hävdas och förklaras utan ett klarläggande av utgångspunkterna i förhållande till den värdekritiska uppfattningen.

Den avgörande differensen i förhållande till Myrdals ovan citerade resonemang kan lokaliseras till några få satser. Den centrala punkten i Myrdals motivering för den värdekritiska metoden lyder: »Apriorit är ofrånkomligt, men det finns två allmänna metoder att överspringa apriorit och därigenom möjliggöra det omöjliga.» (Jfr det förut citerade avsnittet i sin helhet sid. 17.)

Vad Myrdal avser med apriorit är tydligt uttalat: det är »det overifierade och overifierbara», det är det faktum »att själva frågeställningen utgör ett val, som i sin mån bestämmer svaret», eller kort sagt det faktum, att det vetenskapliga svaret enligt hans sätt att se »icke är förutsättningslöst».

Vad avser Myrdal med »det omöjliga» som skall »möjliggöras» genom de båda allmänna metoderna, av vilka Myrdal givetvis måste betrakta blott den ena, den värdekritiska som en vetenskaplig metod? Det »omöjliga» som blir »möjligt» är icke något annat än den socialvetenskapliga forskningens rationella, dvs. objektiva bedrivande. Och detta uppnås genom en procedur, som Myrdal kallar »att överspringa apriorit». Hela den härovan citerade satsen kan tydas ur sitt sammanhang, men nyssnämnda, skenbart oväsentliga punkt är gåtfull. Vad vill det säga, att överspringa apriorit? Myrdal kan ej mena att *bortse* från det; därtill har han betonat apriorits existens alldeles för mycket — dess existens

har betecknats som socialvetenskapens tragiska dilemma, hindret för en motsägelselös samhällsvetenskap etc. Då vore det ingen lösning att helt enkelt försumma eller »hoppa över» dess existens. Nu skulle emellertid den värdekritiska metoden just vara en rationell metod att övervinna motsägelsen mellan de aprioristiska förutsättningarna och kravet på forskningens förutsättningslöshet.

Enligt Myrdals resonemang är de aprioristiska förutsättningarna ofrånkomliga. Vetenskapens svar bygger på förutsättningar. Alltså är apriorit det som begränsar forskningens möjligheter och gör den omöjlig utanför förutsättningarnas gränser. Det gäller att överspringa förutsättningarnas gränser genom att inringa, deklarera och arbeta med alternativa förutsättningar. Då måste invändningen bli — innebär det verkligen att överskrida förutsättningarnas gränser, att blott redovisa de förutsättningar *man själv* anser giltiga? Myrdal säger alltså i få ord: forskningen borde vara förutsättningslös, den är icke förutsättningslös, vi redovisar och varierar förutsättningarna — då uppnås ett slags förutsättningslöshet, apriorits gräns har översprungits, det ofrånkomliga apriorit som gör forskningen omöjlig, har övervunnits, det omöjliga har blivit möjligt! Detta resonemang visar emellertid lika fullt, att apriorit icke har översprungits eller övervunnits utan blott försummats.

Resonemanget torde i stället bli — med Myrdals termer: Apriorit ingår i våra förutsättningar, dessa är aprioristiska, men apriorit är i verkligheten det som ligger bortom förutsättningarna, dessa får icke finnas från början utan apriorit uppfattas som förutsättningslöshet. Först om förutsättningslösheten kunde uppfattas som en omedelbart given realitet, vore det skenbart omöjliga möjligt. Och vad är förutsättningslösheten? Det är tänkandet som sådant. För att ange en förutsättning måste vi tänka. Att överskrida »förutsättningarnas gräns» innebär att bege sig in i det element, där förutsättningarna uppstår. Att redovisa förutsättningarna kan vara viktigt nog, när något skall framläggas, men ännu viktigare är att observera det som sker *innan* förutsättningarna har formulerats.

På denna punkt kan man blott hänvisa till den omedelbara erfarenheten. Är förutsättningarna och begreppen givna på förhand i tänkandet? Är de blott det egna jagets konstruktioner? Förutsättningarna kan vara allt detta, men de kan också framträda som nya kombinationer som är oberoende av varje subjektivt godtycke. Uppfinnaren som kanske i åratal arbetat med en uppgift, »kommer plötsligt på» den rätta lösningen, en ny tanke, ett nytt begrepp »springer fram» ur den tidigare

erfarenheten etc. Både godtyckliga och alls icke godtyckliga processer utspelas i tänkandet. Det erfarna medvetandet strävar att minska betingelserna för de förra och öka betingelserna för de senare. En sådan betingelse är själva strävandet efter fördomsfrihet – och förutsättningslöshet.

Det som här har skildrats var ett försök att föra vidare Myrdals resonemang. Det egentliga forskningsarbetet försiggår före premissernas fastställande. Det gäller medvetenhetsfrågor; det gäller att observera medvetenhetsprocesserna.[1] Det betyder icke att »överspringa» apriorit men ej heller bli stående där. *Det betyder att ta dess existens som ett faktum,* att bege sig in dit och utveckla verksamhet där. Ovisst och obegränsat kan »apriorits», dvs. tänkandets element te sig jämfört med de färdiga och beprövade tankarna. Men den fördomsfria erfarenheten kan ständigt på nytt konstatera att ur medvetandets konturlösa element framspringer de konturerade tankarna. Alla vetenskaper har uppstått på detta sätt. »Apriorit», förutsättningarnas och förutsättningslöshetens levande element är därför icke en negation av forskningens principiella möjlighet utan dess reala grund.

§ 5. *Återblick*

I ett sociologiskt föredrag[2], hållet i London 1953, upprepade Gunnar Myrdal några av sina tidigare metodologiska grundsatser. Alltjämt skulle de sociala gruppernas storlek och makt vara vägledande för bedömandet av de sociologiska värdepremissernas relevans.

»Finally, even if the value premise is now openly assumed to be extra scientific, deliberately chosen, and made explicit—which is the great advance in method compared with the old practice, where the valuation was most of time kept implicit and often made to emerge out of the analysis itself—the value premise cannot be arbitrarily chosen. It must be relevant, even significant, and must be practicable. This means that it must correspond to the real valuations of existing groups in society large enough or for other reasons having power enough to make it realistic.»

[1] Dessa resonemang ansluter sig nära till Gustaf Steffens betraktelsesätt. Jfr nästa kapitel sid. 37 o. f.

[2] Föredraget hölls som inledningsanförande vid en konferens i London anordnad av The British Sociological Association. Uppsatsen har varit införd i The British Journal of Sociology, sept. 1953. Den har återgivits i svensk översättning i Sociala Meddelanden nr 2–4, 1954.

Värderingarna sägs även vara nödvändiga för observation av fakta. Den ofrånkomliga slutsatsen blir, vilket även Myrdal själv konstaterar, att en samhällsforskning utan värderingar är otänkbar.

»Quite apart from drawing any policy conclusions from social research or forming any ideas about what is desirable or undesirable, we employ and we need value premises in scientific observation of facts and in analysing their causal interrelation. Chaos does not organise itself into cosmos. We need viewpoints and they presume valuations. A disinterested social science is from this viewpoint pure nonsense. It never existed and it will never exist. We can strive to make our thinking rational in spite of this, but only by facing the valuations not by evading them.»

Vissa iakttagelser beträffande den aktuella samhällsforskningen ger Myrdal uttryck åt bl. a. på följande sätt:

»For those who continue independent work, there are boundless opportunities to make respectable contributions to science without becoming involved in the broadest issues yet. There is the tendency, visible to any reflecting reader of our learned journals, that more and more effort is devoted to less and less important problems. This is not simply a result of the increase of the total labour force in social sciences. The fact is that less and less labour is being applied to major problems . . .»

De citerade avsnitten medger att sammanfatta de huvudsakliga invändningarna och att därjämte precisera det föreslagna alternativet.

Myrdals iakttagelse att den socialvetenskapliga forskningens volym tenderar att öka medan frågornas storleksordning tenderar att minska, bekräftar de naturvetenskapliga metodernas allmänna inflytande. Men medan »specialiseringen» i ordets alla bemärkelser är sakligt motiverad inom naturvetenskaperna, är så icke fallet inom socialvetenskaperna. Där kommer värdeproblematiken in i det som är forskningens egen praxis.

Av större vikt är invändningen mot resonemanget om värdepremissernas urval och deklaration. Dels behöver den formella redovisningen av värdepremisser ännu icke betyda en real vinst — det beror på premissernas beskaffenhet; dessa kan vara overkliga även om stora grupper ställer sig bakom. Dels kan grundsatsen om värdepremissernas »intressebetonade» urval icke inskränkas till värdepremisserna — om den över huvudtaget accepteras. Det är en punkt där samhällsforskningen icke kan bli stående.

Ändock ligger det positiva alternativet, enligt vårt sätt att se, snubblande nära just i Myrdals resonemang. Det innebär emellertid att »vär-

den» måste betecknas som »inomvetenskapliga» och ej längre som »utomvetenskapliga» kategorier. Myrdal konstaterar själv att värderingarna icke kan undvikas utan måste observeras och fixeras. Att ställa frågan: h u r?, ger svaret: det är en *metodfråga,* alltså en fråga om sättet att arbeta. Det är sålunda en stor skillnad att säga: *frågan gäller sättet att arbeta* mot att säga: *intet arbete kan förekomma.* Metodsynpunkten innebär att erkänna behovet av en speciell metodik. Detta är emellertid blott vetenskapens vanliga väg, som bygger på utvecklingsmöjligheter, medan den andra inställningen stänger vägen för utvecklingen.

Kapitel 2

Äldre och nyare tänkesätt

I syfte att ytterligare underbygga undersökningens tema, det ekonomiska värdeproblemet, kommer i detta kapitel den mest allmänna, vetenskapsteoretiska bakgrunden att beröras. Frågan gäller närmast att åskådliggöra tre typer av »tänkesätt» i metodologiskt syfte — det »förvetenskapliga», det »naturvetenskapliga» och det »vetenskapskritiska» tänkandet. Benämningarna är icke fullt adekvata och kan varieras, men huvudsynpunkten är, *att den sociologiska metoddiskussionen primärt och i stort rör sig om de uppfattningar som flankerar naturvetenskaperna.* Diskussionen i det följande avser icke att behandla det filosofiska *innehållet* hos dessa riktningar, utan blott att exemplifiera vissa *strukturella drag.* Några b e g r e p p av detta slag erfordras för diskussionen av de ekonomiska idéernas utveckling längre fram i boken.

§ 1. *Det »förvetenskapliga» tänkandet*

Från Aristoteles fram till den nyare tidens början har den metafysiska spekulationen som bekant varit dominerande. Innehållet av den gamla naturfilosofien, de gamla världsförklaringarna etc. må helt förbigås. Men själva strukturen av den tidens »vetenskapliga» tänkande är ur metodologiska synpunkter av intresse. Följande stickprov ur Aristoteles »Politik» företer flera karakteristiska drag.

»Det egendomliga för människan, som skiljer henne från andra varelser, är att hon ensam har sinne för gott och ont, för rätt och orätt o. dyl. Det gemensamma i denna känsla ligger till grund för familjen och för samhället. I verkligheten är samhället enligt sitt väsen före familjen och före envar av oss. Ty det hela måste nödvändigtvis vara före delen. Genom att upphäva helheten bortfaller foten och handen; och de återstår då närmast blott som benämningar — alldeles såsom när man talar om en stenhand, ty en sådan kommer endast att vara en död hand. Den begreppsmässiga beteckningen av alla ting beror nämligen på, om deras levande bestämningsgrund och förmåga ännu är verk-

samma. Om så icke längre är fallet, då får man ej heller säga, att de fortfarande är de samma; de är så blott ifråga om benämningen.»[1]

Vare sig Aristoteles' tänkande uppskattas eller ej, kan man lägga märke till den djupgående realismen i själva uppfattningssättet. Begreppet »hand» förutsätter den levande organismen; avskilj handen, då blir ej heller begreppet användbart, då får man blott död materia; då krävs sålunda ett annat begrepp. (Avsevärda perspektiv skulle kunna beröras här, om man betänker att det sociala och ekonomiska livet består av inbördes förbundna företeelser, bland vilka det analytiska tänkandet tenderar att operera, som om de kunde isoleras och förflyttas fristående, ungefär som fysikern och kemisten behandlar sina objekt. Man glömmer bort att det enbart logiska handhavandet av villkorligt isolerade storheter och abstraktioner alls icke garanterar, att deras empiriska motsvarigheter beter sig på samma sätt.) »Helhetstänkandet» som understundom framställs som något nytt t. ex. som »gestaltpsykologi», »holism» o. dyl. fanns redan hos Aristoteles.

Ville man gå in på den medeltida metafysiken ur historiska synpunkter, finge givetvis den skolastiska filosofien framhållas. En av dess största representanter var Thomas av Aquino. Skolastiken är känd för en raffinerad dialektisk begreppsteknik. Det är lätt att övertyga sig därom i ett sådant verk som Thomas' »Summa theologica». Dess formella systematik framgår av nedanstående karakteristik.

»Die theologische Summa ist durch und durch organisch gegliedert. Die Anordnung ihrer drei Teile mit 38 Traktaten, 631 Quästitionen, zirka 3000 Artikeln und 10.000 Objektionen ist mit staunenswertem architektonischem Geschick vollzogen. Einfach und klar entwickeln sich die Gedanken und Beweisgänge ... Es herrscht nicht bloss eine Systematik der Anordnung, eine äussere übersichtliche Gruppierung sondern auch Systematik der Entwicklung, eine auf inneren Zusammenhängen beruhende organische Stoffgliederung.»[2]

Samme författare, M. Grabman, skildrar den skolastiska metoden sålunda:

»Die scholastische Darstellungstechnik, welche alle Momente pro et contra anführt, sich für eine bestimmte Lösung entscheidet und darnach, die für die gegenteilige Ansicht aufgeführten Argumente entwertet, dieses scholastische Schema (Argument: Videtur quod non — Gegenargument: Sed contra — Hauptteil corpus articuli: Respondeo dicendum — Kritik der für die abgelehnte Meinung vorgebrachten Argumente: Ad primum dicendum etc.) steht bei

[1] Sv. övers. efter Aristoteles »Politik», utg. av Carl Stahr, sid. 86.
[2] Martin Grabmann, Thomas von Aquin, 1933, sid. 44.

Thomas nicht im Banne dialektischer Künsteleien, sondern vielmehr im Dienste des sachlichen methodischen Zweifels.»[1]

Eftersom det ej är ovanligt att det talas med ringaktning om skolastiken, kan det på tal om Thomas av Aquino erinras om att skolastiken intar ungefär samma plats inom filosofien som gotiken i arkitekturen. En sociologisk uppgift av största intresse är att studera hurusom den tidens tankestruktur påverkat de samhälleliga formerna. Synpunkten må nämnas i förbigående som en antydan om vad den metodologiska problematiken i sista hand går ut på inom samhällsvetenskaperna.

Att omnämna Thomas' filosofi med dess rika förråd av vetande — ej minst ur socialhistoriska, sociologiska och idéhistoriska synpunkter — kräver även ett ställningstagande. De yttersta kunskapsgrunderna hos Thomas var teologiska och därtill uppfattade i enlighet med den katolska auktoritetstron. Det innebär icke att förringa Thomas själv att påpeka, att i den mån den moderna thomismen ställer sig på samma grund, står den icke i samklang med den individualistiska huvudströmningen i nutidens tänkande. Den katolska uppfattningen betraktar hela den nyare tidens utveckling som ett avfall från den *teocentriska* till den *antropocentriska* världsuppfattningen.[2]

Bland modernare, klart metafysiskt orienterade sociologiska författare, må blott Max Schelers namn framhållas. Genom sin metod, kallad »Wissenssoziologie», har denne introducerat ett betraktelsesätt avseende själva kunskapens sociologiska utvecklingsgrunder, ett uppfattningssätt som är en idealistisk pendang till Marx' materialistiska historieuppfattning. Till skillnad från andra, mindre konsekventa, spekulativa sociologer, som präglat den tyska sociologien, har Max Scheler framträtt som en öppen anhängare av metafysiken. Följande rader torde vara både innehållsmässigt och formellt betecknande för Max Scheler.

»Wissensoziologisch bedeutet eine Tendenz auf Alleinherrschaft der positiven, wertungsfreien Wissenschaft, wie sie allen positivistischen Gedankenströmungen

[1] a. a. sid. 40.

[2] »Die vielgepriesene Kopernikanische Entdeckung in der die Unermesslichkeit des Weltalls sich dem menschlichen Geiste zu erschliessen anfing, war zugleich der Anfang einer ununterbrochenen Abwendung der abendländischen Menschheit vom Schöpfer dieser Welt. In dem Augenblick, da die Erde aus dem Mittelpunkt der Welt verdrängt wurde, machte sich der Mensch der auf ihr wandelt, selbst zum Mittelpunkt des geistigen Kosmos. Es war die verhängnisvollste Wendung die das Abendland erlebt hat; die Wendung von der theozentrischen Lebensauffassung des Mittelalters zu anthropozentrischen Weltauffassung der Neuzeit.» Ur *Die deutsche Thomas-Ausgabe*. Inledning av Katholischer Akademikerverband. 1933, sid. 10.

eigen ist, stets auch die Tendenz des Versinkens der Wissenchaft in den Technizismus. Denn dies lehrt uns schon der Ursprung der positiven Wissenschaft — nur wenn die positive Wissenschaft die Philosophie und Metaphysik als reine Theorie im Rücken hat (als Formen des reinen Wissensgedanken) vermag sie selbst auf die Dauer sich vor dem Versinken in den Technizismus aufzubewahren.»[1]

Där framträder en fundamental aspekt hos hela denna tankeriktning: *den naturvetenskapligt orienterade positivismen tenderar i enlighet med sin metodik att mekanisera och materialisera såväl forskningen som det sociala livet.*

Den motsatta synpunkten är emellertid försummad. Den gamla uppfattningen om en moralisk världsordning motsvarade en samhällsordning, som numera ej heller skulle kunna uppfattas som frihetsbetonad. *Varpå skall samhällsåskådningarna och samhällsutvecklingen i nutiden bygga, när den gamla kulturtraditionen alltmer upphör att verka?*

§ 2. *Den »naturvetenskapliga» typen*

Den empiriska, naturvetenskapliga huvudströmningen, vars rötter går tillbaka bl. a. till den nominalistiska riktningen inom skolastiken och vars första manifestationer kom till uttryck genom de stora naturforskarna på 1400- och 1500-talen, kan ur metodologisk synvinkel med fördel hänföras till Francis Bacons filosofi. I dennas Novum Organon[2]

[1] Max Scheler, Die Wissensformen und die Gesellschaft, 1926, sid. 159.

[2] Sv. övers. i urval i serien De filosofiska mästerverken. Band IV, 1940. Följande citat Art. 104 och Art. 8, bok II efter J. H. v. Kirchmanns tyska övers. Lpz. 1870.

»Satser som ha slutledningskonsten att tacka för sin upptäckt kunna omöjligt bana väg för nya uppfinningar. Ty materiens finhet överträffar vida slutledningskonstens skärpa. Men satser, som på vederbörligt och regelrätt sätt härletts ur enskildheter, kunna i sin tur påvisa och utmärka nya enskildheter. På det sättet blir vetenskaperna utvecklingsdugliga. (Art. 24.)

Det mänskliga förnuftet strävar i överensstämmelse med sin inneboende natur mot abstraktioner, och det behandlar därför ting, som i själva verket äro underkastade förändring så, som vore de beständiga. Det är emellertid bättre att analytiskt sönderdela naturen än att forma abstrakta teorier om den. (Art. 51.)

Det mänskliga förnuftet brinner ej med ren låga, utan röner påverkan från viljan och känslorna. I följd därav förkastar hon det, som är svårt, emedan hon ej har tålamod till en undersökning. På otaliga och understundom omärkliga vägar tränger sig känslan på förnuftet och nedsmittar det. (Art. 49.)

Min metod för vetenskapernas utveckling och omgestaltning är sådan, att den ej överlämnar mycket åt geniernas skarpsinne och tankekraft; utan den jämställer i stort sett geniet och den ordinära begåvningen. Det vill ju till exempel stor säkerhet och

påträffas ett flertal argument som alltjämt kännetecknar den exakta naturforskningens sätt att uppfatta sina metoder. Några exempel — med hänvisning till nedanstående citat — må erinra därom. Sålunda gjorde redan Bacon gällande att den sanna, framgångsrika forskningen arbetar induktivt med utgångspunkt från enskildheter och att den bör misstro den deduktiva slutledningskonsten (art. 24), att den empiriska analysen är överlägsen den abstrakta teorien (art. 51), att känslobetonade värderingar har en tendens att ingå i förnuftets verksamhet (art. 49), att användningen av instrument inom forskningen är mera värd än geniernas skarpsinne (art. 61), att traditionens mörker och slutledningskonsten (underförstått aristotelismen) är forskningens fiender, medan sinneserfarenheten banar vägen för förnuftet (art. 82), att människoanden bör hållas på marken, om vetenskapen skall utvecklas (art. 104) samt att forskningen bör hålla sig till det mätbara och exakta och följaktligen sträva att utmynna i matematik (art. 8, bok II).

Att illustrera den exakta forskningens metoder, det fysikaliska experimentet, den statistiska metoden etc. vore givetvis överflödigt här. Metodiken är allmänt känd och kommer f. ö. att behandlas i samband med den ekonomiska teorien senare. Ej heller torde det vara nödvändigt att betona den utomordentliga roll som den exakta naturforskningen spelat i den moderna tidens historia. En generell kriticism mot de naturvetenskapliga metoderna är alls icke avsedd. Syftet är blott att erinra om den principiella vetenskapsuppfattningen. Och denna brukar än idag komma till uttryck i många formuleringar som innehållsmässigt påminner om Bacons nyssnämnda grundsatser.

I *rent metodologiska* hänseenden är steget ej långt från Bacon till

mycken övning till, för att man på fri hand skall kunna åstadkomma en rät linje eller beskriva en fullkomlig cirkel, men ringa eller ingen, om man använder en linjal eller passare; på liknande sätt förhåller det sig med min metod. (Art. 61.)

Det måste slå en med häpnad, om man rätt betänker saken, att ingen dödlig haft intresse för eller vinnlagt sig om att med sinnenas och erfarenhetens tillhjälp öppna och trygga en banad och god väg för det mänskliga förnuftet, utan att man helt överlämnat sig åt traditionens mörker, slutledningskonstens virvlar och cykloner, slumpens och en obestämd och okontrollerad erfarenhets böljor och krokvägar. (Art. 82.)

Följaktligen skall man icke förse den mänskliga anden med vingar utan snarare med en blytyngd, som förhindrar flykt och språng. Hittills har detta icke skett, men skulle det ske, kan man sätta bättre hopp till vetenskapen. (Art. 104.)

Ju mer undersökningen inriktas på enskilda egenskaper, desto klarare och genomskådligare kommer allt att bli. Sålunda bör arbetet vända sig från det invecklade till det enkla, från det omätbara till det mätbara, från det ofattbara till det beräkneliga, från det gränslösa till det bestämda och fasta. Naturforskningen skrider bäst framåt, om det fysiska utmynnar i det matematiska. (Art. 8, bok II.)

den logiska empirismen, representerad t. ex. av Bertrand Russell. Denne själv karakteriserar riktningen på ett sätt som visar detta.

»Den moderna analytiska empirismen skiljer sig från Lockes, Berkeleys och Humes empirism därigenom att den dragit in matematiken i sin sfär och utvecklat en effektiv logisk teknik. Den blir därmed i stånd att ernå slutgiltiga svar på vissa frågor, som mera har vetenskaplig än filosofisk karaktär. Dess metoder liknar i detta avseende naturvetenskapernas... Allt vad vi kan veta, kan vi blott veta med tillhjälp av vetenskapen; frågor som berörs av våra känslomässiga värderingar ligger utanför dess domäner.»[1]

Den exakta, kvantitativa, matematiskt orienterade metodiken, kompletterad med värdekriticismen kännetecknar således denna kunskapsuppfattning. Den framträder med anspråk på att vara den enda vetenskapligt rimliga och blir även i största utsträckning — både innanför och utanför vetenskaperna — uppfattad så. Dess kritiska inställning till imaginära värden och idéer sträcker sig så långt, att den alltmer undviker sanningsbegreppet och ersätter det med sannolikhetsbegreppet. Följande rader av Bertrand Russell erinrar därom:

»Vetenskapens triumfer beror på att iakttagelse och logisk slutledning får ersätta auktoriteterna. Varje försök att återuppliva auktoriteten i intellektuella ting är ett steg tillbaka. Och det ingår i den vetenskapliga inställningen, att vetenskapens uttalanden inte gör anspråk på att vara absolut säkra utan endast på att vara de sannolikaste med hänsyn till föreliggande fakta. En av de största välgärningar som vetenskapen skänker dem som förstår dess anda är, att den sätter dem i stånd att leva utan den subjektiva visshetens bedrägliga stöd. Det är därför som vetenskapen aldrig kan främja förföljelser.»[2]

Huruvida en vetenskaplig forskning, som föredrar ovissheten framför vissheten, är möjlig, må i detta sammanhang lämnas därhän. Den av oss tillämpade metoden avser oavlåtligt att exemplifiera företeelserna och att låta dem bilda en konfiguration, som kan uttala något genom sig själv och ej därigenom att innehållet i varje stycke sönderdelas. Exemplen avser att åskådliggöra en tendens som är synnerligen påfallande i den moderna forskningen. Den kvantitativa, analytiska tendensen yttrar sig bl. a. däri, att allt fler specialvetenskaper föredrar att beteckna sig själva med den kvantitativa termen »mått», *metron* och ej längre med de gamla termerna »lära», »ord», *logos:* t. ex. psykometri, sociometri, ekonometri etc. De psykiska företeelsernas egenart erkännes

[1] Bertrand Russell, Västerlandets filosofi, sv. övers. 1948, sid. 833.
[2] Bertrand Russell, Vetenskap och samhälle, sv. övers. 1952, sid. 120.

antingen icke alls eller jämställes med de fysiska företeelsernas existensform, varigenom den kvantitativa analytiska metodikens verksamhetssfär ständigt vidgas. Detta sker även inom socialvetenskaperna. Där uppstår emellertid ett motstånd eller inträffar missförstånd av det slag som förut skildrats i samband med »samhällsforskningens dilemma».

John Dewey hör ej till dem som anser, att situationen är oproblematisk; han erkänner existensen av stora motsättningar mellan de naturvetenskapliga och de humanistiska vetenskaperna, han strävar att erkänna allas likaberättigande, han vill till och med samordna alla vetenskaper under en enda *Unified Science*. Men ser man närmare efter hur han föreställer sig detta, då visar det sig, att han råder de humanistiska vetenskaperna *att underkasta sig de exakta naturvetenskapernas metoder.*

»At the present time the widest gap in knowledge is that which exists between humanistic and nonhumanistic subjects. The breach will disappear, the gap be filled, and science be manifest as an operating unity in fact and not merely in idea when the conclusions of impersonal nonhumanistic science are employed in guiding the course of distinctively human behaviour, that, namely, which is influenced by emotion and desire in the framing of means and ends; for desire, having ends in view, and hence involving valuations, is the characteristic that marks off human from nonhuman behaviour. On the other side, the science that is put to distinctively human use is that in which warranted ideas about the nonhuman world are integrated with emotion as human traits. In this integration not only is science itself a value (since it is the expression and the fulfilment of a special human desire and interest) but it is the supreme means of the valid determination of all valuations in all aspects of human and social life.»[1]

Dewey går sålunda med på att betrakta vetenskapen som ett värde och som det viktigaste medlet att bestämma alla värderingar. Om man i denna tanke icke skall se en uppenbar motsägelse, måste någon föreställning ligga till grund om möjligheterna att med de exakta metodernas hjälp *mäta* alla tänkbara relationer, vilket innebär att tilldela forskningen av denna typ en oinskränkt auktoritet.

Ytterligare några exempel må infogas för att karakterisera den naturvetenskapligt orienterade vetenskapsuppfattningen. De prov som hittills lämnats, har vissa regelbundna drag. Från Bacon till Bertrand Russel och Dewey anbefaller representanterna för nämnda tankeriktning *att mer och mer skärpa och precisera socialforskningens metoder i analogi med de naturvetenskapliga, kvantitativa arbetssätten.* Så sker i största

[1] John Dewey, Theory of Valuation 1939, sid. 66.

utsträckning även i verkligheten. Det som uppkommer därigenom kan sammanfattas i följande tre typiska företeelser. 1) Följdriktigt strävar samhällsforskningen att kopiera den naturvetenskapliga metodiken med dess olika former, apparater och instrument; 2) följdriktigt tenderar kunskapen att bli punktuell, dvs. specialiserad, inrutad i småfack, varigenom ett slags atomisering av det mänskliga vetandet uppstår; 3) djupgående inre motsägelser kännetecknar de enskilda socialvetenskapliga undersökningarna.

Eftersom dessa synpunkter kommer att stå i förgrunden vid granskningen av de ekonomiska teoriernas utveckling, skall blott själva huvudtyperna av dessa fenomen antydas genom ett par exempel.

Konkreta exempel och fenomen är visserligen alltid enskildheter och om uppmärksamheten icke riktas på de allmänna lagbundenheterna, kan varje exempel avleda diskussionen från det som egentligen avses. Men dylika risker är ofrånkomliga. Följande passus ur en demografisk framställning avser att belysa det som härovan kallats *kopiering* av de fysikaliska metoderna.

I en svensk folkräkning (1950) har utförts en beräkning av »befolkningstyngdpunkten», vilken definieras sålunda:

> »Befolkningstyngdpunkten i ett land kan definieras som den plats inom landet dit dettas befolkning vid allmän förflyttning till ett gemensamt samlingsställe skulle nå med ett minimum av sammanlagt arbete. Landets yta antages vara alldeles plan och belastad av endast landets invånare. Kroppsvikten förutsättes vidare vara lika stor för alla invånare, varigenom varje persons inflytande på jämvikten blir direkt proportionellt mot hans avstånd från tyngdpunkten.»

Nämnda punkt visar sig ligga nära en järnvägsort i Mellansverige (Pålsboda). Exemplet visar, att sådana tankemönster förekommer. De är emellertid härledda ur fysikaliska tankegångar och alls icke, såsom definitionen ger intryck av, uppbyggda genom metodiska abstraktioner. Genom logisk abstraktion från den empiriska verkligheten kan man icke komma till sådana förutsättningar som »ett minimum av sammanlagt arbete», »en plan yta» över hela landet, »belastad av endast landets invånare» etc. Det hela är ett mekaniskt tillämpande av föreställningar, hämtade från andra områden.

Principen leder med nödvändighet till motsägelser. Följande prov är hämtat ur en skrift av Gustav Cassel. Denne har framträtt som en rigorös förespråkare för de kvantitativa metoderna. »Hellre fingerade siffror än inga alls», säger Cassel i nedanstående citat. Några få sidor

efteråt betonar han emellertid lika energiskt behovet av det motsatta, mera konkreta betraktelsesättet.

»Economics is essentially *quantitative*. We must therefore always try to get a quantitative conception of everything that is worthy of our attention in economic life. We must as far as possible strive to build our economic reasoning upon actual figures, even though these may be very approximative. An estimated or even a hypothetical figure is better than none at all, because it helps us to fix our thoughts, binds us in our assumptions with respect to other quantities entering into the problem, and thus prevents us from drawing entirely false conclusions.»[1]

»In fact, our science is suffering, with regard to the fixation of conceptions and terminology, from a state of dissolution, which may most nearly be described as a state of anarchy. The only way of getting out of this deplorable situation is by the strict observance of the principle that the distinctions and definitions of economic science should be determined by the essential realities of economic life. We should never introduce a name before the thing which has to carry the name is distinctly understood. The first task is therefore an analysis of what is essential in the facts and relations of economic life.»[2]

I dessa båda avsnitt hävdas omedvetet tvenne olika betraktelsesätt, som är motsatta varandra. Det är oförenligt att säga: allt måste byggas på siffror, även om de är fingerade, hypotetiska etc. å ena sidan och å den andra sidan: allt måste byggas på essentiella realiteter, på det som är verkligt hos de faktiska tingen och relationerna.

§ 3. *Den »vetenskapskritiska»*[3] *typen*

Bland svenska samhällsforskare var Gustav Steffen en av de första som på ett målmedvetet sätt ställde frågan beträffande de socialvetenskapliga metodernas egenart. Flera av hans skrifter, speciellt hans huvudarbete, Sociologi, En allmän samhällslära[4], innehåller omfattande metodstudier. Steffen betraktade sig själv som *induktiv forskare* och var en utpräglad *motståndare till metafysiken,* ej minst den *»materialistiska metafysiken»*.

»Tendensen till materialistisk metafysik sitter djupt rotad i vår intellektuella kunskapsförmåga. De termer, varmed vi beskriva livets företeelser och de synpunkter vi anlägga på dessa, äro till stor del lånegods från vår intensiva alldag-

[1] Gustav Cassel, Fundamental Thoughts in economics, 1925, sid. 27.

[2] a. a. sid. 35.

[3] Termen har i denna bemärkelse brukats av Bertil Pfannenstill, Sociologiens grundförutsättningar, En vetenskapskritisk undersökning, 1942.

[4] Gustav Steffen, Sociologi, En allmän samhällslära, Stockholm 1910.

liga beröring med den livlösa materien och de levande tingens rent materiella sida. Vi ha en hart när oemotståndlig benägenhet att uppfatta och framställa medvetenhetsföreteelserna såsom materiella processer. All vår djupare erfarenhet om människors medvetanden och medvetenhetstillstånd lär oss, att de äro inkommensurabla och odelbara nybildningsprocesser.»[1]

Steffen strävar sålunda att observera de intellektuella »medvetenhetsprocesserna». Han är icke främmande för den tanken att medvetenhets- eller tankeprocesserna kan och bör iakttagas lika omsorgsfullt och objektivt som allt annat. Ett verkligt sant och intimt vetande har vi blott om medvetenhetsprocesserna. Steffen ser olika grader av medvetenhet i det individuella och sociala livet, men han ser ingen eller blott lägre former av medvetenhet i naturen. Därför drar han en skarp skiljegräns mellan naturvetenskaperna och socialvetenskaperna.

»För sociologen är det av fundamental betydelse att klart skilja mellan 'materia' och 'liv' och mellan 'natur' och 'människa', därför att hans forskning gäller just de erfarenheter som konstant skilja det levande från det icke levande samt människans högre sociala och kulturella medvetenhetsverksamhet från den i naturen förekommande medvetenheten. En sociolog som föresätter sig att vara ingenting annat än en 'naturforskare' eller att finna ingenting annat än 'naturlagar' har såvida han menar vad han säger antingen ej upptäckt de egentliga egendomligheterna hos sitt forskningsobjekt eller är en dogmatiker för vilken förutfattade meningar äro mer avgörande än omedelbara erfarenheter.»[2]

I Steffens kunskapsteori är »erfarenheten» eller »den omedelbara erfarenheten» ett av fundamentalbegreppen. Däremot rör han sig inte med »antaganden» och »hypoteser» av deduktiv typ. Med utgångspunkt från sin kunskapsteori undgår Steffen icke att inta en oppositionell inställning till det naturvetenskapliga inflytandet inom samhällsvetenskaperna. Han uppfattade dessa sakförhållanden icke blott teoretiskt utan upplevde dem även rent mänskligt som verkligt stora problem inom samhällsforskningen. Han kallar det »en fruktansvärd villfarelse» att inskränka den sociologiska forskningen blott till sådana objekt och problem som är åtkomliga för naturvetenskapliga metoder. Han betecknar en sålunda inriktad sociologi som »ett skepp med en radikalt och konstant missvisande kompass». Efterföljande stycke torde återge något av det mest karakteristiska i Steffens inställning till dessa frågor.

»Forskningen i samhällslivets materiella lagbundenhet måste leda till rön av samma typ som de fysikaliskt kemisk-matematiska vetenskaperna bringa i dagen.

[1] a. a. sid. 164.
[2] a. a. sid. 22.

Och på detta område av samhällsforskningen kommer därför de för dessa vetenskaper karakteristiska forskningsmetoderna till legitim användning. Men det är en fruktansvärd villfarelse att föreställa sig, att dessa sidor av samhällslivet, dessa rön och dessa lagbundenheter utgöra sociologiens egentliga föremål, karakteristiska uppgifter och högsta resultat. Motsatsen härtill är fallet. Allt detta materiella, materiellt betingade och materiellt lagbundna i samhällslivet är just det som det har gemensamt med den livlösa tillvaron och som därför icke karakteriserar samhällslivet som sådant. En sociologi med materialistiskt inriktade uppgifter är att likna vid ett fartyg med en radikalt och konstant missvisande kompass som under hela resan antages fullt riktig. Det är så vitt på kompassen ankommer uteslutet, att fartyget den resan skall kunna komma fram till sin rätta bestämmelseort.»[1]

Det kan betonas att Gustav Steffen skrev sin Sociologi före det första världskriget och att tendensen i hans tänkande först efter det andra världskriget börjar få allt fler motsvarigheter i den socialvetenskapliga litteraturen.

Bland modernare amerikanska sociologer, som ställt sig i opposition till den förhärskande naturvetenskapliga tendensen inom samhällsforskningen, märks särskilt R. Maciver. Denne har i ett flertal arbeten sökt skapa förståelse för den humanistiskt inriktade sociologien. Följande uttalanden ur ett av hans tidigare arbeten är symptomatiska.

»Social science has hitherto suffered greatly from the attempt to make it conform to methods derived from older and more abstract science. It has leed us for one thing to look for impossible results and to disappoint at not getting them. We inquire for example after the manner of physical sciences, which of two related social phenomena is cause and which effect. It usually turns out in the social sphere that both are cause and both are effect ... It is a common view that science begins and ends with measurement. Whether or not this is true of physical science it is certainly not true of social science. Even in physical sphere the mind that discovers is really seeking something more. It seeks to understand, not merely to compute. Light and colour mean more to the mind than vibrations and wave-lengths and that more eludes measurement. So it appears that the range of the measurable is not the range of the knowable.»[2]

Maciver riktar sig i talrika resonemang mot den tidstypiska benägenheten att tillerkänna blott den exakta, kvantitativa forskningen vetenskaplig karaktär. För honom representerar matematiken icke ett slutmål för samhällsforskningen utan dess motpol.

[1] a. a. sid. 648.

[2] R. Maciver, The elements of social science, 1924, sid. 15—17.

»There has been a tendency to deny the name of science to those studies which do not admit of exactitude, but if they add to our understanding their exclusion would only narrow the universality and the work of science. The search for the significant, that after all is the wider task of science. In the scale of the sciences from our present viewpoint mathematics stands at one end and social science at the other. The former deals with the most abstract, the latter with the most concrete subjects; the one with the ultimate forms of mere existence the other with the most intimate of realities. Quantitative relations hold of social as all other facts, but they are quite inadequate to reveal the nature of the former.»[1]

Dessa korta avsnitt ur Macivers arbete ger en hel rad synpunkter som ständigt återkommer i sådana diskussioner. De kan betraktas som signifikativa uttryck för denna tankeströmning. Betecknande är motsättningen till naturvetenskaperna. Det är icke de naturvetenskapliga metoderna, som kritiseras, utan deras okritiska användning. Maciver skiljer mellan abstrakta och konkreta vetenskaper. Allt tänkande som bygger på kvantiteter tenderar att bli abstrakt, emedan kvantiteter redan är abstraktioner. För att över huvud taget kunna fixera och gripa de konkreta relationerna i verkligheten, vilka f. ö. alls icke behöver vara av materiell art, står de kvalitativa begreppen och uttrycksformerna till förfogande. Det är ur socialvetenskaplig synpunkt en absurd tanke att avsöndra kvaliteter ur den vetenskapliga forskningen eller att ge kvantiteterna ett principiellt företräde menar Maciver. Det naturvetenskapliga inflytandet verkar likväl i sådan riktning, vilket har djupgående konsekvenser för hela samhällsutvecklingen.

Efter andra världskriget har »vetenskapskritiken» intensifierats. Särskilt bland nationalekonomer syns en förskjutning ha inträtt. Som ett av de mest markanta exemplen på detta framstår Wilhelm Röpkes »Civitas humana» — en vetenskaplig idéskrift, ett mänskligt tidsdokument, beroende på vilka synpunkter man vill anlägga. Oberoende av alla sympatier eller antipatier torde Civitas Humana ej kunna frånkännas en avsevärd spännvidd i uppläggningen av problemen, teoretisk mångsidighet och en ohämmad konsekvens i framställningen. Boken är framsprungen ur upplevelsen av andra världskriget — av Röpke uppfattat som en katastrof även för samhällsforskningen. Formuleringarna är ej sällan extrema, tidsanalysen ensidig, vetenskapskritiken förbittrad, men det skulle icke vittna om bärkraft hos den socialvetenskapliga diskussionen att enbart av sådana skäl icke observera storleksordningen

[1] a. a. sid. 18.

av nämnda arbete. I de båda första kapitlen »Rationalismen på villovägar» och »Vetenskapens självbesinning» framlägger Röpke en minutiös, på ett rikt idéhistoriskt stoff grundad analys av det han kallar »scientismen». Han låter Saint-Simon vara den andlige fadern för tendensen ifråga — tendensen att uppfatta samhället som ett maskineri, tendensen »att konstruera och organisera det ekonomiska livet, staten och samhället med cirkel och linjal enligt förment vetenskapliga lagar».[1] Röpke ger »den eviga saint-simonismen» skulden för de moderna diktaturrörelserna, han förebrår »scientismen» dess anspråk på »välde över liv och samhälle» och fastslår dess oförmåga att fatta »människan som ett andligt-moraliskt väsen».

»På så sätt kommer vi till detta kvantitativt-matematiskt-naturvetenskapliga tänkande, som vi med dess anspråk på välde över liv och samhälle betecknar som scientism och som varit en avgörande orsak till rationalismens villovägar. Ty ett sådant tänkesätt måste ju enligt sakens natur göra sina representanter blinda för livets och samhällslivets egenart — kvalitet, kontinuitet, struktur och gestalt. Det är ett tänkesätt som aningslöst går förbi människan såsom ett andligt-moraliskt väsen och så gott som ingenting vet om alla dessa evigt mänskligt-samhälleliga värden, problem och sammanhang som äro så »inexakta» som möjligt, emedan de äro så subtila och kvalitativa som möjligt och som man blott kan göra sig förtrogen med genom en human, historiskt-litterär bildning.»[2]

Det är en beträngd, desperat, nästan revolutionär humanism. Röpke gör tabula rasa med den av specialiseringens och rutinforskningens arbetsformer överflyglade humanismen. Han vänder sig mot »kulten av analysen», mot »föraktet för syntesen», mot »terminologismen som innebär en mani att sätta klichéer och klassificera», mot »behaviorismen i psykologi», mot »kulten av den ändlösa dokumenteringen», mot »den litteraturhistoria som tornar upp oväsentliga fakta» osv.

Röpke skyr ej att framhäva de negativa aspekterna, men han förmår icke ange en positiv grund för den sociologiska forskningen — annat än möjligen i form av vaga idealiseringar av traditionella humanistiska värden, vilkas otillräcklighet just den historiska utvecklingen visat. De stickprov som lämnats här åsyftar emellertid även att åskådliggöra en bestämd sida av den utpräglat individualistiska eller humanistiska vetenskapskritiken, en tendens som ävenledes kan framstå som en återvändsgränd ur forskningens synvinkel.

Att enskilda individualiteter inom samhällsforskningen förmår fram-

[1] Wilhelm Röpke, Civitas Humana, sv. övers., sid. 93.
[2] a. a. sid. 73.

lägga kraftfulla, substantiella insikter och ta initiativ i det sociala livet behöver ännu icke strida mot vetenskapens anda. Att Röpkes vetenskapliga hållning och tänkande ej består av tomma ord och abstraktioner visar den roll hans idéer förmått spela i Västtysklands ekonomiska återuppbyggnad. Men fullt tidsenlig är hans hållning ej. *Om den personliga förmågan och ej den vetenskapliga, allmängiltiga metoden skall vara det bärande elementet i de insikter som görs gällande, då skymtar ånyo den gamla auktoritetsprincipen fram.* Den analytiska naturvetenskapliga metodiken ställer principiellt själva redskapen till förfogande åt *alla*. Skulle däremot innebörden av den mera obundna, humanistiska forskningen vara en »aktiv», produktiv position för ett fåtal forskare och en mera »passiv», »mottagande» position för flertalet, alltså ändock ingen fri, produktiv vetenskaplig verksamhet inom forskningen i stort, ja, då vore man tillbaka vid de äldre konfigurationerna inom vetenskaperna. Frågan må endast tangeras, men den torde förklara anledningen till att en vetenskapskritik av Röpkes typ, ändock visar sig förbli mer eller mindre verkningslös i den rådande vetenskapsutvecklingen.

Kapitel 3

Exakthet, objektivitet och relevans

§ 1. *Den kvantitativa exaktheten*

Med mindre än att de metodologiska grundproblemen överförs till det kunskapsteoretiska planet uppnås ingen säkerhet vid deras behandling. Som det har visats förut, har ur den vetenskapskritiska riktningen talrika argument framförts mot den ensidiga användningen av kvantitativa metoder inom samhällsforskningen. De ifrågavarande argumenten tenderar att förfela sitt syfte huvudsakligen av följande skäl. Den *generella* kriticismen är ohållbar, emedan metoderna ifråga har en fullt legitim och synnerligen vidsträckt användning inom samhällsforskningen. Kritiken mot metodernas användning i speciella sammanhang, dvs. *i enskilda fall* är verkningslös med avseende på det bakomliggande, generella uppfattningssättet. Diskussionen måste för den skull föras över på det principiella planet, där inga förutfattade meningar, inga praktiska hänsyn och ännu mindre några sympatier eller antipatier kan göra sig gällande. Då reduceras resonemanget till ett minimum av axiomatiska satser.

Frågeställningen vore alltså följande. Den vetenskapskritiska riktningen vänder sig avgjort emot att de kvantitativa metoderna ges ett principiellt företräde inom samhällsforskningen. Nämnda riktning liksom den humanistiskt orienterade forskningen måste bestrida existensen av kunskapsteoretiskt hållbara skäl att hävda de kvantitativa metodernas prioritet. Fastmer måste hävdas, att den ifrågavarande tendensen hos den kvantitativa forskningen beror på elementära, kunskapsteoretiska misstag, vilka tenderar att utlösa synnerligen vittgående verkningar dels på samhällsforskningen dels på den konkreta samhällsutvecklingen.

Den kritiserade uppfattningens egna grundsatser torde i få ord kunna formuleras sålunda. All forskning eftersträvar objektiv kunskap. Ett kriterium på objektiv kunskap är exaktheten. Den kvantitativa metodiken är exakt i samma bemärkelse som matematiken är det. De kvalitativa, humanistiska metoderna förutsätter värderingar, följaktligen är de icke lika exakta som de kvantitativa metoderna. Alltså är de kvantitativa metoderna överlägsna alla andra metoder och representerar det enda sant vetenskapliga arbetssättet.

Gentemot ovanstående uppfattning kan följande invändningar göras gällande: om den utgår från satsen *all forskning eftersträvar objektiv kunskap,* då måste den genom sina konklusioner i övrigt stå i strid med sig själv. Den förväxlar exaktheten inom den rena matematiken (eller logiken) och exaktheten inom den tillämpade matematiken, dvs. inom den empiriska forskningen över huvud taget. Den motsäger därigenom icke blott den mest generella erfarenheten utan även sina egna elementära grundsatser. Det senare är lätt att påvisa erfarenhetsmässigt.

I själva verket är det nödvändigt att på denna punkt erinra om några helt axiomatiska och allmänt erkända sakförhållanden. Inom den tankemässiga sfären, dvs. inom den rena matematiken, sammanfaller tvenne lika definierade storheter. Identiteten mellan tvenne matematiska punkter, avståndet mellan tvenne geometriska orter etc. kan bestämmas entydigt och därmed exakt. På det empiriska fältet, dvs. i sinnevärlden, är det däremot omöjligt att konstatera identiteten mellan tvenne punkter, linjer, ytor etc. En empirisk mätning kan *tänkas* som en matematiskt exakt operation, men den kan *icke utföras* som en sådan. Förutsättningen vore, att två matematiskt definierade punkter kunde upptäckas i sinnevärlden, vilket givetvis är omöjligt. Denna utomordentligt elementära erfarenhetssats, som förekommer i de matematiska läroböckerna[1], ställer alla empiriska metoder, de må beskriva företeelserna i sinnevärlden på det ena eller det andra sättet, på samma kunskapsteoretiska basis.

Det finns blott två sätt att tolka påståendet att de kvantitativa empiriska metoderna är exakta: antingen är påståendet direkt falskt eller också används termen exakthet i en annan, mindre exakt, dvs. i överförd, bemärkelse. Väljes det förra alternativet, bortfaller omedelbart allt tal om de nyssnämnda metodernas prioritet tack vare deras förment absoluta exakthet. Väljes det andra alternativet: de kvantitativa metoderna är exakta *i överförd bemärkelse,* då är det ej svårt att inse, att i denna bemärkelse kunskapsteoretiskt sett även de kvalitativa metoderna är *lika* exakta.

[1] »I matematikens numeriska tillämpningar inträffar oupphörligt att man för vissa i kalkylen ingående tal icke använder deras exakta värden, utan approximativa eller närmevärden, dvs. värden behäftade med större eller mindre fel. Detta är emellertid nödvändigt, då de uttryck som skall beräknas innehåller kvantiteter, vilka bestämts genom observation av ett eller annat slag och därför äro kända endast med en viss grad av noggrannhet. I fysiken och i astronomien har man sålunda ständigt att operera med approximativa värden.» Ernst Lindelöf, Inledning till den högre analysen, Helsingfors 1912, sid. 108.

Ur kunskapsteoretisk synvinkel finns på denna kardinalpunkt ingenting mer att tillägga. Alla empiriska metoder är principiellt likvärdiga. Hur den ena eller den andra metoden skall användas, huruvida en observation är riktigt utförd eller ej, huruvida den uppnådda exaktheten är nöjaktig eller ej, bedöms av intellektet från fall till fall. Det nöjaktiga vid tillämpningen av en metod hänför sig till forskarens intellekt och ej till metoden — forskaren kan bli nöjd och icke metoden.

Däremot vore det mycket att tillägga, om man ville ur psykologiska eller andra, speciella aspekter förklara, hur det kommer sig att dessa enkla allmänt erkända grundsatser så ofta förbises. Några sådana synpunkter skall ges i det följande. Väl att märka: *dessa* synpunkter tillhör ej längre det kunskapsteoretiska planet. De kan blott ges som mer eller mindre speciella erfarenhetsrön och måste för den skull vara diskutabla. Man kan godta dem eller ej — de kunskapsteoretiska grundfenomenen blir därigenom varken förstärkta eller försvagade. Approximationsgraden vid empiriska beskrivningar kan göras hur skiftande som helst. En bred approximationsskala ger möjligheter att i korthet uttrycka vittomfattande företeelser. Detta är lämpligt, när man kan hänvisa till lättinsedda iakttagelser. (Dylika beskrivningar eftersträvas i möjligaste mån i hela föreliggande arbete. Att kräva utförlighet till varje pris är redan ett uttryck för den metodik som kritiseras.)

Hur skall det sålunda förklaras, att den av alla erkända approximativa empiriska exaktheten likväl i största utsträckning uppfattas i en absolut, dvs. rent logisk eller matematisk bemärkelse? Förklaringen torde ligga däri att yttervärldens fakta ter sig lika fast och tydligt begränsade som de logiskt eller matematiskt uppställda begreppen. Vi ser t. ex. några figurer, säg tre linjer på ett papper och konstaterar omedelbart — tre linjer finns på papperet. Ingen kommer att betvivla riktigheten av ett sådant påstående, *därest själva synvinkeln accepteras.* Men som logiska påståendesatser är sådana uttalanden diskutabla. Det kan även finnas andra ting på papperet, fastän de icke observeras osv. Vid en rent logisk tankeoperation kan däremot sådana tvivel icke uppkomma; givet tre storheter a, b, och c — det är omöjligt att tänka sig ännu en storhet d inkluderad i samma sats. Emellertid är det icke dylika formaliteter som åsyftas här, utan det som åsyftas är *själva benägenheten att falla tillbaka på sinnesiakttagelserna som om de var oberoende av allt annat.* Då blir allt som kan räknas, mätas och vägas »säkra observationer». Det som inträffar är i själva verket blott det som Gustaf Steffen skildrat i ett förut återgivet citat: »Tendensen till materialistisk metafysik sitter djupt

rotad i vår intellektuella kunskapsförmåga.» Att icke distansera medvetandet från den empiriska erfarenheten utan liksom ila åstad till tingen som om de var de enda säkra innebär att uppfatta sinnevärlden som den fasta grunden för kunskapen — men detta är just positivism, fördold metafysik eller hur man vill kalla det.

F. ö. må tilläggas, att en sådan fördold metafysik är vetenskapligt sett mera betänklig än det medvetna postulerandet av en transcendental grund för kunskapen. Att icke genomskåda grunderna för sina metoder är kryptometafysik, vare sig det absoluta förläggs till en översinnlig värld eller till den sinnliga världen. Sådana omständigheter, icke den exklusiva uppskattningen av matematiken och logiken torde förklara den i det positivistiska tänkesättet rådande tendensen att blott låta de kvantificerbara sinnesdata gälla som objektiv kunskap.

Den vetenskapskritiska riktningen, som inser dessa sakförhållanden och bemödar sig att vara lika ometafysisk som matematiken, dvs. att icke godta andra utgångspunkter och relationer än sådana som klart och tydligt inses, måste se sig nödsakad att bemöta den ensidiga, kvantitativa empirismen. Denna verkar emellertid med stor kraft, därför att det i allmänhet är mycket lättare att ställa sig på sinneserfarenhetens grund än att inse hur därmed förhåller sig. Positivismen tenderar enligt sin natur att utöva tvång mot fakta och människor. »Kunskap är makt» var redan en av Bacons maximer. Den är enligt sitt historiskt givna program antimetafysisk, men den är det icke i sak. Att gentemot positivismen hävda den vetenskapligt strängare inställningen, är den verkliga innebörden av motsättningen mellan de humanistiska och de non-humanistiska tankeriktningarna.

En faktor som ger ökad styrka åt den kvantitativa empirismen är sannolikhetskalkylen. Där sägs att de empiriska mätningarna visserligen är approximativa, men att man kan fixera felmarginalerna genom upprepade mätningar, genom observation av massföreteelser o. dyl. Vid noggrann observation av det som verkligen föreligger, finner man omedelbart, att felkalkylen blott bekräftar den generella satsen, att de empiriska observationernas giltighet är villkorlig. Begreppet exakthet uttrycker frånvaron av avvikelser, felkalkylen uttrycker närvaron av avvikelser. Det kan alltså icke vara tal om att rubba de förut konstaterade utgångspunkterna. Icke desto mindre 'är det metafysiska behovet djupt rotat i vår kunskapsförmåga' — omärkligt överförs det matematiska exaktheten-begreppet till empirien; man antar ett ideellt medelvärde som inringas med hjälp av de erfarenhetsmässigt vunna lagarna vid slumpmässig

fördelning. Genom de kända experimenten med kulor som hämtas ur en urna, genom olika slags hasardspel etc. har det fastslagits, att den slumpmässiga fördelningen följer en viss kurva, den s. k. normala fördelningskurvan. Denna kan uttryckas matematiskt som en exponentialkurva. Kurvan ger stöd åt bedömandet av den slumpmässiga spridningen kring det ideella medelvärdet vid varje statistisk, dvs. empirisk medeltalsberäkning. Därigenom uppstår intrycket, att den matematiska exaktheten även existerar i empirien. Men det är en synvilla. Fortfarande är det medvetandet som avgör i vad mån exaktheten vid en medeltalsberäkning är nöjaktig eller ej. Exponentialkurvan, fattad som en approximativ avbildning av en fysikalisk lagbundenhet, är en fysikalisk måttstock, en komplettering av andra fysiska måttstockar och liksom dessa mycket användbar i vissa sammanhang och alls icke användbar i andra sammanhang. Fortfarande kvarstår spelrummet för intellektets omdömesförmåga.

Den bristande exaktheten vid kvantitativa, empiriska observationer, symboliserad av den statistiska felmarginalen, kan betraktas som ett synligt bevis för de i viss mån fria, intellektuella omdömesakternas nödvändighet. Att forskarens intellekt är avgörande, innebär, att två eller flera forskare i *samma* situation är principiellt lika berättigade att bedöma noggrannheten *olika*. Den ene finner måhända, att de kvantitativa giltighetskriterierna är fullt tillräckliga, den andra kan i samma situation anse, att de betydelsefulla kriterierna för observationernas objektivitet ligger på ett annat plan. Kunskapsteoretiskt har detta resonemang redan motiverats; rent empiriskt kan följande synpunkter tilläggas. Det är givetvis blott ur den fysikaliska empiriens synpunkt rimligt att föreställa sig en inringning av den statistiska osäkerhetsmarginalen till allt mindre kvantiteter. Det existerar inga »små» eller »stora» kvantiteter i och för sig. I jämförelse med de omätbara faktorerna som enligt all erfarenhet kännetecknar de biologiska och psykiska livsprocesserna, måste även de minsta fysikaliska måtten te sig som alltför grova mått. Nödvändigheten att bedöma vad som sker där — ej genom mikroanalys utan genom makroanalytiska (eller snarare »makrologiska») slutledningar — utgör grundvalen för hela den kvalitativa, överskådande, syntetiska metodiken. Den kommer i själva verket städse till användning även inom den exakta naturforskningen. Ingenting säger på förhand, att nödvändigheten att utföra intellektuella omdömesakter vid varje empirisk observation ger ett företräde åt de fysikaliska, kvantitativa referenssystemen oberoende av objektens beskaffenhet. Just det trogna

fasthållandet vid den naturvetenskapliga forskningens mest typiska objektivitetskrav — hänsynstagandet till objektens egenart i erfarenheten — kräver ett omsorgsfullt val av de, med hänsyn till objektens beskaffenhet mest adekvata metoderna, aspekterna och referenssystemen i varje särskilt fall. Att icke beakta dessa sakförhållanden, att mer eller mindre automatiskt falla tillbaka på de kvantitativa referenssystemen och giva dem ett obetingat företräde som observationsinstrument, berättigar att kalla inställningen omedveten metafysik el. dyl.

§ 2. *Konkret objektivitet inom samhällsforskningen*

De kvalitativa, syntetiserande metodernas kunskapsteoretiska bakgrund har behandlats utförligt i anslutning till diskussionen av de kvantitativa, analytiska metoderna. Som en huvudsynpunkt angavs, att de båda metodtyperna har samma kunskapsteoretiska grund. Medvetenhetskravet måste emellertid betonas mera beträffande den kvalitativa typen, emedan medvetandets sammanhållande aktivitet har en mera omedelbar, på själva kunskapens uppbyggnad influerande funktion. De objekt som den analytiska, kvantificerande forskningen är inriktad på, förblir bestående, oavsett vilka enskildheter forskningen inriktar sig på. De organiska, biologiska, fysikaliska processerna försiggår på samma sätt, oavsett om insikterna i dessa sammanhang ökas. Inom samhällsforskningen är de relevanta fenomenen icke oberoende av de mänskliga subjekten. Där tenderar forskningens objekt att glida undan och att upplösas, därest medvetandet icke håller fast vid sina frågeställningar medan den differentierade undersökningen pågår. Därur framträder en viktig aspekt av den syntetiska, »synoptiska» erfarenhetskunskapen. Metoden har en konkretiserande och ej en abstraherande innebörd. Det konkreta är enligt termens betydelse »*det sammanvuxna*». De konkreta egenskaperna är icke de materiella egenskaperna, som kan kvantificeras och därmed abstraheras. De konkreta egenskaperna bildar det typiska hos fenomenen, håller samman dessa. Eftersom de sociala fenomenen är av denna art, är det ett objektivt krav, att även de vetenskapliga metoderna rättas därefter.

Närmast återstår att precisera övergången från den kvantitativa till den kvalitativa kunskapsformen samt att betrakta denna sistnämnda typ fristående. I början av föregående § nämndes, att den kvantitativa punktuella exaktheten icke är tillämplig på erfarenheten i sinnevärlden, eme-

dan de matematiska storheterna, de geometriska punkterna etc. nu en gång icke kan utpekas i sinnevärlden. Begreppet exakthet begagnas inom empirien i överförd bemärkelse. Ser man noga efter, vad det innebär, skall man finna, att medvetandet träder i aktion och ersätter en approximation med en generalisering. *Hur* det sker i olika fall är en fråga för sig, men *att* det sker, är ett obestridligt faktum. Om t. ex. avståndet mellan tvenne geografiska orter uppges till ett visst antal kilometer, så är det kvantitativa måttet givetvis en approximation, och därmed även en *generalisering*. Icke desto mindre uppfattas det uppgivna måttet som en objektiv beskrivning av ett visst avstånd, förutsatt att mätningen är korrekt utförd. Att en sådan uppfattning uppstår, beror därpå att medvetandet 'håller samman' de olika omständigheterna vid en sådan procedur, dvs. *vet* vad det gör. Eftersom nu det ena medvetandet kan korrespondera med det andra med språkets eller med matematiska symbolers hjälp, aktualiseras genom de uttrycksmedel som begagnas icke blott de punktuella observationsresultaten utan även omständigheterna omkring, dvs. referens- eller begreppssystemen. Därigenom förmedlas en objektiv kunskap oaktat att både i det ena och i det andra medvetandet självständiga tankeprocesser försiggår. Dessa sammanhang kan skildras på olika sätt, eftersom det rör sig om erfarenheter i medvetandet, vilka envar i sista hand måste göra själv. Viktigt att observera är, att den objektiva kunskapen uppstår genom medvetenhetsakter, varigenom de mera generella, tankemässiga kategorierna, begreppen eller referenssystemen sammanförs med de mera speciella iakttagelserna i varje särskilt fall. Sker detta medvetet så att intellektet beaktar sina egna processer och håller samman de olika komponenterna, då uppstår en konkret objektiv kunskap, som även kan förmedlas på samma sätt. Kunskapsprocesserna är sålunda primärt av en sammanhållande syntetiserande, konkretiserande art. Såväl den kvantitativa som den kvalitativa kunskapen blir objektiv, dvs. korrekt både med hänsyn till objekten och referenssystemen *genom de relationer som intellektet bestämmer*. Relationerna formuleras antingen på ett kvalitativt eller ett kvantitativt sätt, beroende på referenssystemen. Både kvantiteter och kvaliteter är relationer.

Att söka ange den kvalitativa metoden med hjälp av fixa definitioner skulle icke motsvara dess typ. Det må räcka att såsom nyss har skett framhålla, *att den går tillbaka till de vanligaste och mest elementära kunskapsakterna och kan härledas ur dem*. Att vi känner igen och kallar tingen efter deras beskaffenhet beror icke på en godtycklig aktivitet hos

tänkandet. Vi kallar icke en sten för en växt och en växt för ett djur. Den mer eller mindre omedvetna förutsättningslösheten förekommer överallt. Skulle människan ständigt vara utsatt för subjektiva felkällor, då skulle hon icke kunna finna sig till rätta i de enklaste situationerna. Hon skulle icke kunna skilja sken från verklighet, hon skulle ta sina fantasiföreställningar för verkliga ting och tvärtom. Men normalt korresponderar begreppen och iakttagelserna inbördes. Överensstämmelsen är desto säkrare och mer omfattande ju mer förutsättningslöst medvetandet är i sin kunskapssträvan. Denna verksamhet, upplyft till klar medvetenhet, motsvarar emellertid det som förut skildrats som *objektiv förutsättningslöshet,* vilken utgör den vetenskapliga kunskapens grund. *Den obundna aktiviteten hos tänkandet möjliggör att normalt de rätta begreppen fogas till de iakttagna företeelserna. — Samma princip uppfattad medvetet bildar grundvalen för den konkreta, kvalitativa metodiken.*

Det aktiva elementet kan framhållas som metodens huvudkännetecken. Den blir därigenom särskilt lämpad att omfatta och bearbeta de socialvetenskapliga företeelserna efter deras egenart. I samma ögonblick man börjar tala om föränderliga relationer, om växelverkan mellan individer, grupper och större sociala konfigurationer, om utvecklingsprocesser och historiska fenomen har *tidsfaktorn* inkluderats i observationerna. Det analytiska, statiska uppfattningssättet tenderar att reducera de ifrågavarande processerna till mekaniska analogier infogade i statiska referenssystem. Betydligt rikare möjligheter erbjuder det konkreta, aktiva uppfattningssättet att överskåda, tränga in i och skildra de rörliga förloppen. De erforderliga referenssystemen ligger därvid i det allmäntmänskliga medvetandet, varigenom språket, orden, begreppen och ej de statiska måtten och kvantiteterna blir de mest adekvata uttrycksmedlen. Den reala grunden för metodens användbarhet är den sociala gemenskapen i språket, varigenom utbytet av erfarenheter och insikter kommer till stånd. Ur vetenskaplig synpunkt träder därvid formproblemet i förgrunden. Den disciplinerade utformningen av kunskapen är emellertid ingen nyhet i de vetenskapliga *disciplinerna.* Som en av de mest fundamentala metodologiska reglerna kan därvid framhållas aktgivandet på de tre huvudmomenten vid all metodisk framställning av tankeakter och kunskapsstoff, nämligen *frågeställningen* med dess i viss mån aprioristiska, generaliserande, aktualiserande innebörd, *beskrivningen eller utredningen* med dess differentierande, specialiserande, registrerande innebörd, samt *konklusionen eller sammanfattningen* med dess syntetis-

serande och återigen generaliserande innebörd. Denna punkt behandlas närmare i kap. 9. Ett flertal av de härstädes tangerade synpunkterna återkommer likaledes som praktiska tillämpningar i arbetets övriga partier.

Därmed har såväl likheterna som olikheterna mellan den analytiska och den syntetiska empirismen dels skildrats i stora drag, dels på de mera centrala punkterna hänförts till kunskapsteoretiska distinktioner. I sista hand kan hela problematiken föras tillbaka på tvenne olika *vetenskapsbegrepp:* det *snävare, analytiska,* som vilar på den kvantitativa exakthetens begrepp, det *bredare, generella* som avser den konkreta objektiviteten, dvs. sanningen. Den förra vetenskapsuppfattningen kan i realiteten icke upprätthållas utan den sistnämnda — exaktheten blir objektiv blott i överförd bemärkelse. Icke desto mindre tenderar den snäva vetenskapsuppfattningen på grund av det tidstypiska tänkandets tekniska inriktning att ersätta eller undanträngа det allmänna vetenskapsbegreppet. Därigenom gagnas den matematiskt-naturvetenskapliga tidsströmningen, medan det allsidigt orienterade kunskapssträvandet försummas. I den mån samhällsforskningen inser detta dilemma, kan den icke kvarstå däri i passivitet och resignation. En utvidgning av den metodologiska grunden blir en oavvislig nödvändighet för de forskare som jämte de vetenskapliga kraven observerar arten av de stora sociala problemen i samtiden. Kunskapen fattad enligt den snäva analytiska eller värdekritiska vetenskapsuppfattningen utesluter emellertid ett rationellt handhavande av ett flertal företeelser och förlopp i samhällslivet, sammanhängande med människans verksamhet däri.

§ 3. *Relevansproblemet*

Det motsvarar det tillämpade betraktelsesättet att gång på gång söka sammanhålla och aktualisera ett flertal led i ett resonemang för att liksom ur samspelet mellan dem dra ut de erforderliga konsekvenserna. För att avslutningsvis ge en synpunkt på de viktigaste teoretiska och praktiska metodfrågorna har vidstående schematiska tablå skisserats. Det som avses är icke en statisk konstruktion utan en dynamisk koordination av vissa elementära sociologiska komponenter och utvecklingsfaktorer. En del huvudaspekter har diskuterats förut, en del föregriper undersökningens senare partier. Därigenom bildar tablån även en övergång till undersökningens övriga delar. I huvudsak torde emellertid dess innebörd kunna inses omedelbart.

Sammanställningen, som närmast hänför sig till den västerländska samhällsutvecklingens huvuddrag, omfattar tre ytterligt förenklade komponenter, som på grund av sin abstraktionsgrad även skulle kunna kallas tre aspekter. Dessa är 1) den sociala strukturen och dess förändringar, 2) de ekonomiska åskådningarnas utveckling, 3) den vetenskapsteoretiska utvecklingen. Fig. 1 åskådliggör denna stomme.

Fig. 1. Sociologiskt koordinatsystem.

Samhällsklasser	Medeltiden	Merkantilismen	Industrialismen	Nutiden	Huvudfunktioner
	Etik	*Politik*	*Teknik*	*Atomfysik*	
»Präster»	——→				»Kulturlivet»
»Adel»		——→			»Statslivet»
»Borgare»			——→		»Ekonomiska livet»
Övriga				——→	»Samhällslivet»
	Teologi Naturfilosofi	*Metafysik* Naturrätt	*Matematik* Naturforskning	*Metodologi* Socialforskning	

Anm. Ovanstående schema utgör en illustration till resonemanget i Kap. 3, § 3. Syftet är icke att återuppliva klassindelningen utan tvärtom att åskådliggöra innebörden av ett »klasslöst» sociologiskt tänkande.

För att förebygga varje alltför naturalistisk eller statisk tolkning, kan tankegången bildligt skildras sålunda. Mellan den filosofiska och den ekonomiska idéutvecklingen har under det historiska förloppet försiggått en viss växelverkan. (De filosofiska åskådningarnas volym och sociala betydelse har f. ö. i viss mån *avtagit,* de ekonomiska åskådningarnas inflytande har *tilltagit;* synpunkten kan lätt motiveras, men är i och för sig av mindre betydelse.) I detta kraftfält tänkes den sociologiska populationen insatt under den historiska utvecklingens gång. De båda nyssnämnda huvudströmmarna har givetvis själva skapats *genom enskilda individer* ur den sociologiska populationen, men *samfundet* har i stort sett påverkats dels av utvecklingen inom vetenskaperna, bakom vilka står den kulturella sidan av samhällslivet och dels av den ekonomiska idéutvecklingen, bakom vilken står den mera materiella strukturen och dess förändringar. *Den viktigaste effekten åskådliggörs genom den diagonala förskjutningen — det är den välkända individualiserings- eller*

demokratiseringstrenden, som genomgår en stor del av det västerländska samhällets historia. Hur den skall förklaras själv, må vara en fråga för sig. Tydligt är, att genom tänkesättens förändringar och de yttre förhållandenas differentiering *en viss emancipation av den mänskliga individualiteten ägt rum* under utvecklingens lopp och att denna process allt snabbare når allt bredare lager. Den medeltida hierarkiska, statiska strukturen gick sin upplösning till mötes. Den efterträddes av en mera ekonomiskt betonad klassdifferentiering. Även denna uppluckras mer och mer. I stora drag är alltså en bestämd tendens given — den må tolkas evolutionistiskt eller ej. Just dessa riktlinjer medger en generell konturering av det sociologiska kunskapsfältet. Ingen samhällsåskådning kan komma förbi dem, hur de än tolkas.

Den bifogade tablån kan utfyllas med hur många detaljer som helst. Dess uppgift är emellertid icke att vara ett abstrakt minnesschema el. dyl. utan blott en sammanställning av vissa enkla begrepp. Ett fåtal detaljer må omnämnas ytterligare avseende den valda formen. Den tillämpade tidsindelningen motsvarar sålunda *den ekonomiska idéutvecklingens huvudepoker.* (Såväl merkantilismen som industrialismen är närmast uppfattade som tidsbegrepp.) Därigenom framträder vissa enkla motsvarigheter i vetenskapsteoretiska hänseenden. Väl att märka: blott de *specifika, karakteristiska* faktorerna har framhållits under varje skede. Sålunda är det ostridigt att tänkandets utveckling i stort sett gått från *naturfilosofien* till *naturrätten* och därifrån till *naturforskningen* — oaktat att naturforskningen i äldre former spelat in både i naturfilosofien och i den naturrättsliga uppfattningen. Det matematiska tänkandet har icke kommit till under industrialismen, men det började »slå igenom» då. Den *teologiska moralen* har präglat medeltidens *ekonomiska etik.* En viss *maktmoral* har präglat merkantilismens *ekonomiska politik* (i samband med statsbildningarna). En viss *lyckomoral,* utilitarismen, har präglat industrialismens *ekonomi och teknik.* Samtidigt kan man iaktta en viss förskjutning i de olika samhällsskiktens ställning och inflytande — det klerikala inflytandet var störst under medeltiden, det furstligt-aristokratiska inflytandet under merkantilismens epok, det borgerliga inflytandet under industrialismen. Givet är, att alla dessa kännetecken och data är mer eller mindre flytande och mångtydiga, eftersom de griper in i varandra och existerar samtidigt. De är emellertid tillräckligt tydliga att låta vissa typiska fenomen träda fram i det historiska förloppet. Individerna frigörs från den sociala strukturen, de nedärvda konfigurationerna träder i bakgrunden och ersätts av nya. Individerna

strävar att bli mer och mer självständiga och likställda trots differentieringen på yrken, inkomster, geografiska områden etc. Även dessa sakförhållanden är allmänt kända och behöver icke ledas i bevis. *I detta tidsskede infaller emellertid den moderna samhällsforskningens problematik.* Där har även de metodologiska problemen sin tyngdpunkt.

Av översikten i sin helhet torde framgå, att en mekanisk historieuppfattning eller en »historieförklaring» av något slag icke är avsedd. Blott en skildring av vissa sakförhållanden har lämnats dvs. närmast i form av begreppsmässiga *hänvisningar till erfarenheten* som lämnar rum för *olika* tolkningar. »Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp», hette det i Marx' kommunistiska manifest.[1] Det historiska förloppet medger även den aspekten. Men då beaktas företrädesvis de yttre manifestationerna. *Historien om den sociala utvecklingen är historien om gruppernas och de enskildas emancipation, individualisering, intellektualisering,* vore en annan aspekt. Där är perspektiven reducerade till en gemensam nämnare — *den mänskliga faktorn själv.*

Antag emellertid, att den materialistiska historieuppfattningen skulle tillämpas. Det ligger sålunda nära att dra ut konsekvenserna av den naturvetenskapliga, tekniska kunskapsuppfattningen framåt i tiden. Dess innebörd har skildrats förut. Den naturvetenskapliga kunskapen har givit människan makt över naturen — ställt den i människans tjänst. Samma kunskapsuppfattning tillämpad på människan *ger makt över människan.* En så inriktad kunskap ger ökade möjligheter att behärska både individerna och den sociala utvecklingen. Ingenting hindrar att alla dessa tendenser utvecklas vidare. Genom statistiska observationer, genom teoretiska undersökningar fastställer forskningen de mänskliga objektens beteendemönster. *Men under tiden förskjuts objektens medvetenhet.* På 10 à 20 år växer i hög grad antalet av dem som icke längre är benägna att betraktas och behandlas som beräkneliga objekt utan föredrar att vara mer eller mindre medvetna, beräknande subjekt själva. Objekten glider ifrån forskningen; dess statiska och statistiska resultat tenderar icke blott att bli hastigt föråldrade utan även att bli utvecklingshämmande. En exklusiv, för det stora flertalet otillgänglig analytisk metodik tenderar på dessa områden att konservera en social konfiguration, som motsvarade ett tidigare utvecklingsskede. Forskningen bemödar sig om att göra sina objekt mer och mer beräkneliga, dessa bemödar sig om att bli mer och mer oberäkneliga. Däri ligger den

[1] Jfr citat sid. 148.

springande punkten. Däri ligger även den analytiska samhällsforskningens djupaste dilemma.

Därur framspringer även det reala behovet av en vidgad basis för samhällsforskningen, av en forskning som vidgar sina horisonter till att omfatta människan själv och hennes verksamhet. Det skulle innebära en genomgripande vetenskapsteoretisk förskjutning – ungefär av samma slag som från den naturrättsliga till den naturvetenskapliga uppfattningen, men nu från den naturvetenskapliga till den socialvetenskapliga uppfattningen. De exakta naturvetenskaperna berörs givetvis icke därav. Liksom den naturrättsliga metodiken fortfarande har sina funktioner kvar inom juridiken och statsvetenskaperna, behöver ej heller den kvantitativt orienterade samhällsforskningen förlora sina funktioner på adekvata forskningsområden. Men den tidsenliga formen av socialvetenskaplig forskning synes kräva väsentligt andra utgångspunkter och perspektiv. Bl. a. skulle matematiken där förlora sina grundläggande funktioner. En mera allmän, humanistiskt orienterad kunskapsteori skulle träda i dess ställe. Även detta har antytts som en möjlighet i vidstående schema.

Avdelning II

MEDELTIDEN OCH MERKANTILISMEN

Kapitel 4

Medeltidens etiska ekonomi

§ 1. *Ingress*

Anledningen att låta undersökningens egentliga tema — den ekonomiska värdelärans utveckling — börja med en återblick på medeltiden, ligger icke i någon förutfattad princip om att varje frågas upprinnelse måste studeras liksom från tidernas begynnelse. Det skulle tvärtom strida mot de grundsatser, som gjorts gällande här ovan. Det ligger i det sociologiska betraktelsesättets natur att vara nutidsorienterat. Det innebär icke att underskatta den historiska forskningens betydelse, det innebär blott att tillämpa en viss specialisering med hänsyn till frågeställningarna. De historiska företeelserna får inom sociologien sitt intresse ur synpunkten av deras eventuella betydelse för bedömandet av nutidens frågor. Därav följer bl. a. en viss frihet att välja och begränsa det stoff som erfordras för den sociologiska analysen i varje särskilt fall. Den typiska inställningen vore icke att »beskriva hur det var då och då» och ej heller att »förklara orsak och verkan» i de historiska förloppens enskildheter. Sådana aspekter tillhör de historiska fackvetenskaperna. Ur socialvetenskapliga synpunkter framstår det historiska materialet mindre som ett stoff att analysera än som ett stoff att forma och att bygga med. Olika epoker har bragt olika institutioner och idéer till mognad. Vill man studera deras kvarlevande funktioner och manifestationer i nutiden, då kan det vara en stor hjälp att renodla begreppen genom att gå tillbaka till de perioder, då de ifrågavarande företeelserna växte fram och utbildades. Att studera t. ex. den moderna teknikens sociologiska funktioner i nutiden genom att gå tillbaka till

medeltidens primitiva anordningar, vore föga mening med. Men att studera *kyrkans* roll under medeltiden och *statens* roll under merkantilismen i syfte att inse hur det andligt-kulturella resp. det politiska livet tenderar att bete sig enligt sin egenart, kan framstå mera befogat. Det innebär icke att uppmärksamma det förgångna ur en sentimental respekt för traditionen. Den sociologiska inställningen vore snarare att inse »hur det var» för att befria sig därifrån »i det som är» dvs. frigöra *medvetandet* från det förgångnas okontrollerade inflytande. Ett förkastande av yttre traditioner är ännu ingen frigörelse; ett medvetet bibehållande av gamla traditioner och institutioner kan däremot vara förenligt med en verklig frigjordhet.

Inom nationalekonomien och det socialekonomiska tänkandet kan en icke obetydlig bundenhet vid nedärvda idéelement spåras fram till våra dagar. Att röja upp med de dogmatiska beståndsdelarnas former, vore en av den sociologiskt orienterade doktrinhistoriska forskningens viktigaste uppgifter. Innehållsmässigt kan givetvis även urgamla insikter äga sin fulla giltighet än i dag. De förstelnade formerna däremot, i den mån de icke inses som nedärvda, hindrar den intellektuella kommunikationen mellan grupperna och därmed det sociala framåtskridandet. Den klassiska ekonomiska teorien har länge betraktats, och betraktas i stort sett alltjämt, som en ny och väsentlig startpunkt för den ekonomiska vetenskapen i den historiska utvecklingen. Medeltiden och merkantilismen framstår enligt samma uppfattning som »förvetenskapliga» epoker. Givetvis kan många vägande skäl förebringas för en sådan djupt rotad uppfattning. Att de första vetenskapliga nationalekonomerna mot slutet av 1700-talet haft sina föregångare kan likaledes tagas för givet. Om man t. ex. drar en parallell med de tekniska uppfinningarna, så skulle det motsvara ett sådant uppfattningssätt att säga: ångmaskinen uppfanns av James Watt 1765, men den hade en föregångare i Papins gryta. För att förstå ångmaskinen behöver man icke studera Papins gryta. Att uppfatta historien evolutionistiskt i *denna* bemärkelse, reducerar otvivelaktigt intresset för historien. Därigenom uppstår detta icke ovanliga fenomen som Lionel Robbins kallat »provinsialism i tiden» inom samhällsforskningen.[1] Ur socialvetenskaplig synpunkt verkar idéerna icke som

[1] »Vid de flesta läroanstalter har [doktrinhistoriska] kunskaper kommit att betraktas som en mycket betydelselös dekoration, lika oväsentlig för nationalekonomen som kemins historia påstås vara för kemisten. Denna utveckling har alltid förefallit mig olycklig ... Jag misstänker att inte bara den historiska och filosofiska bildningen, utan också vår praktiska insikt lidit skada genom denna likgiltighet för vårt intellektuella

maskiner och det finns ingenting på detta område som säger att de nyaste idéerna måste, liksom de nyaste maskinerna, vara de bästa. Sålunda erbjuder nationalekonomien ett paradoxalt exempel. Under generationer har det ansetts att den klassiska teorien var en nyskapelse av fysiokraterna, Adam Smith m. fl.; deras första primitiva uppfinning skulle därefter ha utvecklats mer och mer, tills den nått den moderna, mera fulländade formen. I de flesta läroböckerna skildras alltjämt förloppet på ungefärligen samma sätt. Likaledes har de doktrinhistoriska läroböckerna under generationer lämnat vissa traditionella upplysningar och värdesättningar beträffande äldre epoker.

Emellertid påpekade August Oncken 1902 i sin Geschichte der Nationalökonomie (jfr följande citat sid. 69) att fysiokraternas grundidéer och de väsentliga beståndsdelarna i deras teori redan fanns hos skolastikerna. Josef Schumpeter, som i sin första Dogmengeschichte (1924) knappast ansåg medeltidens tänkande vara värt någon uppmärksamhet alls, skriver däremot i sin nya History of economic analysis att de »skolastiska doktorerna» var de verkliga grundarna av den ekonomiska vetenskapen, ja, att den ekonomiska analysen under 1800-talets senare hälft skulle ha vunnit på att utgå direkt från dem.[1] En liknande perspektivförskjutning på det tekniska området skulle innebära att upptäcka, att det har funnits järnvägar under medeltiden. På det tekniska området är sådana upptäckter otänkbara; på det socialvetenskapliga området kan de vara fullt verkliga. Att förlänga en vetenskaps historia med 1 000 år kräver emellertid en omställning av många vedertagna tänkesätt.

En sådan perspektivförskjutning kan icke ske med ens. Försöksvis kommer vissa aspekter att behandlas i det följande. Svårigheten ligger givetvis däri, att den tidens kulturmiljö är svårtillgänglig. Alltför lätt blir interpretationerna av dåtidens idéer blott ett slags projektioner av den egna tidens uppfattningar — f. ö. med åtföljande inkommensurabla värderingar. Den förut skildrade sociologiska metoden att fasthålla vid nutidens frågeställningar, kan givetvis icke avse detta, utan tvärtom —

förflutna — denna provinsialism i tiden — som blivit så utmärkande för vår speciella gren av samhällsvetenskaperna». Lionel Robbins, The theory of economic policy in English classical political economy, sv. övers. 1953, sid. 11.

[1] »It will appear that the bases they [the scholastic doktors] laid for a serviceable and well-integrated body of analytic tools and propositions were sounder than was much subsequent work, in the sense that a considerable part of the economics of the later nineteenth century might have been developed from those bases more quickly and with less trouble than it actually cost to develop it, and that some of that subsequent work was therefore in the nature of a time- and labor-consuming detour.» Joseph A. Schumpeter, History of Economic Analysis, 1954, sid. 97.

ett historiskt stoff blir lärorikt för den egna tiden först om det förflutna uppfattas enligt sin egenart. Att erinra om medeltidens socialhistoriska betydelse är i detta kapitel mest angeläget ur den fördelningsekonomiska teoriens synpunkt.

§ 2. *Sociologiska lagbundenheter i kristendomens utbredning*

Den romerska kulturepoken förbindes ej sällan med tvenne välkända begrepp: *den romerska medborgaren* och *den romerska rätten*. Det är ingen tillfällighet att just dessa tvenne begrepp associeras med hela den kulturvärld, som det gamla Rom representerade. Den romerska civilrätten kan betraktas som ett signifikativt uttryck för det romerska rikets samhällsordning över huvud taget. Frågar man efter orsakerna till att just Rom kom att utbilda en fast rättsordning och en mäktig statsorganisation, kan det vara tillräckligt att erinra om att romarna var ett krigarfolk med sinne för släktsambanden samt att den romerska staten var en militärstat. Romarna befann sig alltsomoftast i krig med mäktiga motståndare och stod ständigt inför kravet att tygla och behärska de underkuvade folken. Till skydd för sina egna rättigheter och privilegier och som ett värn utåt skapade romarna sin mäktiga statsorganisation. Dessa förutsättningar återspeglas även i den strängt formella uppbyggnaden av den romerska rätten. Den vilade icke på levande tradition och praxis som den germanska rätten och ej heller på etiskt-religiösa principer som den senare kyrkliga rätten. Den romerska rättsuppfattningen var i hög grad förbunden med den världsliga makten.[1] Roms sista århundraden är kända för sin inre upplösning, för tilltagande förvirring i det ekonomiska livet samt för ett godtyckligt utövande av den högsta politiska makten. Den rättsliga struktur, som hade utbildats, visade sig icke kunna avvärja den inre upplösningen. De fasta formerna möjliggjorde blott så mycket mer ödesdigra missgrepp från äventyrliga eller odugliga maktinnehavares sida.

I denna utåt mäktigt utformade men inåt långsamt förtvinande kul-

[1] Jfr A. Oncken: »Es ist als eine Eigentümlichkeit des altrömischen Civilrechtes bebezichnet worden, dass es den Rechtsbegriff isoliert herausgehoben und die Rechtslehre von allen eigentlichen als solchen moralischen und ebenso von den ökonomischen Gesichtspunkten losgelöst habe. Das römische Recht ist rein formal, es arbeitet mit dem äusserlichen Ordnungs- und Zwangsprincip. Ist das römische Recht ein Besitzrecht, ein Recht des Reichtums, so umgekehrt das kanonische Recht, ein Arbeitsrecht, ein Recht der Armut.» Geschichte der Nationalökonomie, sid. 89.

turvärld vann kristendomen insteg som en helt ny impuls, kännetecknad av inre etisk styrka. Det intryck, som den kristna religionens instiftare hade efterlämnat bland de första kristna, måste ha varit djupare och mäktigare än allt som på den tiden kunde vädja till människornas religiösa troskraft. Från apostlarna och deras lärjungar utgick socialt gestaltande och församlingsbildande krafter. Den tro som förkunnades av de kristna var icke en mer eller mindre abstrakt eller svårtillgänglig lära, varav så många fanns på den tiden. Den kristna tron framträdde som ett vittnesbörd om något som hade timat bland människorna i den synliga världen. De som hade stått dessa händelser närmast, de som i sin tur stått nära de första medagerande, de som därefter kom närmast i beröring med dessa osv. — de kunde alla föra vidare kristendomens impuls på ett fullt konkret sätt, något som givetvis icke kunde undgå att ge dem själva *auktoritet*. De kristna församlingarna uppstod kring församlingarnas äldste och fäder. Successionen från apostlarna skulle kunna betecknas som en *auktoritetsskapande urvalsprincip*. En viss ledning uppstod, en viss rangordning, och därmed även en viss ordning över huvud taget. Och denna »samfundsbildande», »auktoritetsskapande» urvalsprincip i fråga om de ledande krafterna, verkade redan långt innan den fick sina fastare former och manifestationer i den katolska kyrkans organisation. Det äger sitt intresse att observera denna ursprungliga, församlingsbildande och samfundsbildande utvecklingsgång vid kristendomens utbredning i den antika världen, ty samma princip ger i all sin enkelhet en nyckel att förstå den medeltida samhällsutvecklingen och därmed även det medeltida samhällets ekonomiska organisation.

Nyssnämnda princip kan varken kallas rent religiös eller rent social. Den kristna religionen som sådan lämnar inga anvisningar till en social gestaltning i världslig bemärkelse. Som en rent etisk företeelse vore kristendomens samhällsbildande funktion ävenledes oförklarlig. Det fanns många upphöjda etiska läror under antiken. Men då liksom i våra dagar kan man ta för givet, att de mer eller mindre abstrakta morallärorna icke var tillgängliga för gemene man. Hur kunde kristendomen vinna anhängare särskilt bland de lägre samhällsskikten? Man måste givetvis föreställa sig något element, som kunde uppfattas rent känslomässigt, något alldeles okomplicerat element. Men detta element måste ha varit just den andligt-fysiska successionen från Kristus själv, från hans fysiska person. Att gå närmare in på dessa frågor må dock anses tillhöra religionsforskningen. *Sociologiskt* sett är det av största vikt att observera, att kristendomen haft en alldeles speciell auktoritetsska-

pande funktion och att den därför kan betraktas som en grundläggande faktor i det västerländska samhällets utvecklingshistoria. En kristen, *både* social-etisk *och* religiös princip gjorde sig gällande.

Dessa synpunkter har berörts, även om det blott skett helt fragmentariskt, framför allt i syfte att ange en bakgrund till medeltidens ekonomiska doktriner och institutioner. Lika litet som medeltidens samhällssystem kan förklaras utan den religiösa impuls som inföll i början av vår tidräkning, lika litet kan medeltidens ekonomiska åskådningar bli fullt gripbara och förklarliga utan hänsyn till den. Inom den moderna doktrinhistoriska diskussionen talas det ofta om »normativa» och liknande föreställningar inom den ekonomiska vetenskapen själv. Även detta betydelsefulla spörsmål torde vinna i klarhet, om man först studerar de etiska normerna och principerna, där de verkligen hörde hemma, nämligen i det medeltida tänkandet och i den medeltida samhällsutvecklingen. För den skull skall uppkomsten av medeltidens ekonomiska normer behandlas något närmare.

Under den gammalkatolska kyrkans tid låg kristenhetens ledning hos kyrkofäderna, vilka än som präster och biskopar än som ansedda lärare och förkunnare bidrog till att gestalta de kyrkliga lärorna och det kristna församlingslivet. I kyrkohistorien betraktas kyrkofäderna framför allt som den kristna lärans försvarare och därmed som teologiens skapare. Men det fanns även anledning för kyrkans lärda och fromma män att befatta sig med världsliga spörsmål i den dåvarande tidssituationen. Kyrkofädrens litterära verksamhet anses i dessa hänseenden ha varit förvånansvärt rikhaltig.[1]

De ekonomiska grundsatser som sysselsatte kyrkofäderna blev sedan bestående hela medeltiden igenom; frågan gällde det ekonomiska livets reglering i enlighet med den kristna etikens principer. Som bekant erbjöd särskilt handeln och räntetagandet den tidens fromhetstyp vissa

[1] En doktrinhistorisk författare, som ej hör till de mera moderna — J. Kautz — men vars verk »Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihre Litteratur» (Wien 1860), åtnjuter ett stadgat anseende just ifråga om skildringen av de »patristiska» lärorna, skriver därom följande: »Niemand, der den staunenerregenden Sammlungen der Werke dieser Männer auch nur oberflächliche Aufmerksamkeit geschenkt, und von den riesigen Folianten, die die Resultate der Studien der Kirchenväter enthalten, nur einigermassen Einsicht genommen hat, wird in der Tat die Bedeutung und die Wichtigkeit jenes reichen Gedankenschatzes verkennen, der hier in Hinblicke auf Staats- und Socialtheorie auf Rechtslehre und Geschichtsphilosophie ebenso wie auf Nationaloekonomik verborgen liegt.» Sid. 198. (I nämnda arbete återfinnes ett antal utdrag och citat ur skrifter av Origenes, Tertullianus, Hieronymus, Augustinus och andra kyrkofäder.)

betänkligheter, som krävde auktoritativa utsagor. Det är därför icke ägnat att förvåna, att kyrkans lärare fick ta ställning till dylika spörsmål och därvid noga pröva sina rådslag med hänsyn till den kristna tradition, som började utbildas. En viss motsättning mellan kristendomens religiösa åskådningar och det praktiska livets förhållanden kunde icke undgå att uppkomma redan från begynnelsen. De kyrkliga auktoriteternas »teoretiska» tänkande var sålunda betingat av nödvändigheten att sammanjämka de föreskrivna moraliska grundsatserna i den religiösa förkunnelsen och den praxis som förelåg eller tenderade att uppkomma i den dåvarande tidsutvecklingen. Ej minst under själva brytningstiden mellan gammalt och nytt uppstod dylika frågor, som krävde principiella betraktelser och distinktioner.[1]

Den etiskt-religiösa principen framträder i sina kristna drag särskilt tydligt i samband med kyrkofäderna och hela deras konkreta situation. Om man föreställer sig, att all social ordning, även den mest primitiva, förutsätter någon form av ledning och att denna ledning förutsätter någon form av auktoritet, kan själva den sociala konfiguration som uppstår benämnas med hänsyn till auktoritetens art. Kyrkofäderna intog samma ställning som föreståndarna och de »äldste» i de urkristna församlingarna. Deras auktoritet var grundad på en *andlig* och icke på *världslig* princip. Man kan naturligtvis finna motsvarighet härtill även inom andra äldre, prästerligt styrda eller influerade kulturer, men den kristna auktoritetsprincipen var kännetecknad av alldeles speciella, om man så vill rent allmäntmänskliga drag. Den kristna auktoriteten var å ena sidan ett uttryck för den levande traditionen från apostlarna och å andra sidan, i förhållande till menigheten, ett uttryck för den kristna broderskärlekens ideal. Den skiljer sig därigenom från de flesta andra dylika socialt gestaltande principer som kunde komma ifråga på den tiden. Den var icke en demokratisk-politisk styrelseprincip av det slag

[1] »Es ist genugsam bekannte Tatsache, dass eben in diesen Zeiten, wo in der allgemeinen Gährung und Bewegung auch der geistigen Elemente, unzählige Fragen eine Lösung suchten, oder wenigstens die Aufmerksamkeit ernster Denker auf sich zogen, vor allem auch ökonomische Probleme waren, die die Geister beschäftigten wie jene über: die Heilsamkeit oder Verwerflichkeit des Vermögensbesitztes, über Rechtmässigkeit des Zinsnehmens und Darleihens, der Pflege der Armen und Unterstützung der Notleidenden, über Wesen und Grund der Güterverteilung und des Bodeneigentums, über gütergemeinschaftliche Organisation des Mönchlebens, und über Stellung der Kirche gegenüber der Pflege der materiellen Intressen, über Handelsgewinn und Marktverkehr, über Steuer- und Abgabenpflicht u. dgl. Alle diese Fragen gehörten in den Kreis der allgemeinen Erörtung und wurden vorsuchsweise in den Werken der kirchlichen Schriftsteller besprochen.» J. Kautz. A. a. sid. 199.

som fanns i gamla Grekland. Den var icke heller en familjearistokratisk princip av den typ som fanns särskilt i gamla Rom. Den var icke en demokratisk-patriarkalisk princip av den typ som var utmärkande för de germanska folkslagens livsformer. En aristokratisk-religiös urvalsprincip var det ej heller frågan om — de kristna församlingsledarna tillhörde icke några socialt exklusiva skikt. Den auktoritetsprincip som gjorde sig gällande var mänskligt allomfattande och därmed ny i mänskligheten sociala historia.

Kristendomen vann utbredning i en högt utvecklad samhällskultur och den fortsatte sin frammarsch i en tid då många »auktoritetsprinciper» tävlade om makten eller om den sociala funktion, som framgår ur behovet av en samhällelig ordning. Från de mest sublima grekiska vishetslärorna, från orientaliska religioner, från hela den romerska idévärlden utgick sådana impulser. Å andra sidan framträdde motsvarande tendenser även i mera brutala former: de romerska kejsarna tillgrep allt mer drakoniska metoder för att upprätthålla sin makt; de germanska erövrarna sökte ävenledes att vidmakthålla den gamla ordningen genom brutala medel. Dessa moment är emellertid allmänt kända ur kulturhistorien.

Frågan om kristendomens grundläggande sociala funktioner framträder med skarpare konturer, om man riktar uppmärksamheten på de sociala och ekonomiska rättesnören, som uppställdes av de äldre kyrkliga auktoriteterna. Dessa i viss mån idéella, sporadiskt uttalade, osystematiskt tänkta normer och doktriner skulle knappast ha kunnat utöva ett större praktiskt inflytande, om de icke hade varit framsprungna ur den nya, mäktiga »folkrörelse» som gjorde sig gällande i och med den kristna religionens utbredning. Genom den rent andliga auktoritet som stod bakom, kunde själva föreställningarna och begreppen flyta in i det mänskliga medvetandet. De började påverka levnadsvanorna och handlingsvanorna, de gav upphov till nya tänkesätt och konventioner. Individernas »behaviour» undergick vissa förändringar — naturligtvis långsamt och under oupphörliga kompromisser med och återfall i äldre åskådningar och konventioner. I själva verket berättigar just dessa omständigheter att tala om en samhällsbildande process i en mera konkret bemärkelse — den försiggick nästan omärkligt, men i och med att nya konventioner och bruk började uppkomma, så började också en ny ordning uppkomma, en viss samhällsordning taga yttre gestalt. Och denna process försiggick på bredden och på djupet av de sociala sammanhangen, mitt i den gamla ordningen och oaktat alla avbrott och

kalamiteter i det yttre historiska förloppet. Endast därigenom är det förklarligt, hur en viss, av omisskännliga kristna drag präglad samhällsordning över huvud taget kunnat uppstå längre fram under medeltiden.

§ 3. *Yttre faktorer i den medeltida samhällsbildningen*

De kristna normerna och principerna bidrog sålunda till att dana och framkalla en viss allmän ordning, en viss social och ekonomisk praxis. De hade huvudsakligen en pedagogisk, en socialpedagogisk funktion, skulle det kunna sägas. Men det som danades genom dem, själva strukturen och den levande strömmen av mänskliga handlingar och tänkesätt, hade naturligtvis även andra ursprung än den kristna religionen. Vill man i någon mån sammanfatta de mera ursprungligt givna sociala betingelserna på den tiden, bör först och främst nämnas den samhällskultur, som levde kvar från den gamla romerska tiden och de sedvänjor som germanerna förde med sig. Därtill kommer en mängd speciella tendenser, framsprungna under skiftande lokala förhållanden. Eljest är det påtagligt, att den medeltida samhällsordningens yttre gestaltning huvudsakligen kan hänföras till följande trenne faktorer: till den *romerska grunden* i form av överlevande institutioner, kommunikationer o. dyl., till *de germanska folkstammarna* med deras speciella rättsmedvetande och till *den katolska kyrkan* med dess benägenhet att stadfästa och sammangjuta vitt skilda element. Den medeltida naturahushållningen, feodalväsendet, det medeltida stadssamhället med dess mångfald av organisationer och institutioner — alla dessa företeelser var produkter av ett flertal faktorer och kulturimpulser. Men hur oskiljaktigt förbundna med varandra dessa yttre faktorer än var, kan de icke tillmätas en utslagsgivande roll vid den medeltida samhällsordningens tillblivelse. Den romerska kulturgrunden hade förlorat sin ursprungliga bärkraft. När de germanska erövrarna sökte grunda nya riken ur sina egna resurser och med stöd av den romerska ordningen såsom t. ex. östgoterna och västgoterna, blev deras strävanden i längden resultatlösa; deras riken blev utplånade. Och vad den katolska kyrkan beträffar, så avslöjar speciellt dess s. k. mörka århundrade (900-talet), att den innerst inne saknade en tillräckligt stark egen bärkraft. En mäktigare, en djupare, en mera elementär kulturfaktor måste sökas för att förklara den samhällsbildning som trots allt ägde rum och som nådde sin höjdpunkt

på 1100- och 1200-talen. Men denna mäktiga underström, denna svårdefinierbara sociala utvecklingsfaktor har förut karakteriserats just som den kristna etiskt-religiösa auktoriteten i generell bemärkelse. Den blev liksom omhändertagen av den katolska kyrkan men bör ej identifieras med kyrkans strävanden.

Ovanstående resonemang vill icke vara ett försök till idealisering av den faktiska utvecklingen. Tvärtom gäller frågan att konstatera de ur sociologiska synpunkter mest reala och relevanta faktorerna. Om man därvid intar en religiös eller irreligiös ståndpunkt, är utan betydelse. Från en ståndpunkt som bestrider de religiösa värdena må det kunna sägas, att de kristnas tro var en illusion. Men den frågan har icke med den sociologiska frågeställningen att göra. Sociologiskt sett är det endast av vikt att observera, att den tidens människor verkligen hade en tro av en elementär styrkegrad.[1]

Vill man bedöma den yttre gestaltningen av medeltidens sociala förhållanden, måste även kyrkans egen uppbyggnad tagas med i betraktande. Just den världsliga sidan av kyrkans verksamhet kan föras tillbaka på vissa idéelement, som icke hade ett rent evangeliskt ursprung. I den kristna religiösa impulsen finns intet som skulle kunna betecknas som ett program för ett visst *samhällssystem*. De etiskt-religiösa momenten framstår som i hög grad dynamiska faktorer ägnade att ge upphov till sociala former, ägnade att i viss mån frambringa en levande social gemenskap. Men där fanns icke något teoretiskt uttänkt samhällssystem, som skulle kunna förverkligas genom yttre åtgärder. Ser man däremot på den katolska kyrkans ideologi, så finner man, att hon eftersträvade just ett mera världsligt betonat idealsamhälle, där hon själv skulle vara den ledande makten. Detta drag i den katolska kyrkans uppfattning brukar föras tillbaka på den mest berömde av alla kyrkofäder — nämligen på Augustinus. Denne hade genom sin lära om Gudsstaten — »De civitate Dei» — utstakat en väg för kyrkan och framställt dess ideella mål: *att förverkliga gudsriket på jorden*. Den augustinska läran var trots sitt djupa kristna innehåll influerad av icke-kristna föreställningar, som härrörde ur den antika filosofien. Särskilt nyplatonismen med sin dualistiska världsuppfattning hade därvid spelat en betydelsefull roll.

[1] Som ett exempel må nämnas sägnen om biskopen av Troyes, när denne obeväpnad gick Attila till mötes för att rädda sin stad. Exponenten för den mest brutala asiatiska våldsmakten böjer sig för en andens man och erkänner sin ringare kraft — så föreställde sig medeltidens människor den kristna trons obetvinglighet. Jfr W. Cunningham, An essay on Western Civilisation, 1904, bd II sid. 20.

Enligt Augustinus blev gudsstaten en motsvarighet till idéernas fullkomliga rike, medan den jordiska tillvaron blott var en ofullkomlig avbild, där synden och skulden vunnit insteg. Kyrkan skulle förkroppsliga det fullkomliga riket i denna ofullkomliga värld. På samma gång som denna lära framkallade en tendens till världsflykt, så hade den med avseende på kyrkan en motsatt effekt. Kyrkan uppfattade sin kallelse som ett uppdrag att vara den ledande makten även i världsliga sammanhang, hon skulle leda människornas uppfostran på alla livsområden. Dessa välkända karaktärsdrag hos den katolska kyrkan behöver dock här icke rekapituleras. Det intressanta ur sociologiska synpunkter är, att kyrkans organisation och strävanden kan föras tillbaka på en »teori», en tämligen abstrakt ideologi, vilken verkat som ett utopiskt framtidsprogram.[1]

§ 4. *Medeltidens etiska nationalekonomi*

Man återfinner den katolska kyrkans till hälften etiskt-religiösa, till hälften världsligt politiska struktur i hennes författning, sådan denna kommer till uttryck i den s. k. kanoniska rätten. Kyrkans »lagstiftning» härrör från äldsta tider, ehuru den först på 1100-talet började samlas och kodifieras. Ur sociologiska synpunkter är den kyrkliga rätten givetvis av stort intresse. Där påträffas de etiskt-religiösa begreppen ej längre som moraliska rättesnören och rekommendationer utan snarare som påbud och föreskrifter, på gränsen till verkliga lagbestämmelser. Visserligen hade kyrkan ingen yttre makt att ställa bakom sina bestämmelser, men hennes andliga påtryckningsmedel kunde för den tidens människor vara allvarliga nog.

I den kanoniska rätten ingick även de ekonomiska grundsatser, som hade utbildats inom den äldre kristenheten. Medeltidens mest kända doktriner — förbudet mot räntetagandet, vissa idéer rörande tillåten och otillåten handel, »justum pretium»-principen — alla dessa föreställningar upptog kyrkan som sina egna grundsatser. Därvid bör emellertid observeras, att just de ekonomiska doktrinerna, på grund av sin elementära betydelse i det praktiska livet, näppeligen kunde hävdas som rigorösa lagbestämmelser, vilkas efterlevnad kyrkan själv hade kunnat kontrollera. Deras väsentliga funktion måste fortfarande tänkas som en peda-

[1] »Mit Recht hat man den heiligen Augustin 'den ersten sozialen Utopisten' des Mittelalters genannt.» Oncken a. a. sid. 87.

gogisk funktion, ägnad att framkalla och vidmakthålla en viss praxis. Men i den mån de kyrkliga föreskrifterna övertogs av världsliga myndigheter — och det skedde särskilt ifråga om ränteförbudet — blev de etiskt-ekonomiska principerna bokstavligen förvandlade till ekonomiskt-politiska rättsregler. Där kan man observera en fullständig metamorfos av de ursprungliga etiskt-religiösa impulserna.

De medeltida ekonomiska föreställningarna har understundom sammanfattats under begreppet »etisk nationalekonomi».[1] Man har även talat om den tidens »katolska ekonomiska teori»[2] som om ett mera systematiskt och rationellt tänkande där hade legat till grund. Att man bland kanonisterna och skolastikerna påträffar tänkare och filosofer av största betydelse är visserligen känt. Men själva grundföreställningarna under medeltiden kan icke tillskrivas någon vetenskaplig eller rationalistisk karaktär. Att kristendomen medförde en ökad uppskattning av det mänskliga arbetet, att det egoistiska vinstintresset bekämpades, att måttlighetens och förnöjsamhetens ideal prisades — allt sådant må anses tilltalande ur den ena eller den andra synvinkeln. Som bekant har de ekonomiska moralbegreppen undergått avsevärda förskjutningar sedan dess, men eljest uttrycker benämningen »etisk ekonomi» eller »ekonomisk etik» om medeltidens ekonomiska förhållanden blott det faktum, att själva föreställningarna var härledda ur den etiskt-religiösa sfären och ej ur det ekonomiska livets faktiska förhållanden. En klart medveten rationalism, öppen eller fördold, är oförenlig med det medeltida tänkandet, något som ej sällan förbises av de moderna uttolkarna av de medeltida »metafysiska» doktrinerna. Man menar sig skönja en underförstådd avsiktlighet eller planmässighet bakom doktrinerna som om de var uttryck för rationella, politiska syften el. dyl. Vid närmare påseende bör det emellertid stå klart, att dylika interpretationer skulle motsvara den moderna tidens inställning, icke den medeltida uppfattningen. Att de etiskt-religiösa normerna det oaktat erbjuder ett särskilt intresse ur synpunkten av deras *praktiska verkningar och funktioner* är en helt

[1] Jfr A. Oncken: »Die Kirche trat damals wirklich mit dem Anspruch auf, auch das gesellschaftliche und ökonomische Leben der Gläubigen regeln zu wollen, und man könnte daher bei jener Doktrin als von einer im eigentlichen und strengsten Sinne zum Ausdruck gelangten 'etischen Nationalökonomie' sprechen.» Geschichte der Nationalökonomie, sid. 90.

[2] »In the Corpus Juris Canonicus which condenses the result of centuries of study and effort, along with much else, is set out what we may call the Catholic economic theory, if we understand by theory, not a reasoned explanation of phenomena, but a body of ideas leading to prescriptions for the guidance of conduct.» J. K. Ingram, A History of Political Economy, ed. 1915, sid. 24.

annan fråga, som kan ställas efteråt ur samhällsforskningens synpunkt men icke ur det medeltida tänkandets synpunkt.

Bland de skolastiker som behandlat sociala och ekonomiska problem brukar Thomas av Aquino nämnas som en av de främsta. Som ett allmänt kännetecken hos de thomistiska lärorna kan framhållas deras objektivitet i uppfattningen, deras brist på rationalistiska moment och beräkningar. Ur vilka synpunkter intresserade sig Thomas för statens, samhällets och det ekonomiska livets frågor? Hans omsorg gällde den rätta inställningen till det sociala livets förhållanden med hänsyn till den kristna religionens sanningar. Thomas hade redan ett relativt utvecklat samhälle för ögonen — det medeltida stadsväsendet gick på hans tid mot sin höjdpunkt. Att försona vissa utvecklingsfenomen med den kristna läran och speciellt med den kyrkliga lärobyggnaden var hans strävan på detta område liksom i hans teologiska författarskap. Thomas gjorde Aristoteles till kyrkans auktoritet, och därigenom fann han möjligheter att modernisera vissa av hennes läror. Ej minst beträffande det ekonomiska och sociala livet tog Thomas lärdom av Aristoteles' realistiska betraktelsesätt. Men ett vetenskapligt intresse i modern mening, dvs. en strävan att studera yttre fakta för deras egen skull skall man icke söka hos Thomas.

Verkligheten för den tidens människor var den upphöjda andliga verkligheten, alltså det »sanna varat» eller »lex aeterna», hur man nu vill benämna denna högsta idévärld och dess lagbundna ordning. Den synliga världen var icke hela verkligheten och speciellt den mänskliga tillvaron var en bristfällig avglans av Skaparens mening med tillvaron. Men människan hade fått trons och förnuftets gåvor för att liksom söka upptäcka Skaparens vilja, det goda, i naturens värld och i hennes egen tillvaro. Att forska efter det sanna varat i tingens värld och efter det sanna och riktiga i moralens värld var därför liktydigt med att studera Guds lagar enligt den religiösa uppenbarelsen och att fastställa det som *borde* vara i människans värld. Någon klyfta mellan »varat» och »börat» i subjektivistisk mening existerade icke för den tidens filosofer — de menade, att den ideella verkligheten var det objektiva och reala.[1]

De skolastiska filosoferna saknade blick för den ekonomiska och sociala verkligheten som något avskilt från deras världsbild över huvud

[1] Jfr J. Sauter, Thomistische Gesellschaftslehre, Handwörterbuch der Staatswissenschaften, sid. 245. »Im Gegensatz zu Rickert—Windelband—Lask und vollends zu Max Weber, nach dem die Werturteile nur subjektiven Ursprungs seien, ist bei Thomas die Welt des Sollens vollkommen auf der Welt des Seins begründet.»

taget. En teoretisk ekonomi, ett teoretiskt system på ett dylikt specialområde kunde man icke vänta sig hos dem. Men om man sammanställer deras sporadiska synpunkter och grundsatser — här avses närmast den thomistiska samhällsläran — framträder ett slags system, som påminner om den klassiska teorien. Oncken, som ägnat speciellt den fysiokratiska läran ingående studier, har påpekat vissa likheter med de skolastiska lärorna.

»Ihre ganze Auffassung entsprach den damaligen ökonomischen Zuständen. Für unser Zeitalter würde sie natürlich nicht mehr passen. Immerhin wird die Anerkennung nicht zurückgehalten werden dürfen, dass man bei den Scholastikern zum erstenmal wieder seit Aristoteles mit einem Anlauf zu einer ökonomischen Dogmenlehre, die freilich den religiösen Dogmen gänzlich untergeordnet ist, zu tun hat. Manches davon hat in späteren Zeiten wieder eine Auferstehung gefeiert. Die Postulate von der ausschliesslichen Produktivität des Bodens und der Sterilität des Kapitals, ferner von der Unterordnung der positiven Gesetze unter die Prinzipen der natürlichen Gesetze, welche letzteren als Gesetze Gottes zu gelten haben, von der Gerechtigkeit eines Austausches von gleichen Werten, und der Verwerflichkeit aller Handelsmonopole bilden zusammen wesentliche Bestandteile des physiokratischen Systems. Nur in einem allerdings fundamentalen Punkte besteht eine Abweichung. Die Physiokraten erhofften die Gleichheit des Austausches wesentlich von dem sich selbst überlassenen Verkehr nach der Regel 'laissez faire et laissez passer'. Die Kanonisten umgekehrt erblickten in der freien Konkurrenz die Wurzel alles Übels, die Ursache aller Ungleichheit und riefen daher nach einer unumschränkten Intervention der öffentlichen Gewalten. Der moderne Sozialismus steht in diesem Punkte wieder den Kanonisten näher, wobei er freilich einer direkt entgegengesetzten Weltanschauung, der materialistichen huldigt. So wandeln sich die Dogmen von Zeitalter zu Zeitalter. Äusserlich ähnlich bedeuten sie doch jeweils immer wieder etwas Anderes.»[1]

Det må vara en överdrift att påstå, att den fysiokratiska läran blott på en enda fundamental punkt skiljer sig från de skolastiska föreställningarna, men som en avsiktlig tillspetsning må synpunkten kunna accepteras. Och den skulle även kunna tillämpas för att karakterisera den principiella olikheten mellan medeltidens ekonomiska etik å ena sidan och den nyare tidens ekonomiska föreställningar, speciellt inom den klassiska nationalekonomien, å andra sidan. Det har visats förut, att medeltidens ekonomiska läror huvudsakligen hade en pedagogisk funktion och att deras praktiska verkan måste hänföras till den auktoritet som kyrkans ledande män åtnjöt i kraft av de etiskt-religiösa impulserna. Det kan sålunda sägas, att kyrkofäderna och kanonisterna för-

[1] Oncken a. a. sid. 135.

sökte arbeta in vissa föreställningar och vissa handlingsnormer i det formlösa mänskliga tänkandet, varur så småningom en viss samhällskultur växte fram. Upplysningstidens naturrättsligt sinnade filosofer riktade däremot blicken på vissa resultat av denna långvariga utveckling och menade sig kunna skönja en *naturlig tendens* hos människan att skapa ordning och harmoni. Att observera doktrinernas olika funktion torde kunna betraktas som en av de viktigaste lärdomarna av de skolastiska lärorna ur nutidens synvinkel.

§ 5. *Den vetenskapliga innebörden av medeltidens ekonomiska doktriner*

Det föregående var ett försök att framhålla vissa idéfaktorer i den medeltida samhällsutvecklingen. Närmast uppstår frågan att finna några generella begrepp för medeltidens faktiska ekonomiska system. Det kan ske genom att utgå från den yttre, mera materiella sidan av medeltidens ekonomiska system. Begreppen naturahushållning, självhushållning, stadshushållning är givetvis i hög grad signifikativa för dessa fenomen. De täcker vissa specialområden av den medeltida hushållningen och är även representativa för bestämda tidsskeden av den medeltida utvecklingen. De kan icke undvaras, om man vill studera just de frågorna. Men nackdelen med de ifrågavarande begreppskategorierna är, att de icke täcker hela den historiska verkligheten och att de icke heller kan förbindas till någorlunda lätthanterliga allmänföreställningar. Skall begreppen bildas på basis av konkreta historiska fakta, då måste dessa beaktas i deras skiftande mångfald. Som bekant är historikerna icke eniga om att naturahushållningen var allenarådande under den äldre medeltiden. Bland de mera moderna forskarna har A. Dopsch energiskt hävdat förekomsten av penninghushållning vid sidan av naturahushållningen även under det egentliga feodalsystemet.[1] Det är under alla

[1] »Die Ausdrücke Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft wären besser ganz zu vermeiden, da sie ein einseitiges, wo nicht falsches Bild der wirklichen ökonomischen Vorgänge erwecken, die weder die Alleinverwendung von Naturalien, noch von Geld zutage treten lassen. Tatsächlich sind vielmehr Naturalien und Geld nebeneinander und miteinander in derselben Wirtschaft verwendet worden. Der Gebrauch im einzelnen war nicht nur durch den jeweils auftretenden Bedarf und die Absatzmöglichkeiten der vorhandenen Produktion bestimmt, sondern auch durch die wirtschaftliche Struktur der Produzenten, bzw. Konsumenten.

Die Wirtschaftsstufenlehre entspricht nicht den historischen Tatbeständen und ist auch in ihrem evolutionistischen Aufbau völlig unhaltbar. Sie ist eine ganz unbegründeter Simplifizierung der viel mannigfaltiger und sehr verschieden gearteten Entwicklung in den einzelnen Ländern und Zeiten; sie erweckt auch deshalb irrige Vorstellungen von dieser, weil sie zugleich je eine höhere Einschätzung der angeblich jüngeren

omständigheter vanskligt att arbeta endast med dylika tekniskt definierade kategorier. Även i det moderna samhället står olika hushållningstyper bredvid varandra. Inom jordbruket påträffas alltjämt element av naturahushållning och självhushållning. Inom den moderna industrien är å andra sidan många former och gradationer av kapitalistisk produktion företrädda — från den hantverksmässiga produktionen med ringa arbetsfördelning till den moderna storindustrien med dess långt drivna rationalisering. För att beteckna den *allmänna karaktären* av en viss produktionsordning eller av ett visst ekonomiskt system, är det mest ändamålsenligt och i regel även fullständigt självklart att anknyta till de mera idémässiga faktorerna. Begreppen »det liberala samhället», »det socialistiska samhället» är dylika för envar kända begrepp, som karakteriserar helheten av de ifrågavarande fenomenen utan att för den skull ha en exakt motsvarighet någonstädes i verkligheten. I den medeltida samhällsutvecklingen är det förenat med svårigheter att utpeka någon viss ekonomisk lära eller ideologi, som skulle kunna sägas karakterisera hela fenomenet. Den romerska samhällstraditionen har spelat in, de gammalgermanska åskådningarna likaså — särskilt i samband med feodalväsendet — och mest av allt har den katolska kyrkan bidragit med sitt »idéprogram». Dessa faktorer kan nämnas bland de viktigaste och redan de är mycket heterogena ur begreppsbildningens synpunkt. Därför har i den föregående framställningen en viss möda ägnats åt att framhäva en mera elementär och djupgående faktor — den kristna, etiskt religiösa impulsen.

Nyssnämnda begrepp uttrycker emellertid i första hand en social aspekt; det gäller att finna en motsvarande ekonomisk aspekt. Det kan ske på analogt sätt som i fråga om de moderna systemen. De liberala systemet är ur ekonomisk synvinkel förbundet med fri-konkurrens-begreppet. Det socialistiska systemet är på samma sätt förbundet med statshushållningens begrepp. Den omedelbara ekonomiska motsvarigheten till den kristna, etiskt-religiösa samhällsidéen synes vara begreppet »*fördelningsekonomi*».[1] Även om man icke visste, att bestämda ekonomiska normer och doktriner i de kristna åskådningarna hade avseende på egendoms- och inkomstfördelningen, skulle den social-etiska grundtonen hos den tidens åskådningar indicera begreppet: *reglerad social-*

Wirtschaftsstufen vornimmt, welche aus den älteren hervorgegangen sein und einen steten Fortschritt und Aufstieg bedeuten sollen.» Alfons Dopsch, Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft, 1930, sid. 260.

[1] Jfr H. Belloc, The servile state. (Tysk övers. 1925.)

ekonomisk fördelning som ett uttryck för själva idéen i det dåtida ekonomiska »systemet».

Även om de medeltida lärorna och doktrinerna icke nämner fördelningen som något slags huvudbegrepp, är det lätt att konstatera, att deras reala riktpunkt ligger där. Det kan dock påpekas, att även det abstrakta fördelningsbegreppet, speciellt i bemärkelsen av »egendomsfördelning» understundom kommit till användning. En karakteristisk doktrin, som indirekt berör fördelningen, är läran om den ståndsenliga bärgningen eller »näringsprincipen» som den också blivit kallad. Nyssnämnda princip uttrycker den grundsatsen, att envar är berättigad till en viss utkomst, motsvarande hans sociala ställning. Men därmed uttryckes strängt taget just en totaluppfattning av det medeltida samhällets organisation ur *fördelningens* synpunkt. Detta inses omedelbart, om man betänker, att genom nyssnämnda princip alla samhällsskikt och alltså även de lägsta tillerkändes en viss levnadsstandard. I våra dagar skulle tanken på en garanterad minimistandard vara den närmaste motsvarigheten. I vad mån den ifrågavarande principen verkligen tillämpades under medeltiden, är en annan fråga — uppmärksamheten gäller närmast själva idéerna.

Bland medeltidens ekonomiska doktriner i övrigt har givetvis förbudet mot tagandet av penningränta en fördelningsekonomisk funktion, liksom den kyrkliga inställningen mot allt slags vinststrävan och spekulationshandel. Det lades hinder i vägen för uppkomsten av stora förmögenheter. Något mera omfattande sparande i kapitalistisk mening kunde till följd därav icke uppkomma. Vidare var den inkomstbringande grosshandeln illa sedd, medan lokalhandeln i liten skala åtnjöt kyrkans förtroende. Alla dessa tendenser måste i stort sett och i längden ha influerat på den socialekonomiska fördelningens struktur — en viss balans kunde därigenom icke undgå att uppkomma, själva ytterlighetstendenserna var förebyggda. Att ett dylikt system icke var ägnat att befordra det ekonomiska framåtskridandet, ligger i öppen dag, men här intresserar företrädesvis den *socialekonomiska uppbyggnaden* av det medeltida samhället.

Den viktigaste doktrinen att bygga på, om man vill motivera begreppet »fördelningsekonomi» som ett allmänt uttryck för det medeltida samhällets ekonomiska struktur, är emellertid läran om *justum-pretium*. Om alla de doktriner, som förut anförts, icke hade funnits eller icke hade spelat någon praktisk roll, skulle likväl denna princip och de vittnesbörd som finns om dess praktiska betydelse ha varit tillräckliga

att grunda den ifrågavarande begreppsbildningen på. Frågan äger sitt intresse ej blott ur den medeltida ekonomiens synpunkt utan även ur den *ekonomiska teoriens* synpunkt, emedan läran om justum pretium utgör en prototyp för den s. k. objektiva värdeläran.

Ytligt sett är ingenting lättare att förstå än de medeltida föreställningarna om »justum pretium». Doktrinen ifråga uttrycker närmast den grundsatsen, att ett ekonomiskt byte måste vara ett rättvist byte. Vare sig en vara bytes mot en annan vara eller en vara tillhandlas för pengar, måste *samma* värde givas i utbyte, lika värden bytas, skäliga och riktiga pris betalas. Själva doktrinen är så innehållsfattig, att det kan tyckas egendomligt, hur detta begrepp »justum pretium» kunnat betecknas som ett slags grundbegrepp i den medeltida samhällsekonomien.[1]

Om man till en början bortser från vissa mera abstrakta skolastiska resonemang, som anställts kring detta begrepp och vilka resonemang i nödfall kan sägas representera en »lära» om justum pretium[2], så står det genast klart, att själva principen utgör en skäligen elementär och alldaglig norm för handlandet. Det betydelsefulla ligger däri, att denna norm ständigt på nytt inpräntats av de kyrkliga auktoriteterna. Just i detta sammanhang bör man erinra sig den bakgrund som skildrats förut. Utan en viss jordmån i den tidens tänkande skulle det vara oförklarligt hur justum-pretium-principen kunnat spela någon praktisk roll under medeltiden. Men tar man hänsyn till de bakomliggande etiskt-religiösa faktorerna, då får också denna doktrin sin förklaring. Dess ytterst elementära, pedagogiska funktion behöver icke betvivlas och sedan må man ställa sig tvivlande till de legender som finns om den trohet, med vilken den skulle ha omfattats av medeltidens människor.

En långsamt verkande, pedagogisk och vaneskapande effekt var alltså den ena funktionen av läran om justum pretium. Den andra funktionen kan uttryckas som ett incitament till mera omedelbara institutionella anordningar och manifestationer.[3] Den offentliga priskontrollen, pris-

[1] Jfr t. ex. J. Sauter, HWBdS., sid. 247. »Im gerechten Preis, diesem Zentralbegriff, der thomistischen Wirtschaftslehre, zu dem die heutige an Ricardo orientierte Wissenschaft allerdings keinen Zugang hat, wird die Leistungsgrösse zur Grundlage der wirtschaftlichen Rechengrösse gerechnet.»

[2] Jfr not å nästa sida.

[3] A. Oncken: »Man behielt sich eine strenge Aufsicht darüber vor, dass der Austausch sich in der Weise vollziehe, dass das Gesamtwohl keinen Schaden dadurch leide. Diesem Gedanken entsprach es, dass das Marktrecht vom König verliehen wurde. Das geschah in der symbolischen Form der Übersendung eines Handschuhs. Der Markt selbst lag im Königfrieden, was gewöhnlich durch die Aufrichtung eines Kreuzes oder Handschuhs während der Verkehrsstunden ausgedrückt wurde ... Jede Ware die feil

regleringarna, alla de ceremoniella anordningarna i samband med marknadsväsendet och den medeltida köpenskapen över huvud taget vittnar om att det ekonomiska intresset var underordnat den social-etiska livssynen. Justum-pretium-principen uttrycker strängt taget blott själva grundtanken, att ekonomien skall vara underordnad etiken och den individuella viljan underordnad det allmänna intresset.

Med hänsyn till de omständigheter som kännetecknar justum-pretium-principen ligger det i öppen dag, att den icke bör uppfattas som en förklaring till de faktiska ekonomiska sammanhangen. Detsamma gäller om den skolastiska värdeläran sådan den utvecklats närmare t. ex. av Albertus Magnus och Thomas av Aquino.[1] De skolastiska författarna avsåg icke att konstatera fakta och lagbundenheter i den empiriska verkligheten, utan att fastställa de normerande begreppen och undersöka deras praktiska innebörd. När man senare velat tillskriva dem mera vetenskapliga motiv i modern mening och menat, att de t. ex. velat upp-

geboten werden sollte, musste sich vorher der amtlichen Schau unterwerfen, ob sie nicht etwa gefälscht oder unter der vorschriftsmässigen Güte hergestellt sei. Im letzteren Fall wurde sie weggenommen und verbrannt ('ohne Topf gekocht'). Daran schloss sich amtliche Preistaxierung. Diese war für die Handwerkswaren eine fixe aber für den Handelsverkehr beliess man einen Spielraum, innerhalb dessen sich der Handelsverkehr frei bewegen konnte. Es wurde ein Maximalpreis, ein Normalpreis und ein Minimalpreis festgesetzt. Der mittlere Preis war das justum pretium.» a. a. sid. 117.

[1] Efterföljande resumé ur P. Mombert, Die Geschichte der Nationalökonomie, sid. 73, torde återge huvudinnehållet i dessa läror.

»In diesem Zusammenhange findet sich bei Thomas in enger Anlehung an die Anschauung seines Lehrers Albertus Magnus eine Erklärung des Wertes, die man als der Beginn der *objektiven* Wertlehre bezeichnen kann. Ausgangspunkt für den gerechten Tausch muss zwar das Bedürfnis der Tauschenden sein, der Tausch muss sich jedoch in einer Weise vollziehen, dass dabei einem jeden seine Aufwendungen an Arbeit und Kosten ersetzt werden und er im Stande ist, seinen standesgemässen Lebensunterhalt damit zu erwerben. Ausgangspunkt von Tausch und Wertbemessung ist also das Bedürfnis, bei dem nur durch die eben dargelegten objektiven Momente dem subjektiven Ermessen des einzelnen enge Grenzen gezogen sind. Auch die Seltenheit des Gutes, auch seine objektiven Eigenschaften, spielen bei dieser Wertbemessung eine Rolle. In der Gesellschaft gleichen sich die verschiedenen Bedürfnisse der einzelnen dadurch aus, dass ein Gut das für den einzelnen ohne Nützen ist, für einen anderen einen erheblichen Wert besitzt. Deshalb ist für den Wert nicht die individuelle Schätzung massgebend, sondern das 'forum commune' die allgemeine Schätzung, die den Gütern einen allgemeinen Wert beimisst, der dann beim Tausch als Marktpreis die entsprechende Rolle spielt. So kommt für Thomas der Tausch zustande, der aber nur dann gerecht ist, wenn in dem Preise beiden Teilen Arbeit und Kosten voll wiedersetzt werden. Thomas hat hierbei an die Lehren von Aristoteles angeknüpft, aber diese dann in einer Weise fortgebildet, die den tatsächlichen Verhältnissen des Mittelalters entsprach, wo ja der Gedanke des standesgemässen Auskommens, die Idee der Nahrung, der Gedanke dass der Beruf seinen Mann in herkömmlicher Weise ernähren müsse, Geltung gehabt hat.»

ställa en teori för de faktiska bytesrelationerna, dvs. en prisbildningsteori, då har man i själva verket endast projicerat in sina egna frågeställningar och begrepp i de gamla tänkesätten. Den nyare s. k. subjektiva värdeläran har otvivelaktigt en rent vetenskaplig syftning — att förklara »värdets orsaker». Men den objektiva värdeläran i den gamla formen ville utveckla vissa elementära begrepp och därmed skapa rättesnören för tänkandet och handlandet. Dessa ytterst fundamentala frågor i all ekonomisk teori aktualiseras på ett konkret sätt av de medeltida doktrinerna. Där kan man tydligt se, vilka funktioner en värdelära kan uppfylla.

Inom den nyare nationalekonomien har som bekant den subjektiva värdeläran alltmer undanträngt den »objektiva» värdeläran. Kriticismen mot den objektiva uppfattningen är genomgående i de moderna doktrinhistoriska framställningarna. Nedanstående är ett exempel ur en något äldre framställning, där dessa principiella meningsskiljaktigheter tydligt träder i dagen. W. Cunningham skriver på tal om de medeltida författarna:

»In accordance with current modes of thought, they try to determine an ideal standard which should be realised in particular transactions, and sought for a definite conception of a »just price»; the practical enquires then resolved themselves into means for discovering the just price of each particular thing. From modern point of view this whole quest was quite chimerical: prices are always fluctuating, and must from their very nature fluctuate ... The attempt to determine an ideal price implies that there can and ought to be stability in relative values and stability in the measure of values — which is absurd. Value is not objektive—intrinsic in the object—but subjective, varying with the desires and intentions of the possessors or would-be-possessors; and because it is thus subjective, there cannot be a definite ideal value, which every article ought to posses, and still less a just price as the measure of that ideal value.

The mediaeval doctrine and its application rested upon another assumption which we have outlived. Value is not a quality which inheres in an object, so that it shall have the same worth for everybody; it arises from the personal preferences and needs of different people, some of whom desire a given thing more and some less, some of whom want to use it in one way and some in another.»[1]

Cunninghams resonemang är belysande både för hur den »objektiva» uppfattningen vanligen tolkas, och hur den »subjektiva» uppfattningen framställes. Emot den senare konceptionen finns från dess egen synvinkel sett intet att invända. Men beträffande den skolastiska uppfattningen är det alldeles tydligt, att Cunningham lägger in en mening,

[1] a. a. sid. 79.

som motsvarar det mera moderna, »materialistiska» tänkesättet och ej det gamla betraktelsesättet. Det skulle icke motsvara den tidens uppfattning att säga, att »idealvärdet» är ett slags substans, »intrinsic in the object». Denna interpretation är f. ö. betecknande för nästan all mera populär kritik av de metafysiska föreställningarna. Man tänker sig de andliga relationerna som fysiska ting och förvånar sig över att resultaten blir illusoriska och absurda. Cunningham observerar denna fara att sammanblanda skilda tankemetoder, ehuru han av ovanstående att döma själv gör sig skyldig till samma missförstånd.

»In modern times the form of economic doctrine has been affected by the fact that it has been so much discussed by men who were accustomed to deal with physical and mathematical problems, and who brought their habitual methods of reasoning to bear on the phenomena of supply and demand. In a similar fashion the economic doctrin of the thirteenth century in Christendom was affected, as far as its form was concerned, by the engrossing studies of the time; economic problems were discussed by men who were habituated to the methods of metaphysics.»[1]

Cunningham kan icke frigöra sig från den föreställningen att värdet enligt den metafysiska uppfattningen skulle vara en storhet inneboende i objektet. Som den riktiga uppfattningen framställes i stället, att värdet är en funktion av de subjektiva värderingarna. Där står alltså Cunningham på exakt samma ståndpunkt som den värdekritiska filosofien. Det framgår också av hans resonemang, att denna inställning är förbunden med den naturvetenskapliga uppfattningen.

För de skolastiska filosoferna kunde tanken på objektiva grundvalar för värderelationerna te sig rimlig nog. De insåg, att människan i sin egenskap av samhällsvarelse förfogar över föreställningar om mer eller mindre självklara värderelationer. De menade, att man kunde tänka över dylika relationer, pröva deras förutsättningar och konsekvenser och lägga iakttagelserna till grund för praktiskt handlande. Därigenom uppnåddes utan något egentligt praktiskt eller politiskt syfte en viss reglering av de mänskliga tänkesätten och handlingsvanorna. Speciellt de negativa slutsatserna och restriktionerna hade en sådan funktion. Cunningham framhåller detta och kommer till den slutledningen, att de medeltida doktrinerna i dylika hänseenden var mycket förnuftiga.

»While mediaeval economic theory seems to us to be nonsensical and we find it impossible to sympathise with the sentiment it encouraged, we may take a much more favourable view of these writers when we turn from their doctrine

[1] a. a. sid. 78.

of what was right, to consider the practices they condemned as wrong. This is a subject to which but little attention is given in modern days: our economic analysis shows that wherever an exchange takes place, both parties gain by it, and we are apt to jump to the conclusion that if both parties gain the transaction is fair—not perhaps according to any standard of poetical justice—but as fair as can be expected in practical life. But there may be very hard bargains when one man is able to take advantage of the temporary distress of another —or where from superior knowledge, the merchant is able to get the better of the native from whom be buys valuable products with some paltry truck. We have given up as inpracticable many of the old attempts to put down hard bargains with a high hand; but modern moral feeling does not sensibly differ from that of mediaeval times in the desire, if it were possible to interfere with the action of any dealers who are able to enrich themselves through the neccessities or the ignorance of others, and to gain at their expense.»[1]

Med dessa resonemang har Cunningham i realiteten vederlagt sina föregående omdömen själv. Det är givetvis likgiltigt, om man skall fästa avseende vid den positiva eller den negativa formuleringen av de ifrågavarande etiska normerna och doktrinerna. De hade sin rot i en och samma världsuppfattning och de uppfyllde samma funktion med avseende på de yttre förhållandenas gestaltning.

Det har redan nämnts, att läran om justum pretium icke blott spelade en ideell roll genom att vara ett rättesnöre för det praktiska handlandet. Samma åskådning kom även till uttryck i utgestaltandet av vissa fastare institutionella former, t. ex. i samband med det medeltida marknadsväsendets organisation. Men om man söker överblicka och inse vad detta har betytt i stort och med avseende på det medeltida samhällets ekonomiska organisation, då uppställer sig följande synpunkt omedelbart: *läran om justum pretium i teori och praktik är ett omedelbart uttryck för den fördelningsekonomiska grundprincipen i det medeltida samhällets organisation.*

[1] a. a. sid. 80.

Kapitel 5

Merkantilismens politiska ekonomi

§ 1. *Frågeställningen*

Den analytiska kunskapsuppfattningen tillämpad på historiska sammanhang tenderar att utmynna i punktuella beskrivningar av faktiska händelser och förlopp. Därigenom blir historieforskningen liktydig med materialstudium och källkritik. Den vägledande principen blir den empiriska »fakticiteten». Den ifrågavarande orienteringen utgör en så betydelsefull faktor i den moderna humanistiska forskningen, att en generellt värderande eller kritiserande inställning till dess resultat och metoder icke skulle ha någon som helst betydelse. Att uppställa generella värderingar t. ex. om naturvetenskaperna och matematiken vore icke blott uttryck för en subjektiv omedvetenhet utan även uttryck för en objektiv meningslöshet. Dessa vetenskaper existerar, de har frambragt utomordentliga resultat, de gör sig gällande på alla livsområden — att tala om deras stora eller mindre stora vikt saknar mening och intresse. I samma bemärkelse vore det meningslöst att fälla värdeomdömen om den moderna historieforskningen. Att konstatera detta bör vara tillräckligt för att fastslå: *att när andra vetenskaper vänder sig till historien ur andra aspekter än den fackhistoriska forskningens, så behöver däri icke ligga något som helst misskännande av dess grundsatser.* I detta läge befinner sig den humanistiska sociologien i den mån den som ett led i den vetenskapliga arbetsfördelningen *från sina egna utgångspunkter* har att befatta sig med historiska ämnen. Dess allmänna orientering måste av skäl som angivits tidigare vara i huvudsak nutidsbetonad; det utesluter icke historiska perspektiv, tvärtom, men även dessa måste vara *nutidsorienterade.* Härigenom aktualiseras behovet av det överskådande, syntetiserande betraktelsesättet. Detta är primärt icke betjänt av den analytiska fakticiteten enbart och kan icke stanna därvid.

Motsättningen mellan de båda uppfattningssätten kan karakteriseras sålunda. Medan den analytiska uppfattningen tenderar att betrakta den mer eller mindre utförliga beskrivningen av enskildheter som vetenskaplig kunskap — och enbart den typen som vetenskaplig kunskap — på samma gång som den misstror eller avvisar alla mer eller mindre

generaliserande, teoretiska »förklaringar», måste den syntetiska uppfattningen fästa huvudvikten vid de teoretiska förklaringarna och avböja den mer eller mindre löst sammanfogande inregistreringen och beskrivningen av s. k. fakta. Dess ståndpunkt är: ett empiriskt konstaterat faktum är ännu icke ett förklarat fenomen. Oförklarade fakta innebär närmast en belastning av den redan förut tillräckligt stora fonden av obekanta storheter. Icke på grund av bristande intresse för fakta utan på grund av ett stort intresse för fakta, måste den syntetiska uppfattningen förbigå mängder av enskildheter. Det skulle icke vara möjligt att komma till någorlunda överskådliga perspektiv om blicken på varje steg finge skymmas av mängder av mer eller mindre obearbetade detaljiakttagelser. Därför måste den syntetiska uppfattningen från sina utgångspunkter eftersträva elementära, generella aspekter, som i grund och botten är av *teoretisk* karaktär och tenderar att utmynna i omfångsrika *allmänna* begrepp. Begreppen har nämligen egenskapen att vara hanterliga hjälpmedel för tänkandet, medan fristående iakttagelser, även om de är aldrig så väldokumenterade, icke är färdiga för det sammanfogande tänkandet. En historisk process, ett historiskt skede kan icke genomtänkas och kan ej heller kompareras med andra historiska processer eller skeden, med mindre än att iakttagelserna är ordnade begreppsmässigt, teoretiskt, dvs. i få ord begripligt. Begreppen kan vara ägnade att bygga upp ett historiskt medvetande; styckvis ordnade detaljbeskrivningar må ha sitt värde ur andra synpunkter, men de är primärt icke ägnade att forma ett objektivt allmängiltigt vetande.

Det åsyftade sakförhållandet brukar komma till uttryck i den vanliga iakttagelsen, att blott ett uppsamlande av kunskapsstoff icke behöver garantera ett ordnat historiskt medvetande. Den fackhistoriska forskningen har sina skäl att »hålla sig till fakta»; den sociologiskt orienterade uppfattningen skulle icke kunna hålla sig till *de fakta som angår den,* om den icke finge arbeta med allmänna begrepp och generaliseringar.

Dessa synpunkter må förutskickas som motivering för den efterföljande knapphändiga och fragmentariska översikten över merkantilismens tidevarv. Syftemålet är föga mer än att konturera själva begreppet samt att sätta in det i de sammanhang som är relevanta för denna undersökning. Den ekonomiska fördelningen bildar därvid riktpunkten. Hur skall merkantilismens epok i dessa hänseenden uppfattas i relation till medeltiden och den efterföljande industrialismen? Undersökningens uppläggning kräver icke framläggandet av ett fackhistoriskt stoff; där-

emot erfordras för sammanhangets skull en redogörelse för merkantilismens begrepp och valör.

§ 2. *Den doktrinhistoriska aspekten*

Ur fördelningsteoretiska synpunkter erbjuder merkantilismens doktriner icke samma intresse som de medeltida åskådningarna. Dessa hade en viss social eller »fördelningsekonomisk» syftning, såsom det har visats förut. De merkantilistiska lärorna var i huvudsak av en annan karaktär. Vare sig man utgår från de relativt tidiga merkantilistiska doktrinerna t. ex. av engelskt eller franskt ursprung, eller från de relativt sena kameralistiska lärorna av tyskt ursprung, finner man, att det *politiska* intresset stod i förgrunden och ej det principiella intresset för det sociala och ekonomiska livets allmänna struktur. En viss distinktion mellan »samhälle» och »stat», mellan den »sociala» och den »politiska» sfären, bör framhållas just vid övergången från medeltiden till den nyare tiden. Begreppet samhälle har en mera elementär och på samma gång mera omfattande innebörd än begreppet stat. Ett samhälle eller en viss samhällsordning uppstår, när de mänskliga relationerna och livsformerna över huvud taget börjar antaga en ordnad karaktär. Begreppet stat förutsätter däremot en mer eller mindre fast reglering av styrelseskicket, som står under kontroll av centrala myndigheter och organ. Politik i trängre mening brukar också enligt språkbruket förbindas med handlandet i statliga sammanhang. De merkantilistiska åskådningarna har i denna bemärkelse varit företrädesvis *politiskt* orienterade, medan de medeltida åskådningarna hade en *social* prägel. Den medeltida utvecklingen framstår huvudsakligen som *samhällsbildande,* medan merkantilismen brukar karakteriseras som *statsbildande.*

Redan dessa kortfattade synpunkter ger vid handen, att själva termen »merkantilism» vidlåder en viss oklarhet. Den har uppkommit på ett ganska sent stadium, närmast som ett slagord vid en tidpunkt, då man ej längre ville veta av merkantilismen. Adam Smith gjorde flitigt bruk av den — the merkantile system — i akt och mening att kritisera den gamla ekonomiska ordningen och därmed röja vägen för sin liberala åskådning. Begreppet fick i början sin hemort inom nationalekonomien i denna bemärkelse — som en åskådning eller t. o. m. som en skola, jämförbar t. ex. med den fysiokratiska skolan eller den liberala skolan i England. Det ligger emellertid i öppen dag, att de merkantilistiska doktrinerna icke representerar en systematisk tankeriktning av samma

art som dessa. De merkantilistiska doktrinerna har efteråt sammanfattats till en ekonomisk lära av en viss typ, medan fysiokraternas och klassikernas läror redan från början utbildades just som ett slags läror och teoretiska system. Man har på senare tid, säkerligen i känslan av att de merkantilistiska doktrinerna icke täcker de faktiska idésammanhangen, strävat att utgå från de mera konkreta, ekonomiskt-politiska faktorerna för att på den vägen bilda begreppet. Heckscher har företrädesvis behandlat merkantilismen som »ett led i den ekonomiska politikens historia» — alltså som ekonomisk politik och ej som ekonomiskt tänkande.[1] I föreliggande framställning uppfattas merkantilismen huvudsakligen som ett *tidsbegrepp,* dvs. som en generell benämning av hela epoken mellan medeltiden och industrialismen, fattad ur socialhistoriska och ekonomiska synpunkter.

De typiska merkantilistiska doktrinerna, t. ex. rörande utrikeshandeln och kolonialpolitiken, rörande behovet av ädla metaller för statsfinansernas sundhet etc., visar även formellt en annan karaktär än de medeltida doktrinerna. De merkantilistiska doktrinerna hade en rationalistisk prägel och påminner om mer eller mindre speciella åsiktsriktningar av senare datum. Debatten om frihandel eller protektionism på 1800-talet vore en sådan parallell. Till skillnad från de medeltida författarna, som deducerade fram sina normer ur de religiösa och metafysiska lärorna, uppfattade de merkantilistiska författarna sina problem som *rationella frågeställningar,* betingade av givna tidsförhållanden. Tack vare deras inställning till problemen, deras benägenhet att bygga på erfarenheten och uppställa rationalistiska tolkningar, brukar de merkantilistiska författarna, t. ex. Mun, Davenant, Petty, räknas till den ekonomiska vetenskapens föregångare. Det är ej ägnat att förvåna, att det naturvetenskapliga tänkandet på det ekonomiska området började framträda under den nyare tidens första århundraden. Det var det induktiva, empiriska betraktelsesättet som framträdde först. Men det blev till en början tämligen osystematiska och speciella observationer. Att uppställa sammanhängande teoretiska tankesystem rörande prisbildningen och fördelningen låg fjärran för den tidens ekonomer. Man kan tillerkänna de merkantilistiska doktrinerna vetenskaplig karaktär i fråga om observationstekniken men icke i fråga om kunskapens uppbyggnad. De avsåg icke att ge ett systematiskt, teoretiskt vetande om det ekonomiska livets totalitet.

[1] Eli Heckscher, Merkantilismen, 1931.

§ 3. *En generell, sociologisk aspekt*

De merkantilistiska *lärorna* var i jämförelse med traditionen från medeltiden alltför sporadiska och heterogena att medge en karakteristik av ett helt tidsskede. För att finna en sådan aspekt skall en synnerligen elementär socialhistorisk synvinkel framhållas. Den har föregripits i tablån å sid. 52 och må nu utföras något närmare. Frågan gäller sålunda att sätta in merkantilismen i ett sådant begreppssammanhang, att de olika epokerna kan hållas åtskilda och likväl överblickas ur en gemensam sociologisk synvinkel.

Ett erkänt faktum är, att den medeltida samhällsutvecklingen var religiöst och kyrkligt influerad. Genom att behärska tänkesätten var den katolska kyrkan den faktor som angav riktlinjerna för den sociala utvecklingen. I enlighet därmed kan det sägas, att den primära samhälleliga ledningen eller auktoriteten låg hos kyrkan, dvs. hos *det andliga ståndet*. Synpunkten strider icke mot de gängse föreställningarna rörande det s. k. feodala systemet. Man vill gärna föreställa sig feodaltiden som det oinskränkta adelsväldets tid. Med avseende på vissa mera utåtvända drag i medeltidens historia må det vara obestridligt, att bördsadeln spelade en utslagsgivande roll. Nästan all jord låg under feodaladelns välde. Man bör emellertid icke förbise, att den gamla länsadeln, riddarskapet, de andliga ordnarna etc. ännu var på ett relativt organiskt sätt infogade i den av kyrkans ideal präglade samhällsordningen. Någon radikal emancipation av den världsliga makten från den andliga makten hade icke ägt rum, oaktat de ständiga motsättningarna mellan »kyrka» och »stat».

Splittringen inom kyrkan mot medeltidens slut och alla de förfallsfenomen som då trädde i dagen betecknar slutet på denna epok. En mera modern statsbildning vidtog i Europa, en utveckling som kan sättas i samband med *furstemaktens* och den egentliga *herreklassens* emancipation. Icke minst den absolutistiska konungamakten, t. ex. Ludvig XIV i Frankrike, samt den i statslivet engagerade ämbetsmannaadeln symboliserar denna förskjutning av den samhälleliga auktoriteten till en ny kategori, dvs. till den världsliga herreklassen.

Synpunkten bör ej pressas. Den är lämpad att i korthet belysa vissa drag i den *socialekonomiska* utvecklingen. Under medeltiden var ekonomien sammanvävd med den kristna etiken. En viss asketism, en viss omsorg om den mänskliga existensen i gemen, kan icke frånkännas den

medeltida kulturen som ett karakteristiskt drag. Denna socialt betonade tendens har förut sammanfattats under begreppet *fördelningsekonomi*. Vid övergången till den nyare tiden framträdde den världsliga makten som en mera självständig och dominerande faktor. Den medförde sina egna delvis nya ideal och målsättningar. Den var nödsakad att handla ur sina egna resurser och efter sitt eget omdöme under omständigheternas tvång. Att sammanhålla, försvara och bygga upp sina riken och domäner blev dess främsta uppgift. Denna »herreklass» kan icke längre sättas i samband med den medeltida, religiöst influerade moralen. I dess situation kom en viss *maktmoral* till uttryck. Ur denna synpunkt erhålles omedelbart ett perspektiv på den merkantilistiska ekonomien — den fick sin prägel av den etik, som de härskande kretsarna med eller mot sin vilja fick praktisera. Ekonomien blev ett redskap för det statliga uppbyggnadsarbetet, men också ett maktmedel för de kretsar som därvid hade ett dominerande inflytande. *Statsintresset* kom att överväga *samhällsintresset*.[1] Allt detta hade betydelsefulla konsekvenser för den socialekonomiska fördelningens gestaltning. I dylika hänseenden utgör den merkantilistiska ekonomien en betydande kontrast till den medeltida ekonomien.

§ 4. *Merkantilismen som ekonomisk politik*

Det typiskt merkantilistiska, handelspolitiska momentet karakteriserar främst utvecklingen i de »atlantiska» staterna: Portugal, Spanien, Holland och England. Statsbildningen i Frankrike var av äldre datum och hade en mera kontinental prägel. Eljest kan det nya momentet i den ekonomiska utvecklingen — handeln på kolonierna — föras tillbaka framför allt på de stora geografiska upptäckterna. Spanien blev en världsmakt, bl. a. tack vare de nya rikedomskällorna i Amerika. Holland, England och även Frankrike slog in på samma väg — att eftersträva handelsmonopol och göra erövringar i kolonierna. Men i den politiska utvecklingen spelade även andra faktorer en betydande roll. Det nederländska frihetskriget som ledde till Hollands storhetstid, hade icke en handelspolitisk utan en religionspolitisk bakgrund — Hollands frigörelse från det katolskt orienterade spanska väldet. Englands kamp mot Spanien hade delvis samma bakgrund. Man kan ifrågasätta, om de

[1] Den statsekonomiska aspekten av merkantilismen har ingående behandlats av Eli Heckscher.

krig som dessa stater förde, var betingade av handelspolitiska intressen eller om det handelspolitiska intresset var så stort, därför att dessa länder behövde inkomstkällor för att kunna föra sina krig. W. A. Scott anmärker, att Englands behov av en stark flottmakt ger nyckeln till dess ekonomiska historia under detta tidevarv.[1] Den politiska utvecklingen i England är över huvud taget signifikativ för den utåtriktade, imperialistiska merkantilismen. Den berömda Navigationsakten, som monopoliserade handeln på England för den engelska sjöfartens räkning, framstår som en typisk produkt av denna politik.

Om den »utrikespolitiska» merkantilismen kan betecknas som *statsintresse applicerat på handeln,* kan den »inrikespolitiska» merkantilismen definieras som *statsintresse applicerat på produktionen.* Den förra inriktningen hade en starkt dynamisk prägel, medan den inre merkantilismen företer mera statiska och konservativa drag. Den medeltida reglementeringen av näringslivet blev i stort sett bestående, ehuru hela systemet rationaliserades och centraliserades, så att det kom under statsledningens inflytande. Beskattningssynpunkten spelade därvid en icke obetydlig roll. Den systematiska näringspolitiken av denna typ hade sin hemort speciellt i Frankrike. I tekniska hänseenden medförde merkantilismen ökade möjligheter att driva upp handeln och produktionen. Den medeltida »splittringen» ifråga om mått och vikt, ifråga om otaliga lokala skrankor och privilegier motverkades. Heckscher påpekar, att merkantilismen var »enhetsbildande» i dessa hänseenden i förhållande till medeltiden.

Ett betydelsefullt moment skiljer den på lagstiftningsväg dirigerade ekonomiska politiken under merkantilismen från den medeltida reglementeringen. Denna var en produkt av lokala, relativt elastiska och i viss mån funktionella rättsprinciper. Den feodala rätten hade sina rötter framför allt i den germanska rättsuppfattningen. Emot medeltidens slut vann emellertid den romerska rätten ånyo insteg och blev i hög grad grundläggande för själva statsbildningen och dess politik. Med sina abstrakta principer, sin juridiska formalism kunde den romerska rätten tjäna som ett verksamt instrument åt staten att samordna och kon-

[1] W. A. Scott, The development of Economics: »The desire to build up a strong navy, as an instrument of national defense and exploitation furnishes the key to a large part of economic history of the time. For much of what remains the explanation may be found in another feature of national policy, namely the attempt to maintain a favourable balance of trade. For the acquisition and maintenance of the ships and men which the naval and military policies required there was needed a continuous increase of the national revenues and of the volume of precious metals in circulation.» Sid. 15.

trollera de äldre lokala, korporativt organiserade enheterna. Dessa gick därigenom miste om sin rörelsefrihet och sin självbestämmanderätt.

§ 5. *Merkantilismens historiska aspekter*

Merkantilismens politiska kännetecken framhäver det *nya* hos denna epok. Ur begreppsbildningens synpunkt är det av mindre intresse att framhäva *likheterna* med det gamla, vilka naturligtvis också finns. Ur denna synvinkel brukar merkantilismen betecknas som en »fortsättning av den medeltida stadspolitiken». Ett exempel må åskådliggöra ett sådant betraktelsesätt. Werner Sombart betraktar merkantilismen som en fortsättning av de medeltida städernas försörjningspolitik och formulerar sin motivering sålunda:

»War es das eifrigste Bemühen der städtischen Obrigkeiten gewesen, ihre Stadt mit Gebrauchsgütern zu versorgen, so könnte man sagen, wurde es zum Kernsstreben aller grossen Staatsmänner des ancien régime, Tauschwerte in der Form des Geldes in die Kassen ihrer Fürsten und zu diesem Behufe vorher Geld in die ihnen unterworfenen Länder zu bringen, damit es direkt oder auf Umwegen zu den Staatskassen ströme. Aus der Güterversorgungspolitik der Städte wurde eine Geldversorgungspolitik der Staaten.»[1]

Sombart kursiverar en tankegång, vars bristande halt är iögonfallande. Det rör sig om försörjningspolitik i båda fallen, menar Sombart — *varuförsörjning* under medeltiden, *penningförsörjning* under merkantilismen. Det ligger emellertid i öppen dag, att varuförsörjningen, som avser *konsumtionen,* och penningförsörjningen, som avser *statens ekonomiska behov* för andra ändamål, är olika begrepp. Tendensen att utplåna olikheterna framträder i de flesta försöken att låta merkantilismen framgå ur den medeltida stadspolitiken. Det typiska för den medeltida handeln var den gamla behovstäckningsprincipen eller »näringsidéen». Men det typiska för merkantilismen är den nyare tidens mera rationalistiska eller om man så vill *kapitalistiska* inställning till ekonomien. De medeltida köpmännen var kosmopolitiskt inriktade. Deras verksamhet var reglerad i stort sett lika i olika länder, de hade vissa bestämda rättigheter och vissa bestämda skyldigheter, som satte gränser för deras rörelsefrihet. Att ombesörja själva transporten av varor för att tillfredsställa konsumtionens behov var i stort sett den normerande principen. Det dåtida transportväsendets ringa kapacitet, kapitalfattigdomen etc.

[1] Werner Sombart, Der moderne Kapitalismus, 1928, I, sid. 366.

gjorde, att den medeltida handeln icke kunde försiggå i någon större skala. I fråga om dessa sakförhållanden medförde merkantilismen en radikal förändring. Både enskilda och staten kom att betrakta handeln som en särskilt vinstbringande näringsgren. Vinstsyftet blev i vida högre grad än tidigare bestämmande för den företagsamhet som utvecklades. Det blev möjligt att mera ohämmat än förut appellera till det ekonomiska intresset och det gav även upphov till nya företagsformer, t. ex. de berömda handelskompanierna. Alltså det »kapitalistiska» och ej det försörjningspolitiska» momentet förtjänar framhållas som ett karakteristiskt drag hos merkantilismen.

Å andra sidan är det icke omotiverat att framhålla vissa äldre företeelser som förelöpare. De italienska städerna, däribland Venedig hade redan tidigt valt den maktpolitiska vägen. I Nordens historia finns erfarenheter av Hansans allt annat än rent försörjningspolitiska syften. I stort sett hade dock den medeltida kommercialismen andra och mera anspråkslösa syften än den nationella merkantilistiska politiken längre fram. Det är också betecknande att tyngdpunkten av den medeltida handeln försköts västerut. De italienska städernas handel på orienten, varav även de tyska städerna drog fördel under medeltiden, led avbräck genom turkarnas erövring av Konstantinopel. De nordtyska städernas maktställning bröts definitivt genom den engelska handelspolitiken. Just i den förändrade ekonomiskt-geografiska och ekonomiskt-politiska situationen kan man se den konkreta grundvalen för den nyare tidens merkantilism.

§ 6. *Sociala aspekter*

Den merkantilistiska epoken medförde utomordentliga framsteg i fråga om den tekniska och ekonomiska utvecklingen. Den industriella revolutionens produktionsordning skulle icke ha blivit möjlig utan merkantilismens förberedande insatser. I andra hänseenden företer merkantilismen mera negativa drag. Ett av dessa områden är det sociala. Eli Heckscher har med skärpa karakteriserat den rådande antisociala tendensen under merkantilismen.

»Den punkt, där merkantilismens brytning med medeltida åskådningar blev starkast, uppriktigast och mest central var kanske på förhållandet till moralen. Man kan säga, att merkantilismen icke blott var morallös, utan rent av var det i dubbel mening, nämligen med hänsyn till såväl mål som medel. Bägge slagen av amoralitet följdes av en utpräglad likgiltighet för människan både i hennes egenskap av förnuftsvarelse och i hennes egenskap av evighetsvarelse.

Detta följde redan därav att staten, Hobbes' Leviathan eller dödlige gud i så hög grad var merkantilisternas behärskande tanke, varav nästan naturnödvändigt följde att statsintresset måste ersätta människointresset. Därav förklaras en del av morallösheten, men icke alltsammans.

Vad beträffar det morallösa ifråga om målet inskränkte detta sig nämligen icke till att människornas individuella förbättring — hur denna sedan skulle uppfattas — hade ersatts med samhällets eller i verkligheten statens bästa. I och för sig var det en enkel följd av raison d'état och ren machiavellism. Därtill kom emellertid för det andra också, att statens eget gagn, la raison d'état, fattades strängt materialistiskt eller i trängre, populär mening ekonomiskt; och därtill fanns ingen motsvarighet hos den vanliga machiavellismen. Den brytning med Medeltidens religiösa och etiska inriktning på de politiska idéernas område, som låg häri, var tydligen särdeles djupgående och sammanhanget kan belysas för många olika områden.»[1]

Heckscher framhåller sålunda statsintresset och machiavellismen jämte den materialistiska inställningen som orsaker till »morallösheten». Dessa faktorer är emellertid gåtfulla i och för sig. De åskådliggör en djupgående lagbundenhet, nämligen att den intellektuella frigörelsen och individualiseringen primärt yttrar sig i försämrade sociala relationer.

Till merkantilismens allmänna bild hör även försämringen av de breda lagrens levnadsvillkor. Talrika skildringar finns av dessa sakförhållanden. En av de mera drastiska ingår i Karl Marx' Das Kapital, kap. 24, »Den så kallade ursprungliga ackumulationen». Expropriationen av kyrkans egendomar, fördrivandet av bönderna från deras gårdar, de omänskliga lagarna mot vagabondväsendet bildar några av de mörkaste kapitlen i den nyare tidens sociala historia. Konservativa, liberala och socialistiska författare ger samstämmiga skildringar av dessa sakförhållanden. Heckscher påpekar ett flertal dylika och ger bl. a. följande karakteristik av den merkantilistiska politikens sociala innebörd.

»Resultatet blev då: rikedom för nationen minus folkets majoritet. Det varken kan eller får förbises, att detta bona fide kunde fattas som statens eller furstens rikedom, använd för gemensamma militära och andra politiska ändamål. Men det vore ett minst lika stort förbiseende, om man ville sluta ögonen för att tendensen icke blott i verkligheten utan också enligt avsikten i stor utsträckning betydde, att de breda lagrens fattigdom skulle göra dem till bättre lastdjur åt fåtalet.»[2]

Dessa omnämnanden torde räcka som motivering för den förut uttalade synpunkten: *merkantilismens epok bildar en påtaglig kontrast till utvecklingstendensen under medeltiden i fördelningsekonomiska hänseenden.*

[1] a. a. sid. 256.
[2] a. a. sid. 147.

Avdelning III

KLASSIKERNA

Kapitel 6

Fysiokraterna

§ 1. *Den ekonomiska teoriens funktioner*

Det som har framstått som ett huvudproblem i de båda föregående kapitlen om utvecklingen under medeltiden och merkantilismen var uppkomsten av den sociala strukturen i relation till den ekonomiska fördelningen. Under medeltiden var ekonomien på ett särskilt sätt förbunden med *etiken*. Under merkantilismen spelade den nationella *politiken* en huvudroll. Båda dessa faktorer utövade vissa bestämda ehuru olikartade funktioner med avseende på fördelningen. Den statiska medeltida världsuppfattningen gynnade upprätthållandet av relativt fasta, auktoritativt reglerade samhällsförhållanden. Den mera imperialistiska hållningen under merkantilismen ledde till ökad ekonomisk aktivitet men också till mera godtyckliga och brutala ingrepp i den sociala strukturen från de ledande samhällsklassernas sida. Den individualistiska, rationalistiska hållningen började framträda redan vid den nyare tidens början. Den avsatte sina spår tydligast i den begynnande naturforskningen. Tillsammans med den nyare filosofien utgjorde naturforskningen det mest markanta avbrottet i den äldre, västerländska kulturtraditionen. Denna hade sin tyngdpunkt i tron på den översinnliga världen; nu försköts tyngdpunkten till erfarenheten i sinnevärlden och därmed till det mänskliga förnuftet. Icke »tron» utan »förnuftet» blev den utslagsgivande faktorn för människans orientering i tillvaron. Icke »Guds lagar» utan »Naturens lagar» sökte människan lära känna och

utforska, låt vara att naturforskarna till en början gärna förväxlade de nya begreppen med de gamla. Härigenom uppstod denna egenartade naturvetenskapligt orienterade *naturrättsliga metafysik,* som utifrån kunskapen om naturföreteelserna och naturlagarna strävade att nå fram till en religiös och moralisk världsbild. Denna hållning inom den vetenskapliga forskningen hade till följd att vetenskapen började i viss mån ersätta religionen som högsta auktoritet även i sociala avseenden. Ifrågavarande tendens framträdde allt tydligare i det allmänna medvetandet och blev en betydelsefull historisk faktor speciellt under upplysningstiden. Naturvetenskaperna gav den emanciperade borgerligheten dess världsbild.

Uppkomsten av den ekonomiska vetenskapen är nära förbunden just med dessa utvecklingstendenser. När vetenskapen blev en auktoritativ faktor i det allmänna medvetandet, fick de ekonomiska lärorna ökat spelrum. Att studera den ekonomiska vetenskapen som ett utvecklingshistoriskt, sociologiskt fenomen blir en av huvudaspekterna i fortsättningen av denna undersökning. Nyssnämnda aspekt framgår ur hela den föregående undersökningen och sammanhänger med de fördelningsekonomiska frågorna. Det gäller nu att belysa den ekonomiska *vetenskapens* funktioner liksom förut den ekonomiska etikens och den ekonomiska politikens. Det ligger i sakens natur, att problemens svårighetsgrad ökar. Det vore sålunda icke tillräckligt att undersöka vad den ena och den andra riktningen *lärt;* det måste även undersökas hur lärorna *verkat.* Och därvid är det icke säkert, att de största verkningarna utgått från de mest rationella och betydelsefulla egenskaperna hos de vetenskapliga lärorna. Den uppfattning som föresvävar som ett allmänt svar på dessa frågor, skall redan här antydas ungefär sålunda. *Den »borgerliga epokens» ekonomiska vetenskap — i själva verket den naturvetenskapligt orienterade nationalekonomien — måste visserligen tillerkännas ett betydande, ja ett primärt inflytande vid utgestaltandet av den socialekonomiska strukturen under denna tid, ungefär som den medeltida etiken och den merkantilistiska politiken tidigare, men detta inflytande har icke utövats omedelbart genom den rationella, vetenskapliga kunskapen själv utan, mera indirekt, därigenom att mäktiga strävanden av ideologisk och politisk karaktär kunnat utkristallisera sig omkring de ekonomiska doktrinernas relativt fasta, teoretiska former.* Just den abstrakta, teoretiska ekonomien har på detta sätt kunnat tjänstgöra som en ankargrund för ideologiska strävanden som behövde vetenskapens auktoritet för sina uppfattningar. Icke den vetenskapliga *kunskapen* som

sådan utan de vetenskapliga *formerna* och formlerna lämpade sig härför — lämpade sig att användas som ett slags ovedersägliga argument och trossatser i de ideologiska debatterna. Huruvida den ekonomiska vetenskapen själv åsyftat detta, är en fråga av sekundär betydelse — olika riktningar och olika forskare ha förhållit sig olika därvidlag; det betydelsefulla att observera är, att den ekonomiska teorien kunnat spela en viktig roll genom att konsolidera ideologierna kring de abstrakta formerna, vilka godtogs på samma sätt som den moderna mänskligheten blivit van att godtaga naturforskningens kvantitativa formler och lagar. Speciellt de fördelningsteoretiska lärorna ha spelat denna roll — t. ex. den liberala jämviktsteorien i olika varianter och även den marxistiska mervärdeläran med sin logiskt sinnrika uppbyggnad.

Denna uppläggning av frågorna för de kommande kapitlen framkallar många komplicerade arbetsuppgifter. Redan ämnets omfattning erfordrar ett fenomenologiskt arbetssätt, som ju icke kräver en mer eller mindre detaljerad kartläggning av varje kunskapsfält, utan som kräver att de *signifikativa* och *symptomatiska* företeelserna studeras så ingående som möjligt och så att de därjämte infogas i funktionellt överskådliga sammanhang. För den skull måste hänsyn tagas till de uppställda frågorna; inom ramen av sina frågeställningar har envar rätt att disponera sitt ämne som det syns bäst. Metoden avböjer abstrakta spekulationer, men den avböjer icke studiet av empiriska detaljer, tvärtom den förutsätter ett ingående detaljstudium, särskilt när det gäller uppkomsten av något visst fenomen eller upprinnelsen av någon viss process. Sålunda är det avsett att ägna i synnerhet den första vetenskapliga riktningen, den fysiokratiska skolan, ett mera detaljerat studium för att därigenom så småningom söka vinna en inblick i den begynnande ekonomiska vetenskapens struktur över huvud taget.

§ 2. *Fysiokraterna i doktrinhistorien*

Vid Ludvig XV:s hov, anställd som livläkare hos Mme de Pompadour, levde och verkade den man som de doktrinhistoriska läroböckerna[1] mer

[1] Jfr t. ex. C. Gide et C. Rist, Histoire des Doctrines economiques. (Tysk övers. 1923, sid. 2.) »Die Zeit der Vorläufer war vorüber; mit Quesnay und seinen Schülern beginnt das Zeitalter der Begründer. Kann man doch sagen, dass in der Geschichte der Wissenschaften es wenige gibt, deren Geburtsdatum und Herkunft sicherer bestimmt wäre. Die Physiokraten waren die ersten, die im vollen Sinn des Wortes eine umfassende Anschauung der sozialen Wissenschaft gehabt haben, mit anderen Worten, die be-

och mer enats om att betrakta som den ekonomiska teoriens »fader» — François Quesnay (1694—1774). En mångfrestande personlighet, som ur fattigaste förhållanden, utan någon egentlig skolutbildning via olika yrken: gravörens, ackuschörens, sårläkarens, arbetat sig upp till sin officiella ställning vid hovet i Versailles. François Quesnay började först vid 60-årsåldern att ägna sig åt sitt nationalekonomiska författarskap. Bland hans tidigare skrifter märkes ett »medicinskt» arbete kallat: »Essay physique sur l'economie animale» — ett försök att ge fysiologien en filosofisk grundläggning.[1] Denna skrift utökades längre fram med en »själslära», som återigen var ett försök att lägga fysiologien till grund för psykologien. Mot slutet av sitt liv ägnade sig Quesnay åt den matematiska vetenskapen. I sin sista skrift »Recherche philosophique sur l'évidence des vérités géométriques», menade han sig sålunda ha funnit lösningen till »cirkelns kvadratur».[2]

Sina första ekonomiska skrifter publicerade Quesnay i den stora franska encyklopedien, som år 1751 började utgivas av Diderot och d'Alembert. »Hur det kom sig, att Quesnay som var läkare, fick skriva om ekonomiska och ej om medicinska frågor, har aldrig blivit klarlagt», påpekar Oncken och tillägger: »Quesnay måtte själv ha insett det egendomliga i situationen, eftersom han underlät att signera sina artiklar

haupteten dass zwischen den sozialen Tatsachen notwändige Zusammenhänge bestänaen, und dass Einzelpersonen, wie Regierungen nur diese Zusammenhänge kennen zu lernen brauchten, um ihr Verhalten danach zu richten.»

Andra typiska uttalanden: J. Schumpeter, Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte (1924), sid. 40: »Aber die grosse Bresche, durch die aller weiterer Fortschritt in analytischer Beziehung ging, brachen die Physiokraten oder 'Oekonomisten' und zwar durch die Entdeckung und gedankliche Nachbildung des wirtschaftlichen Kreislaufs. Es ist kein blosser Zufall, dass sie zugleich die erste eigentliche ökonomische 'Schule' bilden. Selten kann der Dogmenhistoriker mit solcher Sicherheit sagen, wer den Schöpfer war, wie hier. Alle wesentlichen Gedanken und zugleich die Führerkraft vereinigten sich in François Quesnay. Und diese Gedanken hat er in höherem Masse aus sich selbst geschöpft als irgendein andrer Nationalökonom. Er war einer der grössten und originellsten Denker auf unsrem Felde.»

E. Roll. A History of Economic Thought (1938), sid. 130: »With the physiocrats we enter the era of schools and systems in economic thought; and it is not surprising to find that they have been the subject of a great many studies. It is unlikely that an inquirer will to-day be able to discover any hitherto neglected aspects of their teaching, or to add anything of importance to what has already been said about individual points in their system. What remains is to give a brief summary of that system and to assess its significance.»

[1] A. Oncken, Geschichte der Nationalökonomie (1902), sid. 314.

[2] Dessa uppgifter grunda sig i huvudsak på det material, som A. Oncken framlagt i sin »Geschichte der Nationalökonomie». Oncken har arbetat rent historiskt och torde vara den som utforskat den fysiokratiska riktningen bäst.

med eget namn.» Quesnay har över huvud taget icke publicerat några ekonomiska skrifter under eget namn utan städse under skiftande pseudonymer. Sin huvudsakliga verksamhet på detta område utövade Quesnay icke på det litterära planet utan som läromästare i en krets av lärjungar. Dessa utgjordes till stor del av politiska amatörer och litteratörer vid hovet utan något vetenskapligt förflutet. (Som ett betydande undantag framstår Turgot. Men denne brukar av allt att döma med orätt räknas till Quesnay's lärjungar.[1]) Den gamla regimen i Frankrike befann sig på ruinens brant. De sociala och ekonomiska förhållandena hade blivit allt mer olycksbådande. Där vid hovet, avsides från de officiella mottagningarna höll Quesnay sin salong. Och under sådana betingelser och ur den miljön växte den fysiokratiska doktrinen fram.

Redan före Quesnay's död befann sig den fysiokratiska gruppen — eller »sekten» som den kallades — i upplösning. Detta skedde efter ett kortvarigt försök att taga del i den offentliga diskussionen, då Quesnay enligt Oncken framträdde som »politisk agitator». Fysiokraternas existens hade säkerligen efter deras upprepade misslyckanden fått sjunka i glömska som en episod från den tidens förvirrade förhållanden, om icke den doktrinhistoriska forskningen under andra hälften av 1800-talet på nytt hade tagit fram dem och tilldelat dem ungefär just den position som de själva gjort anspråk på. Men den frågan är ett problem som rör mera den doktrinhistoriska forskningens vetenskapliga utgångspunkter än fysiokraternas.

Josef Schumpeter tillhör den riktning som fullt konsekvent hävdat fysiokraternas epokgörande insatser ifråga om den ekonomiska teoriens utveckling.[2] Han har också varit angelägen om att bevisa den vetenskapliga karaktären av deras strävanden. Hans argumentation har en egendomlig form. Han föreslår att »utelämna» vissa »metafysiska» moment i den fysiokratiska läran och att »ersätta» andras finalistiska formulering med en kausal sådan.[3]

[1] Jfr Turgot: »Eloge de Gournay», 1759. Där betecknar sig Turgot uttryckligen som Gournay's lärjunge.

[2] Betecknande härför är sammansättningen av Schumpeters »Dogmengeschichte»; den består av fyra huvudpartier. Del I omfattar forntiden, medeltiden och merkantilismen, del II fysiokraterna (»Die Entdeckung des wirtschaftlichen Kreislaufs), del III klassikerna och deras efterföljare, del IV den historiska skolan och gränsnytteskolan.

[3] »Würden die Physiokraten metaphysische Sätze oder irgendwelche praktische Postulate innerhalb ihres analytischen Gedankengangs verwenden und Resultate darauf stützen, so verlöre dadurch ihre Lehre ihren wissenschaftlichen Karaktär. Aber so steht die Sache nicht. Der Kern ihres Gedankenganges ist völlig frei von solchen Elementen, wie man sich leicht überzeugen kann, wenn man das entscheidende Kriterium anwen-

Frågan om den fysiokratiska åskådningens naturrättsliga grundvalar, som Schumpeter åsyftar, återkommer i ett senare sammanhang. Här skall blott den föga enhetliga uppfattningen bland doktrinhistorikerna själva framhävas. Ett karakteristiskt uttalande finns i Amonns framställning. Amonn ser i den fysiokratiska doktrinen »ett beundransvärt logiskt tankearbete» men »utan varje empirisk grundval eller motivering».[1]

Om redan det nu sagda kan föranleda frågan, vad den traditionella uppfattningen om fysiokraterna egentligen stöder sig på, blir frågan ännu mer befogad, om man lägger märke till hur den teoretiska kärnpunkten i fysiokraternas lära, deras berömda »tableau économique» uppfattats och tolkats av skilda författare. Schumpeter uttrycker sig på ett sätt som påminner om fysiokraternas egna, översvallande ordalag; de jämförde som bekant den ekonomiska tablån med de största upptäckterna i mänskligheten historia — med boktryckarkonstens upptäckt, med upptäckten av blodomloppet etc. Schumpeter menar också, att tablån saknar motstycke i den ekonomiska litteraturen samt att Mme Pompadour, som haft en viss del i tablåns utgivande, visat djupare teoretiska insikter än de flesta kritiker efteråt.[2]

A. Onckens uppfattning företer några anmärkningsvärda motsägelser. Å ena sidan betraktar han Quesnay som den ekonomiska vetenskapens grundläggare, just tack vare tablån.[3] Å andra sidan medger Oncken att tablån förblivit en olöslig gåta.[4] Dylika exempel skulle kunna mång-

det, nämlich die betreffenden Äusserungen weglässt und die finalistische Fassung anderer durch eine kausale ersetzt.» a. a. sid. 41.

[1] »Haben wir es bei den merkantilistischen Anschauungen mit roher Empirie zu tun, so stellen sich die physiokratischen Anschauungen im Gegensatz hierzu als reine Spekulation dar, als eine bewunderungswerte logische Gedankenarbeit, aber ohne jede empirische Begründung und Grundlage. Die Lehre von der alleinigen Möglichkeit der Überschussgewinnung in der Bodenproduktion, der Möglichkeit einer Reinertragerzielung ausschliesslich in der Landwirtschaft, die Grundlage des ganzen physiokratischen Gedankenbaus bildet, hat keine Stütze in der Erfahrung, sondern ist selbst nur das Ergebnis einer Deduktion aus ganz willkürlichen, aller Erfahrungsstützen ermangelnden Voraussetzung.» A. Amonn, Grundzüge der Volkswohlstandslehre 1926, sid. 9.

[2] »Nirgends fühlt man sich in der ökonomischen Literatur schöpferischen Genius so nahe, als wenn man, nachdem man sich den Stand der Dinge auf unserm Gebiet um 1750 scharf vergegenwärtigt hat, auf diese eine Seite blickt, die, wie Mme de Pompadour richtigt vorhersah, den meisten Kritikern bestenfalls als harmloses Spielzeug erschien. Der Ratlosigkeit, mit der man dem Tableau gegenüberstand, suchte den Eifer der Jünger zu steuern», sid. 40.

[3] »Quesnay war es, der die begriffliche, exakte Methode vermöge seines Tableau economique in die politische Ökonomie eingeführt hat und letztere somit zur Wissenschaft erhoben hat.» Oncken a. a. sid. 6.

[4] »Friedrich Engels hat in seiner Schrift »Herren Eugen Dührings Umwälzung der

faldigas. I sin »Vetenskap och politik i nationalekonomien» betecknar Myrdal fysiokraternas konstruktion som »ett jättesteg framåt i den vetenskapliga ekonomiens utveckling», samtidigt som han talar om deras »divinatoriska lyckträff» — alltså som om det hela ändock var en irrationell produkt.

Med dessa stickprov skulle i någon mån skildras hur saken framstår i den doktrinhistoriska litteraturen. De antydda synpunkterna skulle kunna utföras närmare, det dokumentariska materialet framläggas med alla enskildheter, men den totala bilden skulle förbli densamma: en mycket paradoxal bild, där de traditionella begreppen vetenskap och teori plötsligt visar sig vara synnerligen mångtydiga.

Att gå in på alla enskildheter tillåter icke utrymmet. Ej heller är det nödvändigt att fastslå någon viss värdering. Värderingarna ändras med tänkesätten. Emellertid må det anses befogat att gentemot den alltför okritiska åsiktsbildningen kring fysiokraterna framhålla följande komponenter i frågeställningen: 1) att deras konkreta historiska framträdande och beteende synes förtjäna ett uppfattningssätt som redan David Hume gjort sig till tolk för med sitt yttrande »the most chimerical men»[1], 2) att den teoretiska kärnan i deras system, deras tableau économique är av en så mångtydig och irrationell beskaffenhet, att det måste betecknas som en illusion att betrakta den som en vetenskaplig prestation, 3) att den doktrinhistoriska forskningen sedan mitten av 1800-talet råkat i allt större villfarelser rörande fysiokraterna till följd av sina egna abstrakta förutsättningar och arbetsmetoder samt 4) att den fysiokratiska doktrinen ej kan bedömas utan ett ställningstagande till nationalekonomiens och sociologiens centrala kunskapsproblem än i dag.

Beträffande den fysiokratiska läran kommer i det följande endast tvenne punkter att behandlas närmare: deras uppfattning av *ordre naturel* samt *tableau économique*.

Wissenschaft» das ökonomische Tableau Quesnay mit Recht als ein Sphinxrätsel bezeichnet, das der ganzen modernen Ökonomie unlösbar geblieben ist. Was er nun freilich selbst gegen Düring, welcher darunter nur eine »bis zum Mysticismus steigende Verworrenheit und Willkür» zu erblicken vermochte, aus den litterarischen Nachlasse von Karl Marx vorbringt, dient nicht gerade dazu, mehr Klarheit zu verschaffen. Denn wenn man auch ungefähr einen Begriff davon erhalten hat, was die Zic-Zac des Tableaus im einzelnen bedeuten sollen, so versteht man immer noch nicht, wie die Physiokraten darunter 'la base de la science économique et la boussole de gouvernement des Etats' verstehen konnten.» a. a. sid. 386.

[1] David Hume, Letters, Vol. II sid. 205.

§ 3. *Den fysiokratiska naturrätten*

Fysiokraternas åskådning skulle i våra dagar närmast benämnas »politisk ideologi», f. ö. av en tämligen radikal typ. De själva betraktade den som en vetenskaplig lära. De naturrättsliga begreppen spelade en stor roll däri. Termen »l'ordre naturel» var deras favorituttryck. Quesnay's skrift »Le droit naturel» erbjuder de viktigaste hållpunkterna att bedöma den specifikt fysiokratiska uppfattningen av naturrätten. Här nedan återges först ett längre representativt utdrag. (Ett refererande återgivande, verifierat med enstaka citat, skulle icke erbjuda läsaren samma stöd att bilda sig ett omdöme. Eftersom frågan om den fysiokratiska naturrätten och »tableau économique» är av väsentlig betydelse i denna framställning, tillämpas metoden att återge relativt fullständiga utdrag med därpå följande kommentarer.) Citatet utgöres av Kap. 1 oavkortat: »Vad människans naturrätt är.»[1]

»Människans naturrätt kan ungefärligen definieras som: den rätt som människan har till de ting som äro ägnade att tillfredsställa hennes behov.

Innan man betraktar människans naturrätt, måste man betrakta människan själv på olika stadier av hennes fysiska och andliga utveckling samt i olika situationer i förhållande till andra människor. Om man ej ingår på en sådan undersökning innan man försöker utveckla varje människas naturrätt, är det omöjligt att ens förstå vad denna naturrätt är.

Just därför att filosoferna icke gått tillbaka till dessa första iakttagelser, ha de bildat sig så olika och till och med motsägande föreställningar om människans naturrätt. Somliga ha med en viss rätt icke velat erkänna den; andra ha med större rätt erkänt den och sanningen befinner sig på båda sidor. Men en sanning utesluter en annan i samma varelse när denna ändrar sin situation, liksom en form utgör det faktiska upphävandet av en annan form inom en och samma kropp.

Den som har sagt, att människans naturrätt är betydelselös har talat sant.

Den som har sagt, att människans naturrätt är den rätt som naturen anvisat varje levande varelse, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten är den rätt som människans kraft och intelligens tillförsäkra henne, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten inskränker sig till varje individs speciella intressen, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten är en allmän och högsta lag som reglerar alla människors rättigheter, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten är allas oinskränkta rätt till allting, har talat sant.

[1] Sv. övers. ur Physiokrates, ed. E. Daire, Paris 1842.

Den som har sagt, att naturrätten är en genom en uttalad eller outtalad överenskommelse begränsad rätt, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten förutsätter varken rätt eller orätt, har talat sant.

Den som har sagt, att naturrätten är en rättvis, avgörande och grundläggande rätt, har talat sant.

Men ingen har sagt sanningen gällande för alla fall.

Så ha filosoferna i sina undersökningar över detta viktiga ämne om den naturliga principen av alla genom förnuftet reglerade plikter, blivit stående vid parallogismen eller det ofullständiga argumentet.

Ett barn som saknar kraft och intelligens har obestridligt en naturlig rätt till sitt uppehälle, grundad på den plikt som naturen anvisat föräldrarna. Denna rätt åtnjuter barnet med så mycket större säkerhet som föräldrarnas plikt är åtföljd av en naturlig eggelse, som verkar på fadern och modern mycket mäktigare än kännedomen om den naturliga ordning som plikten beror på. Ändock måste man inse, att denna genom känslan tillförsäkrade plikt motiverar en rättvis ordning, ty fadern och modern visa sina barn endast det, som de själva ha mottagit: eller m. a. o. en rättvis ordning förpliktar härtill varje förnuftigt väsen.

Om man frågar mig vad rättvisa är, så skulle jag svara: att den är en genom förnuftets ljus erkänd naturlig och högsta regel, som uppenbarligen bestämmer vad den ene och den andra tillhör.

Om barnets fader och moder dö och barnet befinner sig utan andras hjälp, oundvikligen lämnat åt sin hjälplöshet, är det berövat bruket av sin naturrätt och denna blir värdelös. Ty detta relativa attribut är betydelselöst, när dess korrelativ saknas. Bruket av ögonen är värdelöst på en ort som icke nås av ljuset.»

Innan stycket tages upp till närmare granskning, må några allmänna synpunkter inskjutas. Det är visserligen en god regel att icke gå med förutfattade meningar till en sak, men undvikandet av radikala omdömen och värderingar är icke detsamma som undvikandet av förutfattade meningar. Just i ett fall som detta visar det sig tydligt, att »värderingar» är nödvändiga, om det vetenskapliga intresset skall tillvaratagas. En värdering i denna bemärkelse innebär ingenting annat än att någonting placeras begreppsmässigt in i det sammanhang dit det hör enligt sin beskaffenhet. Inom konsten är dylika värderingar särskilt tydliga. En gammal målning behöver icke vara »konst» bara därför att den är gammal. Om något icke faller under kategorien »konst», är en konsthistorisk analys över huvud taget icke på sin plats.

Betraktas det anförda citatet ur Quesnay's skrift — att det är representativt för hela skriften är lätt att kontrollera — så erbjuder sig vissa slutsatser omedelbart. Av en mängd enskildheter och av hela konfigurationen framgår, att det som där står icke är en god filosofi. Många en-

skildheter inbjuder till dylika iakttagelser och det torde vara överflödigt att gå in på dem alla. Särskilt iögonfallande är de nio satserna, som börja med orden »den som har sagt . . .». Att prestera något dylikt vittnar icke om ett filosofiskt betraktelsesätt, typiskt för den tiden, utan om ett typiskt ofilosofiskt, ett illiterat betraktelsesätt, förekommande i alla tider. Sedan Quesnay tagit ställning till en lång rad, för övrigt mer eller mindre fingerade ståndpunkter, beträffande vilka han säger, att alla har rätt, till och med de mest motstridiga, övergår han till sin egen framställning av naturrätten, som skulle vara gällande för »alla tänkbara fall». Men det råkar ändock bli ett mycket speciellt fall om »barnets naturrätt». Ett barn som saknar kraft och intelligens har en naturlig rätt att existera, skriver Quesnay, och denna rätt är grundad på de pliktkänslor som naturen nedlagt hos föräldrarna. Föräldrarnas pliktkänslor utgör en större stimulans än kännedomen om den naturliga ordningen, som ligger till grund för plikten. — Resonemangen är påfallande motsägelsefulla. Barnets naturliga rätt beror på plikten och plikten beror på naturrätten — det står där bokstavligen. Och detta skulle enligt Quesnay vara svaret på den fråga, som världens filosofer dittills förgäves sökt att besvara. I sista stycket upphäver Quesnay ungefär allt vad han har sagt tidigare. Han konstaterar mycket riktigt, att ett föräldralöst barn understundom icke får sin föda. Men då är barnet »berövat sin naturrätt och denna är värdelös». I analogi härmed skulle det kunna sägas: den som har medel att stilla sin hunger har en naturlig rätt därtill, men den som icke har dylika medel, har ingen rätt därtill, eftersom naturrätten då är värdelös för honom. Allt detta är sofismer och ingen filosofi. Kritiken här gäller sålunda icke de metafysiska begreppen utan godtyckligheten i själva tänkandet.

Med någon inblick i Quesnay's speciella betraktelsesätt är det icke omöjligt att rekonstruera hans egenartade åskådning. Quesnay är först och främst empiriker; verkligheten är för honom det han ser med sina sinnen. (Detta kan man sluta sig till av många omständigheter — t. ex. av hans sätt att diskutera barnets naturrätt. Jfr även ett citat nedan.) Det utmärkande för naturforskningen är, att den med den empiriska erfarenhetens hjälp dvs. medelst induktion uppställer sina naturlagar. Om man generaliserar begreppet »naturlag» till att omfatta icke blott naturföreteelserna utan alla tänkbara företeelser t. ex. människans handlingar, hennes vanor och moraliska reaktioner, erhålls ett helt abstrakt lagbegrepp. Just denna abstraktion föresvävar Quesnay och han kallar den *naturrätt*. Innebörden därav vore att det skulle vara möjligt för

den vetenskapliga forskningen att rent erfarenhetsmässigt konstatera morallagarna. I denna riktning har visserligen den rationalistiska naturrättsfilosofien över huvud taget rört sig — att utfinna grundvalarna för moralen erfarenhetsmässigt och att alltså uttrycka morallagarna som naurlagar. Som en frågeställning, som en hypotes behöver den deterministiska uppfattningen ingalunda vara otänkbar. Men Quesnay tror sig redan genom själva idéen ha uträttat något, så att det blott skulle återstå att inregistrera den gudomliga rättvisans lagar (med den vetenskapliga forskningens hjälp) och att omedelbart omsätta dem i praktiken.[1] Quesnay identifierar sin induktiva abstraktion med den teologiska föreställningen om Guds lagar och menar sig därmed ha gjort en revolutionerande upptäckt. Han söker icke att härleda naturrätten rent tankemässigt ur de religiösa föreställningarna om Guds existens såsom t. ex. de skolastiska filosoferna gjorde. Han går den motsatta, den induktiva vägen och menar blott, att de lagbundenheter som kan iakttagas på den vägen t. ex. i fråga om föräldrainstinkterna, just motsvarar vad de gamla kallade Guds lagar. De religiösa begreppen har Quesny sålunda ingenting emot; han ger dem blott ett nytt innehåll. Han sätter förnuftet resp. den vetenskapliga forskningen i den religiösa trons och den gamla kyrkans ställe. Han överför på vetenskapen — i realiteten på vetenskapsmännen och närmast på sig själv — hela den gamla teologiska auktoriteten och skyndar sig mycket riktigt att uppträda som förkunnare av en ny vetenskaplig religion. Det hela är godtyckligt både ifråga om logiskt tänkande och empirisk observationsförmåga. Därför är det så betecknande, att när Quesnay i sitt exempel kommer in på det hjälplösa barnet, som måste svälta eftersom föräldrarna är döda, han då fastslår, att naturrätten eller den gudomliga rättvisan i ett sådant fall helt enkelt

[1] Ovanstående må förtydligas med följande övervägande. Antag, att någon observerar något mycket enkelt fenomen i yttervärlden — t. ex. att människan har förmåga att förflytta sig från den ena orten till den andra. Hon kan förflytta sig från A till B, från A till C, från A till D osv. Detta föranleder vederbörande att tänka efter om hon kan förflytta sig exempelvis till en annan planet. Det vore just en abstrakt generalisering av vissa iakttagelser. Om vederbörande uttrycker sin tanke som en frågeställning eller en hypotes, så må det stå honom fritt. Men om han uttrycker sin tanke som en konklusion: människan kan förflytta sig från A till B, till C, till D osv., *alltså* kan hon förflytta sig även till månen, då vore det en logiskt rimlig men empiriskt orimlig slutsats. Om han dessutom skulle omedelbart skrida till praktiska uppmaningar: tag edra fordon och ni kommer strax till månen, då skulle hans verklighetssinne te sig ännu mera problematiskt. Men skulle han till på köpet börja tala om månens skönhet och om lyckan att komma dit som svar på eventuella invändningar, alltså börja agitera, då skulle även hans goda vilja att ge människorna upplysning kunna dragas i tvivelsmål.

icke gäller. Quesnay tillgriper förnuftsskäl, när erfarenheten motsäger hans förutfattade teser och tillgriper erfarenhetsskäl, när den logiska argumenteringen icke håller som sådan. Här nedan ett sammanfattande citat från slutet av L'ordre naturel.

»För att lära känna ordningen i tid och rum, för att reglera sjöfarten och säkra handeln, har man varit nödsakad att observera och noga beräkna himlakropparnas rörelse; för att lära känna utsträckningen av den naturrätt, som tillkommer människorna förenade i ett samhälle, är det på samma sätt nödvändigt att lära känna de naturliga, konstitutiva lagarna för det bästa möjliga styrelseskicket. Detta styrelseskick, som människorna måste vara underkastade, består i den naturliga och positiva ordningen, vilken är den mest fördelaktiga för människor förenade i samhället.

Människor förenade till ett samhälle måste vara underkastade naturliga och positiva lagar.

De naturliga lagarna är antingen fysiska eller moraliska.

Med fysiska lagar menas här: den regelbundna gången av varje fysisk händelse i den naturliga ordningen, som uppenbart är den fördelaktigaste för människosläktet.

Med moraliska lagar menas här: den regel för allt mänskligt handlande, som tillhör den moraliska ordningen och överensstämmer med den fysiska ordningen och som uppenbart är den fördelaktigaste för människosläktet.

Dessa lagar bildar tillsammans det man plägar kalla naturlag. Alla människor och alla mänskliga myndigheter borde vara underkastade dessa absoluta lagar, som är instiftade av det Högsta Väsendet (l'Etre-Suprème) — de är oföränderliga och obrytbara samt de bästa möjliga lagarna. De bildar följaktligen fundamentet för det mest fullkomliga styrelseskicket och utgör grundregeln för alla positiva lagar, ty dessa är ingenting annat än lagarna för det praktiska handlandet med avseende på den naturliga ordningen, vilken är den mest fördelaktiga för människosläktet.«

Citatet, som bildar ett sammanhängande stycke även i originaltexten, är tillräckligt utförligt att åskådliggöra Quesnay's betraktelsesätt. Det talas om fördelaktiga naturlagar, om moraliska lagar, som måste stå i överensstämmelse med de fysiska lagarna. Det högsta väsendet har instiftat dessa lagar och de är eviga och obrytbara; samtidigt heter det, att alla människor och alla myndigheter borde vara underkastade dem som om de ändock icke kunde fungera utan myndigheternas polismakt. Vidare ser sig Quesnay hela tiden föranlåten att försäkra, att det är ytterst fördelaktigt för människan att tro på allt detta. Skulle Quesnay till äventyrs mena, att det som är fördelaktigt för människan bör vara hennes viljas lag, och att hennes viljas lag är det fördelaktigaste för människan? Hur de logiska cirklarna än beskrivs, förefaller Quesnay's likgiltighet för logiken vara fullständig. Det egendomliga är blott, att

man just i ett sådant förfarande velat se — även i en modern tid velat se — upprinnelsen till den teoretiska socialekonomien.

§ 4. *Tableau économique*

Den fysiokratiska tablån representerar knutpunkten i en sannskyldig härva av doktrinhistoriska, allmänt sociologiska och metodologiska problem. Att gå in på allt vore icke möjligt här. I det följande behandlas tablån själv med utgångspunkt från Quesnay's skrift: »Analyse du tableau économique.»[1] För att möjliggöra en så förutsättningslös inblick som möjligt meddelas först några relativt fullständiga utdrag ur skriften ifråga. Den börjar med en redogörelse för den berömda fysiokratiska klassindelningen.

»Analys av den aritmetiska formeln för Tableau économique avseende de årliga utgifternas fördelning i en jordbruksidkande nation.

Nationen fördelar sig på trenne klasser av medborgare: den produktiva klassen, jordägarnas klass och den sterila klassen.

Den produktiva klassen är den som genom odlandet av jorden frambringar nationens årliga rikedom, är den som förskotterar kostnaderna för jordbrukets produktion och är den som betalar jordägarnas inkomster. Av denna klass bero alla arbeten och utgifter, som där göras fram till produktionens försäljning i första hand: ur denna försäljning erhålles värdet av den årliga reproduktionen av nationens rikedomar.

Till jordägarnas klass höra: härskaren och godsägarna. Denna klass lever av jordbrukets inkomst eller nettoprodukt (produit net), som betalas till den av den produktiva klassen, sedan denna från nettoproduktionen dragit av de belopp som den behöver för att hålla sig skadeslös för sina årliga förskott och för att upprätthålla driftkapitalet.

Den sterila klassen omfattar alla de medborgare, som uträttar alla andra tjänster och arbeten än sådana som hör till jordbruket och vilkas utgifter betalas av den produktiva klassen och jordägarklassen, som själv får sina inkomster från den produktiva klassen.»

Den fysiokratiska klassindelningen utgör en egenartad kombination eller sammanblandning av demografiska, sociala och ekonomiska synpunkter. Begreppen »classe productive» och »classe sterile» skulle vara förståeliga, om de brukats i samma bemärkelse som de alltjämt vanliga kategorierna »närande» och »tärande». Men därigenom att jordägarna

[1] Enligt A. Oncken skrev Quesnay denna skrift på uppmaning av sina anhängare som önskade en förklaring »en langue vulgaire». Oncken tillägger: »Man kann nicht sagen, dass das Tableau durch die Analyse Quesnay's verständlicher geworden wäre.»

räknas som en särskild kategori, blir hela indelningen inkonsekvent.[1] Omedelbart efter ovanstående redovisar Quesnay sina premisser:

»För att kunna tydligt följa och beräkna relationerna mellan dessa klasser, måste man hålla sig till något fall, ty en positiv beräkning kan inte grundas enbart på abstraktioner.

Antag sålunda ett stort rike, vars område står på höjden av jordbrukets utveckling och som ger 5 miljarder i årlig reproduktion och där den varaktiga storleken av detta värde beror på de fasta priser som är gängse bland de handelsidkande nationerna under förutsättning att fri handelskonkurrens råder och att äganderätten till jordbrukskapitalet är säkerställd. [Not.] Området skulle omfatta ungefär 150 miljoner tunnland, odlingsbar jord av olika kvalitet. För att upprätthålla värdet av detta område skulle erfordras 12 miljoner i driftkapital. Befolkningen uppgår till 30 miljoner och skulle med lätthet kunna leva ståndsenligt på en årsproduktion värd 5 miljarder.»

Ovanstående korta stycke avslöjar vid närmare påseende ett flertal utmärkande drag för Quesnay's arbetsmetod. Enstaka dylika drag är visserligen otillräckliga att bevisa »allt», men de kan framhållas som symptom. Quesnay säger sålunda: »En rationell beräkning kan icke grundas enbart på abstraktioner; man måste hålla sig till något fall.» Men det »fall» han diskuterar är om något en abstraktion, en fiktion. Motsägelsen är icke alldeles betydelselös. Skulle Quesnay nämligen ha framlagt sina data som ett teoretiskt exempel, som en serie lösa antaganden, vilket de är, då skulle hans framställning icke ha fått denna prägel av observation dvs. av erfarenhetskunskap. Quesnay's resonemang inger föreställningen om att det är något empiriskt fall som diskuteras

[1] En förklaring till Quesnay's begreppsbildning vore måhända följande. På en av de äldsta upplagorna av tableau économique är de trenne inkomstposterna som bildar stommen i hela konstruktionen betecknade, »depenses productives», »depenses du revenu», »depenses steriles». Ifrågavarande termer är sålunda hänförda till bestämda bokföringsmässiga storheter. Där talas det ännu icke alls om sociala klasser. I en senare upplaga, den s. k. lyxupplagan (återg. av Oncken i Geschichte der Nationalökonomie, sid. 394) har samma rubriker följande utseende: »Depenses productives relatives à l'agriculture», »Depenses du revenu l'impot compris se partagent à la classe productive et la classe sterile», »Depenses steriles relatives à l'industrie». Här föreligger alltså en glidning till en social klassindelning. Motsvarande rubriker i den mest observerade förkortade versionen av tableau économique i Quesnay's »Analyse...» är följande: »Classe productive; avances», »Classe des propriétaires; revenu», »Classe sterile; avances». Därav synes framgå, att den rent bokföringsmässiga terminologien avseende bestämda inkomstposter sedan skulle ha givit upphov till själva klassindelningen, avseende olika populationer. Det vore i så fall ett exempel på en ytterst konstlad begreppsbildning — alltså en begreppsbildning icke utifrån det väsentliga för en sak utan utifrån en sekundär funktion. Eller kort sagt Quesnay skulle ha indelat befolkningen efter tablån och icke tablån efter befolkningen.

dvs. att han betraktar ett konkret område under de geografiska, demografiska, kulturhistoriska, sociala och många andra betingelser som då gäller. Han »räknar ut» arealens storlek — 150 milj. tunnland — som om siffran hade något stöd i verkligheten, medan den i realiteten är gripen i luften. »För att upprätthålla områdets 'fulla värde' (bonne valeur) fordras 12 miljarder i driftskapital», säger Quesnay sedan. Det rör sig alltså skenbart om påståenden med stöd i verkligheten, men i realiteten är siffrorna fria fantasier, eftersom det över huvud taget icke är tänkbart, med de fåtal förutsättningar som Quesnay utgår från, att bedöma något slags kapitalbehov. Vari detta kapital skulle bestå säges ej heller; termen »fonds de richesses» står i samband med arealuppgiften och synes avse jordbrukskapital, men i så fall skulle något industrikapital alls icke finnas i området. Icke desto mindre sägs det, att 30 miljoner människor »med lätthet» skulle få en för deras stånd lämpad bärgning av dessa 12 miljarder i kapital och 5 miljarder i nettoproduktion. (Quesnay's siffror är till den grad hämtade ur luften, att han icke ens bryr sig om att sätta ut någon myntsort.) Konklusionen av dessa iakttagelser måste bli den, att det bokstavligen icke är möjligt att konkretisera Quesnay's premisser till en realistisk föreställning. Men någon sådan har Quesnay icke heller haft. Utom siffran 5 miljarder är allt annat överflödigt för hans resonemang, men bidrar blott till att förläna konstruktionen ett falskt sken av realism.

Sedan Quesnay framlagt sina för varje konkret reflexion otillräckliga antaganden, övergår han till själva schemat, om vilket det heter:

»Tableau économique omfattar de trenne samhällsklasserna och deras årliga tillgodohavanden samt beskriver deras handel i följande form.

Den produktiva klassen	*Jordägarklassen*	*Den sterila klassen*
Tillgångar	Inkomster	Tillgångar
(avances)	(revenu)	(avances)
dess årliga förskott uppgår till 2 miljarder, som inbringar 5 miljarder av vilka 2 miljarder är produit net eller inkomster.	två miljarder tillfaller denna klass som inkomst: den ger ut en miljard för inköp från den produktiva klassen och den andra miljarden för inköp från den sterila klassen.	som uppgår till en miljard ges ut av den sterila klassen för inköp av råprodukter från den produktiva klassen.

Sålunda säljer den produktiva klassen produkter till ett värde av 1 miljard till jordägarna och produkter till ett värde av 1 miljard till den sterila klassen, som köper råprodukter för sin produktion . . ., 2 miljarder.

Den miljard, som jordägarna ge ut som betalning till den sterila klassen

användes av denna klass för att bereda existens åt dess medlemmar i form av inköp från den produktiva klassen av produkter ... 1 miljard.

Värdet av de av jordägarna och den sterila klassen hos den produktiva klassen gjorda inköp ... 3 miljarder.

Av dessa tre miljarder som den produktiva klassen erhållit för 3 miljarder produkter, som den har sålt, är den skyldig 2 miljarder till jordägarna för det löpande året från den sterila klassen. Denna klass behåller denna summa för att ersätta sina förskott, som först ha förbrukats för inköp av råprodukter som den använt för sin tillverkning. Sålunda producera dessa förskott ingenting; de förbrukas och ersättas och förbli en reserv från år till år. Råprodukterna och det arbete som nedlägges på produktionen stegrar den sterila klassens försäljning till 2 miljarder av vilka 1 miljard ges ut för uppehälle åt dem som konstituera denna klass; och man ser, att det därvid endast rör sig om konsumtion av produkter icke om reproduktion ...» osv.

Beträffande ovanstående skulle först och främst samma synpunkter behöva upprepas som redan nämnts ifråga om premisserna. När induktion och deduktion behandlas på det sätt som Quesnay gör det, när antaganden och iakttagelser får ersätta varandra som det faller sig, uppstår med nödvändighet en tankelabyrint av det slag som ovanstående. Quesnay's misstag består däri att han själv fördelar och konstruerar sina data, medan han tror eller låter andra tro, att hans transaktioner återger en objektiv, generell lagbundenhet hos fördelningen. Han vidtar själv vissa arrangemang men säger: »man ser» hur det är och hur det går till. Icke minst genom de vidlyftiga kvantitativa uppgifterna och relationerna framkallas intrycket att Quesnay skildrar den empiriska verkligheten och söker härleda en allmängiltig kvantitativ lagbundenhet eller »formel». Något helt villkorligt får sken av något ovillkorligt — däri ligger den springande punkten, f. ö. alldeles på samma sätt som i fråga om Quesnay's tolkning av naturrätten.

§ 5. *Nyare interpretationer.*

Ett nytt försök att interpretera fysiokraternas teori föreligger i en avhandling av Henri Woog, 1950.[1] Denne rekommenderar metoden att *sammanställa* Quesnay's »formule» och sicksackdiagrammen. Därigenom anser han sig kunna påvisa tablåns rationella beskaffenhet. Fysiokraternas position som »the first School of thought in history of pure economics» vore därmed rättfärdigad.[2]

[1] Henri Woog, The Tableau économique of François Quesnay, Basel, 1950.
[2] a. a. sid. 9.

Riktigheten av Woogs omständliga additioner och subtraktioner behöver icke betvivlas; med någon möda kan även Quesnay's aritmetiska operationer kontrolleras. Arrangemangens innebörd blir emellertid därigenom icke klarare. Det anmärkningsvärda är att Woog frånkänner alla andra interpretationer utom sin egen logisk giltighet. Han hävdar att blott sammanställningen av »formeln» och av »diagrammen» är ägnad att ge en förnuftig lösning. Dittills har man antingen utgått från diagrammen, såsom t. ex. Oncken eller från »formeln» såsom t. ex. Marx och Bilimovic. Att utgå enbart från sicksack-versionerna leder enligt Woog med nödvändighet till fullständig förvirring — »necessarily leads to a line of thought that lacks any inner consistency whatever». Att utgå från formeln ger en tillfredsställande samling argument, men förklarar icke mekanismen — »it fails nevertheless to eludicate the mechanism inherent in the zig-zag Tableau».[1] Dessa konstateranden är ur synpunkten av våra tidigare resonemang fullt tillräckliga att motivera huvudfrågan: *vad har de doktrinhistoriska interpretationerna av fysiokraternas teori i realiteten byggt på?* Hur förvirrat detta objekt är, medger Woog själv, när han konstaterar att Bilimovic givit en helt annan tolkning än Oncken utan att märka det. »The ensuing discussion will substantiate the degree of divergence existing between Bilimovic's and Oncken's interpretations. It is interesting to remark that notwithstanding this fact Billimovic qualifies Oncken's explanation as correct, a vivid illustration of the abstruse views that reign in general concerning the mechanism inherent in the zigzag diagram.»[2]

Ovanstående stickprov ur Woog's arbete jävar icke vår inställning i föreliggande kapitel. Marx påstod att tusentals försök gjorts att tyda tablån. Slutsatsen torde bli att man kan söka länge efter något som icke finns. Att tablån är en intellektuell konfusion kan icke bevisas. Ständigt nya lösningsförsök kommer väl att följa, såsom i Woog's fall. Till slut måste sådana erfarenheter anses bevisa något. Diskussionen visar behovet av en rationell metodkritik.

[1] a. a. sid. 9.
[2] a. a. sid. 43.

Kapitel 7

Individualismen och universalismen hos Adam Smith

§ 1. *Inledning*

En modern läsare har föga intresse av att ta del av alla enskildheter i Adam Smith's omfångsrika av sin tid starkt präglade verk *Wealth of Nations*. Däremot är det alltjämt en betydelsefull angelägenhet att studera hur det kom sig att just detta verk förmått inta en nyckelposition i det nationalekonomiska och i det idépolitiska tänkandets historia. Vilka grundtankar förmådde tilltala Adam Smith's samtid mest? Vilken idé inspirerade honom själv och gav honom impulsen att under många år[1] ägna sig åt utarbetandet av sina vittomspännande ekonomiska, historiska, politiska och filosofiska betraktelser, nedlagda i verkets sinsemellan så olika delar? Var det den abstrakta »ekonomiska teorien» om bytet och fördelningen? Var det attackerna mot det »merkantila» systemet i verkets mera ideologiska partier? Att besvara sådana frågor kategoriskt, skulle ha föga mening eftersom olika förklaringsmöjligheter finns. Men de antydda frågorna kan stimulera till en förnyad undersökning av de bärande idéerna. Det ligger i sakens natur, att ett så grundläggande arbete som Wealth of Nations har blivit utforskat och klarlagt ur många olika synpunkter, men själva observationspunkterna förskjuts under utvecklingens lopp. Därför behöver det icke uppfattas som bristande respekt för äldre interpretationer att gång på gång utgå från grundskrifterna. Vari låg huvudstyrkan i Adam Smith's verk, vad var dess huvudidé? Med denna fråga som ledtråd skall några iakttagelser framläggas i fortsättningen. De kommer att stödjas med ett flertal tämligen utförliga citat.

Ju större format de allmänna aspekterna av en fråga har, desto mer befogat och nödvändigt är det att skärpa och precisera den detaljerade analysen på avgörande punkter. Den historiska utvecklingen har medfört, att den ekonomiska vetenskapens klassiska skrifter och författare

[1] Wealth of Nations påbörjades 1763, utkom 1776. Jfr W. R. Scott, Adam Smith as Student and Professor, 1937.

tilldrar sig ett särskilt intresse. Sammanhanget ligger i öppen dag. Den civiliserade världen tenderar mer och mer att bli kluven på två hemisfärer som står i harnesk mot varandra. Och det anmärkningsvärda ur vår synpunkt är att själva idéfaktorerna bakom dessa globala motsättningar leder sitt ursprung från ett fåtal nationalekonomer: Adam Smith, Ricardo, Karl Marx och några andra.

Att Karl Marx är den kommunistiska världens stora namn och inspirator är en trivial sanning. Det var hans idéer och paroller som via Lenin kom att konsolidera den extrema riktning, som så småningom blev en världsmakt i östern. Lika påtagligt är att de västerländska demokratiernas ekonomiska liberalism leder sitt ursprung från Adam Smith och hans efterföljare. Med någon tillspetsning kan det sägas, att den nuvarande världssituationens ideologiska problematik avtecknar sig mot bakgrunden av dessa verk och gestalter, som nationalekonomerna vant sig vid att betrakta som sina egna. Att det icke kan vara spörsmål av ringa format är tydligt. Det motiverar en utförlig granskning av grundtankarna hos A. Smith.

Tydligt är, att Adam Smith tangerat några alldeles speciella punkter redan hos sin samtid. Det är omvittnat att Wealth of Nations snabbt rönte en betydande uppmärksamhet. Som förklaring till denna framgång finge man i första hand tänka på de moral-filosofiska och ej de ekonomiska elementen.

Schematiskt uttryckt vore Adam Smiths grundtanke följande. Människan handlar av egen vilja, hon byter och producerar i eget intresse men tack vare bytet uppkommer arbetets delning; genom arbetets delning befordras allt ekonomiskt och kulturellt framåtskridande — alltså något i högsta grad värdefullt. Följaktligen uppnår människan något gott för alla genom att handla i eget intresse, alltså är egenviljan god. Man kan sålunda föreställa sig, att Adam Smith undersöker hur det ekonomiska livet fungerar och finner därvid rent empiriskt att omsorgen om eget bästa frambringar välfärd och harmoni i samhället. Försynens osynliga hand styr stjärnorna, en osynlig hand styr även människans handlingar. Det är icke den altruistiska moralen, representerad av kyrka och stat, som är det godas upphov, utan den egoistiska moralen. Tanken uttalas icke bokstavligt, men den är nedlagd i hela boken. Och det vore otvivelaktigt en mycket remarkabel och revolutionerande tanke, särskilt ur den tidens synvinkel, som ännu fäste avseende vid den nedärvda teologiska moralen. De naturrättsliga resonemangen av denna typ var visserligen icke nya. *Det anmärkningsvärda i Adam Smith's verk är, att*

han åtminstone skenbart, presterar ett bevis, grundat på fakta ur det ekonomiska livet. Säger man alltså i enlighet med Adam Smith: människans egoism, hennes omtanke om eget bästa, vägledd liksom av en osynlig hand, styr allt till det bästa, då är det fullt följdriktigt att säga: staten och överheten sätter blott konstlade skrankor i vägen för individerna; tag bort skrankorna och välfärden blir ännu större. Därigenom att Adam Smith i bokens senare partier riktar sina angrepp mot den nedärvda ekonomiska ordningen, uppstår det intrycket, att han lagt en fast grund för sin egen uppfattning just i sin ekonomiska teori. Adam Smith's tillvägagångssätt kommer nu att granskas mera i detalj.

§ 2. *Arbetets delning*

Wealth of Nations börjar icke med de frågor som sedan tilldragit sig den största uppmärksamheten inom nationalekonomien — läran om prisbildningen och fördelningen — utan i början av boken står den ovanligt livfulla skildringen av *arbetets delning*. Den utförliga beskrivningen av knappnålsproduktionen bildar i stort sett utgångspunkten. Man ser en filosof som gör några iakttagelser och genast upphöjer dem till en världsprincip. En icke specialiserad arbetare kan tillverka omkring 10 nålar om dagen, konstaterar Adam Smith; 10 man som är sysselsatta med var sin detalj kan tillverka 48 000 nålar på samma tid, vilket gör 4 800 nålar per man. Hans resonemang kretsar kring själva fenomenet, att produktionen tilltar vid en rationell arbetsfördelning. Flera exempel anförs, bl. a. ett exempel från spiktillverkningen, som är nästan identiskt med nålexemplet. (Biografiska upplysningar ger vid handen, att Adam Smith verkligen besökt en sådan fabrik.[1]) Grundtanken är, att arbetets delning leder till en nästan obegränsad ökning av produktionen.

»A workman not educated to this business could scarce perhaps with his utmost industry make one pin a day, and certainly could not make twenty. But in the way in which this business is now carried on, not only the whole work is a peculiar trade, but it is divided into a number of branches of which the greater part are likewise peculiar trades ... Those ten persons, therefore, could make among them upwards of fortyeight-thousand pins in a day. Each person, therefore making a tenth part might be considered as making four thousand eight hundred pins in a day.»[1]

[1] Adam Smith, The Wealth of Nations, Cannan, ed. 1904, sid. 7.

Det kan synas anmärkningsvärt, att Adam Smith icke i första hand framhåller de tekniska uppfinningarna och anordningarna. I våra dagar är det självklart, att tekniken och arbetets rationalisering har sådana verkningar på produktionsresultatet, medan arbetsfördelningen icke uppfattas som en särskild faktor. Men Adam Smith blev framför allt fascinerad av arbetets specialisering. Sålunda får nålexemplet tjäna som illustration till en allmän lagbundenhet i den mänskliga verksamheten. Till och med den filosofiska spekulationen skulle vinna på, om var och en behandlade ett så litet område som möjligt.

»In every other art of manufacture, the effects of division of labour are similar to what they are in this very trifling one; though in many of them, the labour can neither be so much subdivided nor reduced to so great a simplicity of operation ... In the progress of society, philosophy or speculation becomes, like every other employment, the principal or sole trade and occupation of a particular class of citizens. Like every other employment too it is subdivided into a great number of different branches, each of which affords occupation to a peculiar tribe or class of philosophers; and this subdivision of employment in philosophy as well as in every other business, improves dexterity and saves time. Each individual becomes more expert in his own peculiar branch, more work is done upon the whole and the quantity of science is considerably increased by it.»[1]

I förbigående må betonas att Adam Smith går empiriskt tillväga. Att Wealth of Nations börjar med konkreta exempel ur verkligheten är signifikativt. Å andra sidan observeras även, att Adam Smith har en benägenhet att lägga sina empiriska observationer till grund för vittgående abstraktioner. Han är en god iakttagare, när han skildrar nålproduktionen, men när han tillämpar samma syn på filosofien, visar han sig icke vara en stor filosof.

Utgår man från det konkreta innehållet i kap. 1, är det svårt att däri se upprinnelsen till hela boken. Betraktar man åter hur Adam Smith uttrycker sig, med vilken emfas han talar om arbetets delning, då tyder det på att de ifrågavarande observationerna verkligen utgjorde själva ursprunget och ansatsen till det hela. Några iakttagelser beträffande knappnålsproduktionen skulle sålunda ha utgjort incitamentet till ett verk som kommit att spela en historisk roll ej blott i den nationalekonomiska litteraturen utan även i den världsideologiska diskussionen ända fram till våra dagar.

En överraskande bekräftelse på ovanstående synpunkter ger ett äldre

[1] a. a. sid. 12.

»utkast» till Wealth of Nations, som blev upptäckt i början på 1930-talet.[1] Detta utkast som i sitt nuvarande skick omfattar ca 30 trycksidor, skrevs av Adam Smith 1763, innan han gjorde sin resa till Frankrike. Huvudinnehållet i utkastet motsvarar kap. 1 i Wealth of Nations; dessutom är de följande kapitlen kort skisserade. Utkastet saknar kap. 1 och börjar direkt med kap. 2, som har rubriken »Of the nature and causes of public opulence». Just denna text återfinns ehuru i något avkortat skick i Wealth of Nations' kap. 1. Man kan möjligen anta att Adam Smith reserverat plats för en inledning, som aldrig blev skriven, emedan han i det första utkastet utgick från de frågor, som upptog hans intresse och det var arbetets delning. I »utkastet» återfinnes sålunda nålexemplet och ett flertal andra kända partier. Framställningen har just karaktären av en första skiss och man kan lägga märke till att åtskilliga uttryckssätt är mera expressiva än i Wealth of Nations' kap. 1. Sålunda har flera formuleringar modifierats vid överföringen till Wealth of Nations. Det heter t. ex. »immense multiplication of the production» i utkastet mot »great multiplication» i Wealth of Nations. Jämför följande citat ur »utkastet» med motsvarande citat ur Wealth of Nations i nästa §.

»The division of labour has the same effect in all the other arts as in this frivolous shame facture, and occasions in the same manner an immense multiplication of the productions of each . . . It is the immense multiplication of the productions of all the different arts in consequences of the division of labour which notwithstanding the great inequalities of property, occasions in all civilised societies that universal opulence which extends itself to the lowest ranks of the people.»[2]

»It is the great multiplication of productions of all different arts, in consequence of the division of labour which occasions, in a well-governed society, that universal opulence which extends itself to lowest ranks of the people.»[3]

Huvudintrycket av »utkastet» är sålunda, att Adam Smith verkligen uppfattade arbetsfördelningen som sin stora upptäckt och att det var den företeelsen som gav uppslaget till hela boken. Betraktas denna aspekt som en fast utgångspunkt, visar det sig att även de därpå följande kapitlen får sin förklaring. Man kan skymta upprinnelsen till prisbildningsresonemangen.

[1] Jfr W. R. Scott a. a. sid. 323 o. f.
[2] W. R. Scott a. a. sid. 331.
[3] a. a. sid. 12.

§ 3. *Byteläran*

I kap. 2, Wealth of Nations ställer Adam Smith fullt konsekvent frågan hur arbetets delning skall förklaras. Därvid är det mycket betydelsefullt att observera, *att han till en början hänför själva företeelsen icke till människans medvetna förnuft utan till en mera instinktiv, naturlig böjelse,* nämligen till benägenheten att byta och köpslå.

»The division of labour, from which so many advantages are derived, is not originally the effect of any human wisdom, which foresees and intends that general opulence to which it gives occasion. It is the necessary, though very slow and gradual, consequence of a certain propensity in human nature which has in view no such exensive utility; the propensity to truck, barter and exchange one thing for another.»[1]

Det kan synas, att Adam Smith ville särskilt betona detta: människan byter icke med hänsyn till det allmänna goda, som uppkommer genom bytet, utan ur en benägenhet som naturens vishet nedlagt i hennes konstitution. Denna uppfattning måste rimligen omskrivas så, att Adam Smith låter benägenheten att handla ekonomiskt falla bortom den moraliska sfären. Liksom människan har en benägenhet att äta och dricka, har hon en benägenhet att handla och köpslå. Och just i denna aspekt skymtar »den osynliga handen», som leder allt till det bästa — den verkar som en drift hos människan, men icke som en av förnuftet styrd social handling.

Men redan i nästa sats formulerar Adam Smith några påståenden, som går i motsatt riktning. Där säger han, att bytet med större sannolikhet är en produkt av människans förnuft och alltså om man så vill ett resultat av hennes vishet, vilket nyss förnekades.

»Whether this propensity be one of those original principles in human nature, of which no further account can be given; or whether as seems more probable, it be the necessary consequence of the faculties of reason and speech, it belongs not to our present subject to enquire. It is common to all men, and to be found in no other race of animals, which seems to know neither this nor any other species of contracts.»[1]

Som god observatör ser Adam Smith, att benägenheten att byta icke är av samma slag som andra instinktiva behov. Människan har en drift att äta och sova; det har andra varelser också. Men blott inom män-

[1] a. a. sid. 15.

niskosläktet påträffas benägenheten att byta. (Det kommer att visas senare, hur signifikativ Adam Smith's tveksamhet på denna punkt är. Arbetsfördelningens enorma fördelar kan icke förklaras som ett resultat av ett naturligt, »automatiskt» skeende, därest bytet självt skall förklaras som en produkt av ett rationellt, socialt handlande.) Med skärpa betonar Adam Smith, att bytet alls icke motsvarar djurens beteende. Nedanstående passus är belysande i flera hänseenden.

»Two greyhounds, in running down the same hare have sometimes the appearance of acting in some sort of consert. This however is not the effect of any contract, but of the accidental concurrence of their passions in the same object at that particular time. Nobody ever saw a dog make a fair and deliberate exchange of one bone for another with another dog.»[1]

Man ser här, att Adam Smith låter blott det korrekta, »hederliga» bytet gälla, där ingen övar påtryckning på den andre. Djurens beteende beror däremot på ett »tillfälligt samspel» mellan deras begär; då kan man inte tala om samverkan, menar Adam Smith. (Denna passus erbjuder f. ö. goda grunder att studera fri-konkurrens-begreppet i allmänhet.)

Adam Smith framträder sålunda som en förespråkare för en social uppfattning av bytet; han uppfattar bytet som en överenskommelse, dvs. som ett *socialt* kontrakt. Där spelar läran om contrat sociale in. Men vilken innebörd hade den läran sådan den utformats t. ex. redan av Hobbes? *Allt samhällsliv* var enligt denna uppfattning uttryck för överenskommelser; överheten, staten skulle liksom vara kontrakterad att bevaka och verkställa den naturliga ordningen. Den merkantilistiska reglementeringstanken låg däri. Man ser de paradoxala konsekvenserna. Egentligen borde Adam Smith utifrån sin nyss återgivna karakteristik av bytet säga: det är samhället och staten, som med sina regleringar av den mänskliga naturens inneboende självviskhet, skapar det allmänna goda. När han bemödar sig om att resonera realistiskt, då resonerar han plötsligt merkantilistiskt.

Adam Smith går vidare, eller snarare: han faller tillbaka och *måste* ånyo falla tillbaka på sin första tanke, att benägenheten att byta är en elementär, av mer eller mindre egoistiska och ej av altruistiska förnuftsskäl styrd verksamhet. Han måste ju på något sätt rättfärdiga sin huvudtanke, att det är den naturliga oreglerade arbetsfördelningen, som är upphovet till välfärden och som skapar »that universal opulence which

[1] a. a. sid. 15.

extends itself to the lowest ranks of the people». Skulle han börja tala om avsiktliga regleringar, då vore ur hans synpunkt hela fältet uppgivet och han finge försvara det bestående systemet i stället för att radikalt angripa det. Man kan nästan i detalj observera, hur Adam Smith i kap. 2 glider över från den klart utformade sociala uppfattningen och hur han därigenom längre fram tvingas in på prisbildnings- och fördelningsproblemen. Att arbetets delning ökar det samlade produktionsresultatet och ökar det alldeles enormt ser han som ett faktum. Men hur skall han leda i bevis, att välfärden har en naturlig benägenhet att utvidga sig till folkets djupaste lager? På den punkten gör Adam Smith vad de liberala nationalekonomerna ständigt gjort efter honom — *han uppställer prisbildningsmekanismen, han uppfinner den ekonomiska vetenskapen* och låter de teoretiska argumenten prestera, vad de konkreta argumenten icke förmår. Men det kan tilläggas, att Adam Smith gör det på ett omedvetet sätt i det han begår de största självmotsägelser utan att låta rubba sig i sin övertygelse. Dessa synpunkter skall nu belysas etappvis.

Först återgår Adam Smith till sin ursprungliga tanke, att människan byter socialt sett liksom i blindo, dvs. att hon enbart tänker på sitt eget bästa.

»Man has almost constant occasion for the help of his bretheren and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and show them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them. Whoever offers to another a bargain of any kind, proposes to do this.»[1]

Därefter varieras samma tema ytterligare, nämligen att människan är av naturen en egoistisk varelse och att det är *egennyttan* som utgör hennes handlingsmotiv. Den kloke appellerar därför till andras självviskhet och döljer sin egen — det är också en slutsats som Adam Smith tangerar. Det är icke slaktarens och bagarens välvilja mot oss vi har att tacka för vår middag.

»Give me that which I want and you shall have this which you want, is the meaning of every such offer, and it is in this manner, that we obtain from one another the far greatest part of those good offices, which we stand in need of. It is not from the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker that we expect our dinner, but from their regard to their own interest.»[2]

[1] a. a. sid. 10.
[2] a. a. sid. 10.

Sådana synpunkter ger Adam Smith's framställning en prägel av nykter realism. Han resonerar krasst empiriskt. Men nu lägger han tonvikten helt på det egoistiska momentet. Egennyttan styr människans handlande. Detta blir den sista ståndpunkten. Då måste frågan ställas, hur det kan lyckas honom att utifrån en sådan premiss försvara den optimistiska teori han tidigare givit uttryck åt på basis av arbetsfördelningen? Vi kommer att se, att det icke alls lyckas. Tvärtom, han kommer själv fram till helt andra slutsatser, men han tar icke notis om motsägelserna. (Att inse, vari dessa ligger, är så betydelsefullt, icke i första hand med hänsyn till Adam Smith's framställning utan *därför att den grundläggande relationen mellan liberalismen och socialismen där* kan studeras i sin upprinnelse.) Adam Smith's nyttopremiss utesluter icke, att somliga skaffar sig utomordentliga fördelar på andras bekostnad *trots arbetsfördelningen*. Det vore blott den logiska följden av den renodlat individualistiska uppfattning som Adam Smith företräder. Då skulle till slut allt samhällsliv upphöra. Alltså måste ett fel föreligga i det teoretiska resonemanget, som hänför arbetsfördelningens fördelar till människans omsorg om egna intressen. Att försöka inse hur prisbildningsteorien kommer in i dessa sammanhang — däri ligger frågans tyngdpunkt. Alla liberala ekonomer har tenderat att råka ut för samma svårigheter. Har prisbildningslärorna uppställts för att förklara eller »bortförklara» verklighetens fakta?

Ovanstående torde framstå i ett klarare ljus, om man erinrar sig hur de gamla skolastikerna resonerade. De insåg ungefär samma fakta som Adam Smith, men deras inställning var: egenviljan måste begränsas, vinstintresset måste hållas tillbaka, räntetagandet är av ondo, det rättvisa priset, det rättvisa bytet måste eftersträvas osv. Man utgick från principen om den ståndsenliga bärgningen, man var noga med att handeln skulle försiggå fullt offentligt, att en viss kvalitetskontroll skulle tillämpas samt att »konungsfrid» skulle hållas på marknaden, att varken köpare eller säljare skulle utnyttja tillfälliga fördelar osv. Därigenom reglerades eller dämpades det individuella vinstintresset, vilket även innebar en viss reglering av fördelningen.

Adam Smith och de liberala teoretikerna i allmänhet visade däremot en tendens att låta egennyttan icke blott driva utan även reglera den ekonomiska fördelningen. Benägenheten att byta och köpslå skulle redan som sådan vara en tillräcklig faktor att förklara fördelningen. Friheten från hämningar vad gäller den enskildes ekonomiska handlingar skulle icke blott öka produktionen i obegränsad utsträckning utan även skapa

rättvisa och lycka åt alla. Ända in i våra dagar förekommer sådana resonemang. Hur måste fördelningen försiggå enligt sina egna ekonomiska lagar? Ur sådana resonemang har den borgerliga liberalismen hämtat sina argument. Enligt teorien och enligt naturens ordning skulle den fullständiga rättvisan och harmonien vara ständigt »på väg». Och även sedan de metafysiska tolkningarna släppts, har man fortsatt att betrakta den empiriskt givna fördelningen som ett slags naturnödvändighet. Naturlagarna och de ekonomiska lagarna framstod mer och mer som likartade företeelser. Det är samma deterministiska eller fatalistiska syn som kommer till uttryck vare sig den kallas *naturrättsligt* eller *naturvetenskapligt* influerad. De vetenskapsteoretiska kärnfrågorna är lika aktuella än i dag. Hos Adam Smith framträder problematiken med en viss ursprunglighet och därför är det lärorikt att följa hans framställning i detalj.

§ 4. *Marknadens pris*

Försöker man föreställa sig hur Adam Smith gått tillväga — hur han först hade gripits av entusiasm över arbetsfördelningen, hur han därefter börjat intressera sig för bytet och sedan för penningens funktioner — detta sker i kap. 3 och 4, där penningen beskrives som ett rent bytesmedel — då kan man se en tråd som leder fram till frågan om *varornas värde och pris*. Utan att värdet förklaras kan ej heller fördelningen förklaras. Frågeställningen finns uttalad i slutet av kap. 4, varefter kap. 5 och en stor del av de återstående kapitlen i Bok I ägnas åt prisbildnings- och fördelningsteorien.

»What are the rules which men naturally observe in exchanging their goods either for money or for one another I shall now proceed to examine. These rules determine what may be called the relative or exchanging value of goods. The word value it is to be observed, has two different meanings, and sometimes express utility of some particular object, and sometimes the power of purchasing other goods which the possession of that object conveys. The one may be called value in use, the other value in exchange.

In order to investigate the principles which regulate the exchangeable value of commodities, I shall endeavour to show:

First what is the real measure of this exchangeable value.

Secondly what are the different parts of which this real price is composed or made up

and lastly, what are the different circumstances which sometimes raise some

or all of these different parts of price above, and sometimes sink them below their natural or ordinary price, that is, the actual price of commodities, from coinciding exactly with what may be called their natural price.»

När Adam Smith sålunda säger: »What are the rules, which men naturally observe in exchanging their goods either for money or for one another I shall now proceed to examine. These rules determine what may be called the relative or exchanging value of goods . . .», kan det framstå som en övergång till ett nytt problem. Det sannolika sambandet i hans framställning har redan blivit antytt. Den fråga han tar upp, *och följdriktigt måste taga upp,* är frågan om fördelningen. Ty om Adam Smith icke lämnar en förklaring till produktionens fördelning, då måste ju alla hans föregående resonemang om de enorma fördelarna av arbetets delning förbli svävande i luften. Ur arbetarens synpunkt skulle det kunna sägas: vad hjälper det mig, om jag tillverkar 4 800 nålar per dag i stället för 10, om jag inte får mera betalt för 4 800 nålar än för 10, vad hjälper det mig om benägenheten att byta är medfödd eller förnuftig, när min arbetslön knappt räcker till att hålla svälten borta? Det måste sålunda vara i högsta grad angeläget för Adam Smith att visa, att icke blott den totala fonden av nyttigheter ökas oerhört tack vare arbetets delning, utan även att denna fond fördelas så att den ökade produktiviteten tillfaller alla och icke till äventyrs blott ett ringa fåtal. Därför är det förklarligt, att han frågar: hur bestäms varors bytesvärde? och han kunde ha tillagt: ty av bytesvärdet beror fördelningen och det är fördelningen, som ur den allmänna välfärdens synpunkt måste anses vara huvudfrågan. Men Adam Smith formulerar icke frågan på detta sätt; han formulerar icke denna om man så vill makrologiska aspekt av bytesvärdet, som är den totala produktionens fördelning, utan han fixerar endast den mera mikrologiska eller mikroanalytiska aspekten och frågar (i ovanstående citat): vad är den verkliga mätaren av bytesvärdet, hur är det verkliga priset sammansatt och vad är det som gör, att varornas aktuella pris än överstiger än understiger deras naturliga pris? Han kommer in på den analytiska frågan: hur förhåller sig marknadspriset till det naturliga priset? — en fråga som egentligen är oförklarlig och utan samband med den tidigare uppläggningen av hans resonemang. Blott om den makrologiska aspekten av samma sak sättes in, blir sammanhanget förklarligt.

Nu är det mycket intressant att se, att Adam Smith omedelbart efter de citerade frågeställningarna i kap. 4 och redan i inledningen till kap. 5 presenterar det som man har kallat *klassikernas objektiva värde-*

lära: nämligen definitionen av *arbetet* som den »verkliga mätaren» av bytesvärdet.

»Every man is rich or poor according to the degree in which he can afford to enjoy the necessaries, conveniencies and amusements of human life. But after the division of labour has once thoroughly taken place, it is but a very small part of these with which a man's own labour can supply him. The far greater part of them he must derive from the labour of other people and he must be rich or poor according to the quantity of that labour, which he can command, or which he can afford to purchase. The value of any commodity, therefore, to the person who possesses it, and who means not to use or consume it himself, but to exchange it for other commodities, is equal to the quantity of labour which it enables him to purchase or command. Labour, therefore, is the real measures of the exchangeable value of all commodities.»[1]

I detta stycke kommer i själva verket den makrologiska aspekten fram och den ger ånyo styrka åt Adam Smith's tidigare resonemang. Arbetsfördelningen ökar i högsta grad det totala produktionsresultatet, men därigenom kommer allt mindre arbete att ingå i de framställda produkterna en och en; produkterna blir billigare och följaktligen bör varje arbetare eller varje arbetstimma kunna få så mycket fler produkter i utbyte. Håller man fast vid arbetet som värdemätaren, menar Adam Smith, då bör fördelarna med arbetsfördelningen komma alla arbetare till godo.

Ur makrologisk synpunkt är det även förklarligt, vari tyngdpunkten av distinktionen mellan det aktuella, fluktuerande och det s. k. naturliga priset ligger. En varas *värde* uttrycker redan enligt språkbruket en relativt fast relation till andra varor; en varas *pris* varierar. Då kan man först fråga: finns det något sådant som »fasta» värderelationer? Vi anser det naturligt, att 10 enheter av en produkt är värda tio gånger så mycket som en enhet. Och även om vi kan medge, att den större kvantiteten icke behöver vara värd exakt 10 gånger mer, skulle vi knappast kunna gå med på att en enhet av en vara skulle kunna vara lika mycket värd som en 10 gånger så stor kvantitet av samma vara. På samma sätt föreställer vi oss att en produkt, vars framställning kräver 10 arbetstimmar, i det långa loppet måste vara inemot 10 gånger så mycket värd som en produkt, vars framställning blott kräver 1 arbetstimma. Vi är i själva verket alltjämt benägna att betrakta arbetet som en relativt fast måttstock vid bedömandet av de ekonomiska tingen. Vi gör det dagligen. Vad ligger däri?

[1] a. a. sid. 33.

Vi hänför tingen till människan själv, vi använder människan som måttstock, vi tänker, om man så vill, antropocentriskt. Vi säger: människan har sitt eget värde, människovärdet är det centrala. Och när vi frågar efter värdet av en arbetsprestation, tänker vi på vad prestationen betyder med avseende på det hela; den som genom sin arbetsinsats i hög grad ökar det totala produktionsresultatet, är berättigad till en högre ersättning än den som i mindre grad ökar produktionsresultatet. När vi talar om värdet har vi i viss mån hela samhället och dess relativt fasta konfiguration av människor som referenssystem. Och ser man närmare efter, är det just något sådant som föresvävat Adam Smith i den ursprungliga uppläggningen av hans resonemang utifrån arbetets delning. Vad är det utmärkande däri? *Att människan är den fasta punkten innebär på samma gång att det sociala elementet måste vara med.* Säger man, att människan handlar enbart egennyttigt, då kan man icke komma fram till en sådan helhetskonception av arbetsfördelningen och inkomstfördelningen, men föreställer man sig, att bytet försiggår som en social handling, där egennyttan modifieras med hänsyn till motparten och till den sociala gemenskapen över huvud taget — då är det alls icke en utopi att föreställa sig en på objektiva, överindividuella faktorer grundad avvägning av bytesrelationerna. Man kan utläsa dylika intentioner hos Adam Smith. Man kan däri se en verkligt humanistisk linje i hans liberalism. Det synes f. ö. vara fullt möjligt än i dag att anknyta till dessa punkter hos klassikerna.

Den härovan antydda tankelinjen finns emellertid hos Adam Smith blott som en ansats och som en underförstådd intention. Det huvudsakliga innehållet i kap. 5—11, där han lägger fram sina prisbildnings- och fördelningsresonemang domineras av andra synpunkter. Liksom på tal om egennyttan som det ekonomiska handlandets drivande kraft, tillämpar han även i sina fördelningsteoretiska resonemang det mera analytiska betraktelsesättet. Han ser med andra ord verkligheten såsom sammansatt av detaljer, han går från den ena detaljen till den andra, han förlorar sig bland de tillfälliga iakttagelserna och *han förlorar efterhand sina vägledande idéer i samband med arbetsfördelningen.* Adam Smith's ekonomiska teori går i själva verket stick i stäv mot de intentioner han tidigare framlagt i bokens inledande kapitel. Och på denna linje, den analytiska, icke den syntetiska, har den ekonomiska vetenskapen följt honom. Ur mikroanalytisk synpunkt kan man icke upprätthålla den objektiva värdeläran — arbetslönen reduceras själv till ett pris. Man får en mekanisk, statisk prisbildningsteori, som hänför

prisbildningen till lagen om tillgång och efterfrågan, till knapphetsprincipen, till gränsnyttan osv. Vi skall närmast försöka visa, hur Adam Smith »glömmer bort» sina ursprungliga utgångspunkter i sin teori för prisbildningen på de olika produktionsfaktorerna: arbete, jord och kapital.

Om arbetslönen kan man i kap. 8 läsa exempelvis följande:

»The produce of labour constitutes the natural recompence or wages of labour. In that original state of things, which precedes both the appropriation of land and the accumulation of stock, the whole produce of labour belongs to the labourer. He has neither landlord nor master to share with him.

Had this state continued, the wages of labour would have augmented with all those improvements in its productive powers, to which the division of labour gives occasion. All things would gradually have become cheaper. They would have been produced by a smaller quantity of labour; and as the commodities produced by equal quantities of labour would naturally in this state of things be exchanged for one another, they would have been purchased likewise with the produce of a smaller quantity.

But this original state of things, in which the labourer enjoyed the whole produce of his own labour, could not last beyond the first introduction of the appropriation of land and the accumulation of stock. It was at an end, therefore, long before the most considerable improvements were made in the productive powers of labour, and it would be to no purpose to trace further what might have been its effects upon the recompence or wages of labour.»

Dessa rader skulle kunna omskrivas ungefär sålunda: det tjänar ingenting till att diskutera de enorma fördelarna av arbetets delning ur den totala samhällsutvecklingens synpunkt, eftersom det stora flertalet av arbetarna icke får skörda frukterna av sitt arbete. Skulle emellertid det oskuldsfulla tillstånd ha bibehållits som varit rådande i forna tider — i urtillståndet, säger Adam Smith — då skulle arbetets delning ha inneburit en gradvis ökning av arbetarnas behovstillfredsställelse. Men detta tillstånd upphörde, då den privata egendomen infördes. Därmed uppger Adam Smith själv sin optimistiska teori för samhällsutvecklingen. Hans tidigare påstående: 'the division of labour occasions that universal opulence which extends itself to lowest ranks of the people' faller till marken. Han inser icke, att han med dessa rader egentligen tecknat ett ideal framåt i tiden; han förlägger i stället sina iakttagelser till ett urtillstånd bakåt i tiden. Han är kritiskt sinnad både mot jordägarna och kapitalisterna. Om jordägarna heter det t. ex.

»As soon as the land of any country has all become private property, the landlords, like all other men, love to reap where they never sowed, and demand a rent even for its natural produce. The wood of the forrest, the grass of a

field, and all the natural fruits of the earth, which, when land was in common, cost the labourer only the trouble of gathering them, come, even to him, to have an additional price fixed upon them. He must then pay for the licence to gather them; and must give up to the landlord a portion of what his labour either collects or produces. This portion, or, what comes to the same thing, the price of these portion, constitutes the rent of land and the price of greater part of commodities makes a third component part.»[1]

I dessa stycken kan det sägas, att Adam Smith ännu vidhåller något av sin ursprungliga kurs. Men han förlorar den helt, när han här nedan skildrar arbetslönen alldeles ur samma synpunkter som Malthus och Ricardo senare.

»Every species of animals naturally multiplies in proportion to the means of their subsistence, and no species can ever multiply beyond it. But in civilized society it is only among the inferior ranks of people that the scantiness of subsistence can set limits to the further multiplication of the human species; and it can do so in no other way than by destroying a great part of the children which their fruitful marriages produce.

The liberal reward of labour, by enabling them to provide better for their children, and consequently to bring up a greater number naturally tends to widen and extend those limits. It deserves to be remarked too, that it necessarily does this as nearly as possible in the proportion which the demand for labour requires. If this demand is continually increasing, the reward of labour must necessarily encourage in such a manner the marriage and multiplication of labourers, as may enable them to supply that continually increasing demand by a continually increasing population. It is in this manner that the demand for men, like that for any other commodity, necessarily regulates the production of men; quickens it when it goes too slowly, and stops it when it advances to fast. It is this demand which regulates and determines the state of propagation in all the different countries of the world.»[2]

Tidigare hade Adam Smith hävdat: arbetet är den verkliga värdemätaren — därigenom kunde han upprätthålla den optimistiska arbetsfördelnings- och inkomstfördelningsteorien. Nu hävdar han: arbetet är en vara som allt annat och det är efterfrågan på arbetskraft som bestämmer dess pris. Därigenom vederlägger han grundvalarna för sin egen optimistiska utvecklingsteori — produktionsökningen behöver alls icke komma alla samhällsskikt till godo; arbetslönen måste ständigt tendera mot ett minimum, icke produktionsökningen är avgörande utan det numeriska arbetarantalet. Oavsett vad man anser om hållbarheten av Adam Smith's iakttagelser i dessa stycken, betecknar de en funda-

[1] a. a. sid. 51.
[2] a. a. sid. 81.

mental motsägelse i det hela. Adam Smith utgår från en synnerligen optimistisk uppfattning av det ekonomiska livets lagbundenheter i kap. 1—4. För denna optimistiska uppfattning pläderar han livligt i Bok II—IV bl. a. genom sina attacker mot merkantilismen. De långa och omständliga prisbildningsresonemangen i kap. 5—11 borde rimligtvis erbjuda det teoretiska stödet för det hela, men i verkligheten utgör de en negation därav.

Att karakterisera Adam Smith's prisbildnings- och fördelningsteori — alltså dessa partier som i viss mån är det nya han kom med och som förklarar hans plats i den teoretiska nationalekonomiens historia — på det sätt som nyss har skett: som en inre motsägelse, en fallgrop i det hela, vill icke vara ett kritiskt värdeomdöme avsett att träffa Adam Smith. Det kan numera knappast ha något intresse att söka efter fel i de gamla verken. Det fenomenologiska betraktelsesättet går inte ut på att kritisera utan på att samla alltjämt användbara lärdomar. Men utan kvalitativa formuleringar är det icke möjligt. Det är ingen bagatell i ett sådant verk som Wealth of Nations att dess författare själv nära nog punkt för punkt vederlägger vad han först uppställt som sina teser och vad han sedan, till trots för sin pessimistiska analys, vidhåller i verkets senare partier. Därigenom uppkommer det intrycket, att Adam Smith har grundlagt sin förkunnelse av den ekonomiska liberalismen på en minutiös analys av prisbildningens lagar och banat en väg, som hans efterträdare kunnat följa. Men något bevis för den automatiska prisbildningens socialt gynnsamma verkningar har Adam Smith alls icke framlagt utan tvärtom kommit till slutsatser som utsäger motsatsen till hans egna starkt optimistiska förhandspåståenden. Att observera dessa omständigheter är utomordentligt viktigt, om man vill förstå den teoretiska nationalekonomiens senare utveckling.

Ville man emellertid uppställa verkliga värdeomdömen, då skulle det ur andra synpunkter än nyss kunna sägas: det som är verkets svaghet, det faktum att Adam Smith icke observerar de flagranta motsägelserna mellan sina egna premisser och konklusioner, är dock ur en annan synvinkel sett just det stora och betydelsefulla, det som gör hans verk till ett historiskt, allmäntmänskligt dokument. De frågor han vidrörde var alltför stora att lösas med ens; det var en uppgift för generationer framåt. Adam Smith håller sin linje till trots för att hans förklaringsförsök misslyckas. En sådan värdesättning kan emellertid försvaras blott om man söker hämta lärdomar både ur de positiva och negativa momenten. Eftersom dessa spörsmål återkommer i all ekonomisk teori, skall

här avslutningsvis ett försök göras att ännu en gång teckna de båda huvudlinjerna — den mera socialistiska och den mera liberala i Adam Smith's resonemang och sammanföra dem under en aspekt.

§ 5. *Sammanfattning*

Om man som utgångspunkt väljer ett av Adam Smith's mest observerade påståenden — det vari han karakteriserar människan som en egennyttig varelse och hennes ekonomiska handlande nära nog som uteslutande egennyttigt — då kommer man följdriktigt, såsom även Adam Smith gör, till den dystra skildringen av prisbildningen på de tre produktionsfaktorerna: de besittande kategorierna *jordägarna* och *kapitalisterna,* vill skörda där de icke sår, de *egendomslösa* får tack vare sitt stora antal icke skörda vad de sår. Utgå från egennyttans begrepp, konstruera människan som the economic man, antag vissa institutionellt givna egendomsförhållanden — och det är alldeles omöjligt att på teoretisk väg komma fram till konceptionen av en enorm stegring av produktionsresultatet, vilken dessutom skulle ha en tendens att sprida sig till befolkningens djupaste lager. Att på den grunden rekommendera frihetens princip vore icke blott orealistiskt utan även osant. (Icke desto mindre har de liberala teoretikerna ända fram till våra dagar tenderat att bygga upp sin argumentering för den fria konkurrensens system på basis av den rent mekaniskt uppfattade prisbildningen. Enbart på det av egennyttan styrda »rationella» handlandet och på den knappa tillgången av nyttigheter skulle en jämviktsekonomi kunna grundas, enligt nämnda uppfattning. Men det innebär, att den mekaniska prisbildningsteorien icke förklarar utan kamouflerar den faktiska verkligheten.)

Men Adam Smith döljer icke de faktiska sammanhangen. Han vidhåller sin övertygelse ändå. Betrakta arbetets delning — vägen till produktionens ökning är att själva arbetsprocesserna fördelas på allt fler händer. Den iakttagelsen ser han som ett orubbligt faktum. Och han kunde ha fortsatt: därigenom att människorna samverkar i produktionen, därigenom att de byter sina produkter och arbetsresultat icke enbart i eget intresse utan även under ömsesidigt hänsynstagande, därigenom att deras handlingar icke styrs av blinda passioner liksom djurens utan av människans medvetna förnuft — kort sagt därigenom att människans ekonomiska handlande nödvändigtvis är socialt betingat, är det teoretiskt möjligt att räkna icke blott med en ständigt stegrad produktion till följd av arbetsfördelningen utan även med en mot-

svarande utbredning av välståndet till alla samhällsskikt.[1] Ett sådant resonemang vore icke ologiskt, men det skulle icke kunna utmynna i den praktiska rekommendationen: det gäller att öka den ekonomiska friheten! Det nyss förda resonemanget skulle i själva verket icke i nämnvärd grad skilja sig från den traditionella, ända från medeltiden härrörande etiska ekonomien, som under ytan fortlevde i det merkantilistiska systemet med dess otaliga av myndigheterna uppställda skrankor och hinder för den enskildes frihet. Men att den gamla ordningen hade överlevt sig själv, därom var Adam Smith lika övertygad som ifråga om den rationaliserade produktionens gynnsamma verkningar. Därför prisar han friheten, fastän hans egen analys tydligt visat, att just den naturliga friheten visserligen skulle öka produktionsresultatet, men att den även skulle göra de mäktiga och rika ändå rikare och de svaga och egendomslösa ändå svagare. Att egennyttans princip ger fria händer åt de starka och hänsynslösa att förtrycka de svaga och värnlösa, lärde även skolastikerna. Adam Smith stod i sin moraluppfattning på ungefär samma ståndpunkt. Han förmådde icke ur den nya tidens synvinkel överbrygga klyftan mellan den individuella frihetens och den sociala välfärdens ideal. I dessa hänseenden blev Wealth of Nations en symbol för hela den nya epoken, industrialismens epok.

Den som icke ville göra sig mödan att undersöka den verkliga innebörden av Adam Smith's prisbildnings- och fördelningsresonemang, kunde emellertid mycket väl få den uppfattningen, att bevisföringen för den ekonomiska frihetens system fanns nedlagt där utan några luckor. Betrakta arbetsfördelningens fördelar, betrakta hur människorna endast söker sitt eget intresse, när de arbetar och byter — likväl blir resultatet något gott och det blir desto bättre ju större frihet som får råda. Även på detta sätt skulle Adam Smith's tankar kunna återges. Men då skulle hans nyktra och sakliga undersökning ha inneburit just en omstörtning av de gamla moralbegreppen. Människan är av naturen egoistisk, är en av Adam Smith's huvudgrundsatser, men man skall icke tro, menar han, att något ont ligger däri — just när människan får handla fritt i eget intresse, styrs samhället liksom av en osynlig hand mot allt större välfärd.[2] Men detta är den enklaste formeln för den ekonomiska liberalismen än idag.

[1] Adam Smith »styr» mot denna slutsats, denna idé, men när han observerar den faktiska prisbildningen, blir han betänksam och förlägger idén till ett uppdiktat »urtillstånd». Det är empirikern som icke bemästrar idéfaktorerna.

[2] a. a. sid. 421.

Adam Smith's metafor om den osynliga handen är en subtil bild. Man skulle kunna ange dess innebörd på ett mindre subtilt sätt. Man skulle kunna säga: den osynliga handen, fattad som ett uttryck för det välförstådda privata intresset, finns otvivelaktigt i verkligheten och har många goda verkningar, men dessa är enligt sin natur ensidiga, de gynnar primärt det samhällsskikt som har de erforderliga förutsättningarna att bruka friheten. Och i den historiska utvecklingen har liberalismens osynliga hand fått en motbild i den extrema socialismens eller bolsjevismens symbol — den knutna handen. Blott om man ser dessa båda bilder tillsammans, får man hela verkligheten. Dess spegelbild är i viss mån de centrala partierna i Wealth of Nations, där Adam Smith tecknar prisbildningen på gott och ont och stannar i ett utomordentligt dilemma.

Motsägelsen upplöser sig, om man varken förkastar den nyktra empiriska iakttagelsen eller den idéskapande fantasiens lika nödvändiga funktioner. Egoismen och altruismen, egennyttan och samhällsnyttan, hör *båda* till människans medvetenhetssfär. Det är själva balansen mellan dem det kommer an på. Då skulle resonemanget kunna slutföras sålunda.

I äldre tider var moralen normativ. Kyrkan uppställde bestämda normer. Myndigheterna tillsåg att reglerna efterlevdes. Man erinrar sig symbolen för ordningen på en medeltida marknad — det var handsken på en stång, tecknet för marknadsfriden. Sedan ville man icke längre veta av en sådan förmyndaremoral. Den synliga handen avskaffades och förlades mera till det inre, förlades till människornas naturliga frihet, förvandlades till en osynlig hand. Men den osynliga handen blev på samma gång sinnebilden för människans strävan efter egennytta och svaret kom i den historiska utvecklingen i form av revolutionsrörelser med deras hotfulla åtbörder. Världsmakter står bakom dessa attityder. Men nutidsmänniskan förblir icke stående vid gamla symboler; hon vill klart inse hur det är. I den historiska utvecklingen eftersträvar människan även på det ekonomiska området ett sådant medvetande, att den individuella och sociala nyttan mer och mer sammanfaller. *Den individuella friheten* och *den sociala välfärden* är icke oförenliga begrepp. En tredje princip, en tredje gest skymtar; den på samma gång *individualistiska* och *socialistiska* uppfattningen av det ekonomiska livet. Och frågan är, om icke just den uppfattningen finns nedlagd som ett frö i Wealth of Nations.

Kapitel 8

Ricardos fördelningsteori och objektiva värdelära

§ 1. *Ricardos metod*

Ricardo har mer än de flesta nationalekonomer vållat dispyter och kontroverser om den rätta tolkningen av vad han har sagt och menat. Man torde behöva gå tillbaka till de stora ordstriderna i äldre tider för att finna motsvarigheter till den typ av diskussioner som uppkom inom den begynnande nationalekonomien, ja, som kom att konstituera nationalekonomien som vetenskap. Det var bestämda kretsar, klubbar, »skolor», som kom att utveckla det s. k. nationalekonomiska tänkandet. Betecknande härför är, att Ricardo själv har givit upphov till en sådan krets eller klubb.[1] Att den tidens nationalekonomer bidrog till att väcka både sin samtids och eftervärlds ekonomiska medvetande, är deras obestridliga förtjänst. Men av vad slag var dispyterna och ordstriderna? Hade de sin orsak i reala åsiktsolikheter, i meningsskiljaktigheter rörande den empiriska verklighetens fakta, eller låg orsaken även däri att själva tekniken att behandla de sociala och ekonomiska problemen ännu inte var utbildad?

Den sistnämnda frågan kan göra sig påmint än idag i samband med de ofta förekommande motsättningarna mellan olika skolor och riktningar inom nationalekonomien och andra samhällsvetenskaper. Där finns alltjämt en benägenhet »att tala förbi» varandra, och den benägenheten reduceras icke utan visar sig snarare öka, ju mer exakta och abstrakta metoderna blir. Även om dessa erfarenheter icke skulle vara generellt giltiga, antyder de existensen av en djupare problematik i det socialvetenskapliga arbetssättet, nämligen behovet därstädes att bokstavligen *samtala* om tingen. Det sammanhänger med den omständigheten, att den sociala verklighetens fakta är utomordentligt mångskiftande, varigenom den enskilde iakttagaren icke kan undgå ensidigheter. Först genom debatten uppstår en större allsidighet. Men för att en fruktbar

[1] Gide & Rist a. a. sid. 151.

debatt skall kunna uppstå, erfordras alltid vissa, om man så vill, *sociala* hänsyn vid frågornas och kunskapens utformande. Inom matematiken och naturvetenskaperna har sådana frågor alls icke samma relevans; därför försiggår samarbetet där mera friktionsfritt. De utomordentliga framstegen inom dessa vetenskaper beror till stor del därpå att deras arbetsteknik och metodik har en fast grundval i företeelserna själva. Alla samarbetar med alla och bygger liksom på samma byggnad. Så är icke fallet inom socialvetenskaperna; där erfordras mera medvetna tillvägagångssätt och hänsyn, så att den ömsesidiga förståelsen kan uppstå *oavsett* olikheter i premisser och ståndpunkter. Frågorna är komplicerade men de må beröras här något närmare på tal om Ricardo — ungefärligen så, att denna problematik ställes i bakgrunden för undersökningen av Ricardos grundtankar i fortsättningen.

Inom matematiken kan man tydligast iakttaga innebörden av den deduktiva metoden; lösningen av ett problem beror på den logiska felfriheten ända från premisserna och axiomen. Inom den naturvetenskapliga, experimentella empirien utförs detaljerade observationer av isolerade företeelser under varierande förutsättningar; utfallet av ett experiment avgör existensen av en lagbundenhet och fixerar därigenom de premisser, som erfordras för att lagbundenheten skall träda i dagen. Observationsfältet ifråga om de flesta socialvetenskapliga och socialekonomiska sammanhang kan däremot varken isoleras rent logiskt eller renodlas laboratoriemässigt. Där får det isolerande och abstraherande *tänkandet* ersätta de observationer som renodlas vid ett naturvetenskapligt experiment. Tänkandet rör sig med observationer som fixeras genom »antaganden» och ej enbart genom den empiriskt kontrollerbara erfarenheten såsom på ett laboratorium. Svårigheterna uppstår, när det gäller att leda en tankeprocess från vissa »antaganden» (som lika väl kan kallas iakttagelser) till mera komplicerade slutledningar (som ävenledes kan vara iakttagelser ehuru av en mera differentierad karaktär). Just själva »deduktionerna», de logiska tankeprocesserna grundar sig på villkorliga observationer av empiriska sinnesdata. Låter man de empiriska observationerna variera under deduktionernas gång, liksom vid ett experimentellt förfarande, tenderar i själva mellanledet mellan premiss och konklusion den särskilda typ av förvirring uppstå som kan kallas *sammanblandning mellan deduktion och induktion*. Både hos fysiokraterna och Adam Smith har sådana företeelser redan påpekats.[1] Det är dylika metodologiska grundfenomen, som förklarar, att de teoretiska deduktionerna inom nationalekonomien, när de presenteras som förenk-

lade modeller av verkligheten, så ofta fungerar som ett slags tankelabyrinter, där man på goda grunder kan argumentera för och emot hur övertygande som helst.

Sociologiska deduktioner kan *vägleda* ett resonemang men icke »bevisa» konklusionernas empiriska giltighet i logisk bemärkelse. På samma sätt kan invändningar, grundade på empiriska observationer, göra ett tankemässigt uppbyggt resonemang mer eller mindre sannolikt men *icke vederlägga* det. Både den som lägger upp ett tankemässigt resonemang och den som följer det, måste ha dylika lagbundenheter i medvetandet, eljest finns det alltid ett obegränsat spelrum för dialektiska och polemiska avvikelser. Den analytiska metodiken inom socialvetenskaperna som tror sig kunna arbeta med lika fasta definitioner och observationer som matematiken och fysiken och icke skyr att öka variablernas antal efter behag, predisponerar till dylika urspårningar. Det syntetiska, sammanhållande betraktelsesättet strävar i motsats härtill att arbeta med så få, åskådliga och konkreta sinnesdata som möjligt och att städse poängtera sambandet mellan frågeställning och konklusion. Bevisa i rent logisk bemärkelse kan man icke någonting, när det gäller sociala sammanhang, men lyckas man klarlägga en verklighetstrogen insikt i det sammanhang man avser, då har man *inom ramen för sina frågeställningar och svar* presterat en motsvarighet till det matematiska beviset. Dylika arbetsprocesser kräver förtroende till *tänkandet,* som erhåller karaktär av samtal, dialektik. Konklusionerna lämnar full frihet; *de appellerar* rätt fattade *blott till förmågan att inse.* Tankeprocesser, där man arbetar med »haltande» deduktion eller induktion, där man under resonemangets gång antingen argumenterar med ovidkommande, t. ex. från »kända auktoriteter» hämtade »belägg» eller med empiriska verifikationer som fogas in, därför att resonemanget då skenbart vinner i styrka, kan visserligen framstå som mera objektiva och opersonliga, men ser man efter hur konklusionerna verkar, skall man finna, att dessa påtvingar sig som absoluta, odiskutabla konstateranden, där man icke lägger märke till de ursprungliga premissernas beskaffenhet. Den reala, vetenskapliga strängheten i socialvetenskapliga sammanhang är en medvetenhetsfråga, vars karaktär är rörlig, »levande» kunskapssträvan och ej statisk, sluten bevisföring. Den logiska, statiska strängheten i socialvetenskapliga sammanhang är kunskapsteoretiskt sett *illusorisk* och utmynnar i det som brukar benämnas abstrakt doktrinarism eller överskattning av den empiriska fakticiteten. Hos Ricardo kan man framför allt studera den deduktiva metodens typiska svagheter. Följande rekapi-

tulation av Ricardos grundtankar avser emellertid att dröja företrädesvis vid de positiva sidorna av hans teori.

§ 2. *Ricardos fördelningslära*

Det är anmärkningsvärt att Ricardo med större medvetenhet än de flesta ekonomer både före och efter honom placerat en enda, bestämd *frågeställning* i spetsen för sin huvudundersökning. Ingressen till Principles of Political Economy and Taxation innehåller de kända synpunkterna, där Ricardo betecknar *fördelningen* som nationalekonomiens huvudfråga.

»The produce of the earth—all that is derived from its surface by the united application of labour, machinery and capital is divided among three classes of the community: namely the proprietor of the land, the owner of the stock or capital necessary for its cultivation, and the labourers by whose industry it is cultivated.

But in different stages of society, the proportions of the whole produce of the earth which will be allotted to each of these classes, under the names of rent, profit and wages, will be essentially different; depending mainly on the actual fertility of the soil, on the accumulation of capital and population, and on the skill, ingenuity, and instruments employed in agriculture.

To determine the laws which regulate this distribution, is the principal problem in Political Economy: much as the science has been improved by the writings of Turgot, Stuart, Smith, Say, Sismondi and others, they afford very little satisfactory information respecting the natural course of rent, profit and wages.»[1]

Om Ricardo icke hade betonat en huvudfråga på detta sätt, skulle det vara svårt att fixera de ledande idéerna i nämnda verk. Undersökningen inledes med den omständliga, i polemik mot Adam Smith upplagda redogörelsen för läran om värdet. Där påträffas den berömda reduktionen av produktionskostnaderna till enbart ersättning för arbetskraften, varvid jordräntan elimineras som beståndsdel i priset. Sambandet mellan denna värdelära och Ricardos huvudfråga beträffande fördelningen, är emellertid icke klart. Ricardo lär ha skrivit värdeläran sist och f. ö. själv medgivit, att han icke lyckats med den till fullo.[2] Här skall ett försök göras att i enlighet med de resonemang som redan

[1] D. Ricardo, Principles of Political Economy and Taxation, Ed. Sir E. C. K. Gonner, London 1929. Preface.

[2] Jfr Gide et Rist a. a. sid. 152.

förts beträffande Adam Smith's värdelära förtydliga den innebörd som Ricardo möjligen sökt giva sin »objektiva» värdelära. Först skall emellertid en blick riktas på Ricardos *fördelningslära*.

I motsats till den ursprungliga frågeställningen är Ricardos fördelningsteori icke framlagd som en klart synlig, enhetlig tanke utan mera fragmentariskt formulerad i de olika kapitlen om jordräntan, arbetslönen och kapitalprofiten. Ur följande stycken kan det hela sammanställas. Man finner omedelbart, att befolkningsökningen bildar utgångspunkten.

Först och främst tenderar jordräntan att stiga:

»Rent is that portion of the produce of the earth, which is to be paid to the landlord for the use of the original and indestructible powers of the soil . . . With every step in the progress of population, which shall oblige a country to have recourse to land of a worse quality, to enable it to raise its supply of food, rent, on all the more fertile land, will rise.»[1]

Vidare påverkar folkökningen arbetslönen så att denna pressas till sitt »naturliga» pris, som Ricardo närmast uppfattar som arbetskraftens reproduktionskostnad.

»It appears then that the same cause which raises rent, namely, the increasing difficulty of providing an additional quantity of food with the same proportional quantity of labour, will also raise wages; and therefore if money be of an unvarying value, both rent and wages will have a tendency to rise with the progress of wealth and population. But there is this essential difference between the rise of rent and the rise of wages. The rise in money value of rent is accompanied by an increased share of produce, not only is the landlord's money rent greater, but his corn rent also. The fate of the labourer will be less happy; he well receive more money wages, it is true, but his corn wages will be reduced, and not only his command of corn, but his general condition will be deteriorated, by his finding it more difficult to maintain the market rate of wages above their natural rate.»[2]

Återstår att bestämma kapitalräntans (profitens) andel vid stigande folkmängd. Denna uppfattar Ricardo som en restpost och får därigenom en sjunkande tendens.

»The remaining quantity of the produce of the land after the landlord and labourers are paid, necessarily belongs to the farmer, and constitutes the profit of his stock.

[1] a. a. sid. 47.
[2] a. a. sid. 79.

The natural tendency of profits then is to fall; for in the progress of society and wealth the additional quantity of food required is obtained by the sacrifice of more and more labour.»[1]

Dessa avsnitt torde återge Ricardo's fördelningsteori i stora drag. Under givna äganderättsförhållanden tenderar vid växande folkmängd *jordägarnas* andel av den totala produktionen att ständigt öka, *arbetarnas* andel förblir konstant (ehuru totalt större), då lönen förblir vid existensminimum; *kapitalägarnas* andel tenderar att ständigt minska. Kortvariga avvikelser från dessa regler medgav Ricardo med hänsyn till förbättringar i produktionsmetoderna, men i längden skulle dessa konsekvenser råda. Vid alltför stark folkökning skulle kapitalräntan gå mot noll och allt vidare framåtskridande upphöra.

»This tendency, this gravitation as it were of profits, is happily checked at repeated intervals by the improvements in machinery, connected with the production of necessaries, as well as by discoveries in the science of agriculture which enable us to relinquish a portion of labour before required, and therefore to lower the price of the prime necessary of the labourer. The rise in the price of necessaries and in the wages of labour is however limited; for as soon wages should be equal (as in the case formerly stated) to £ 720 the whole receipts of the farmer, there must be an end of accumulation; for no capital can then yield any profit whatever and no additional labour can be demanded, and consequently population will have reached its highest point. Long indeed before this period, the very low rate of profits will have arrested all accumulation and almost the whole produce of the country, after paying the labourers, will be the property of the owners of land and the receivers of thites and taxes.»[2]

Som varje teoretisk, dvs. tankemässig konception kan Ricardos fördelningsteori bekräftas eller bemötas med lösa, empiriska argument. Detta är f. ö. en ofta återkommande erfarenhet vid dylika resonemang, att man inte låter en teoretisk tanke gälla för vad den är — enbart som en »tankeställare». Även en osannolik, extrem tanke kan ha en funktion att fylla, och Ricardo torde ha varit den siste att betrakta sin fördelningsteori som en verklighetsbeskrivning eller en prognos. Emellertid har diskussionen bland Ricardos efterföljare i hög grad rört sig om i vad mån hans förenklade antaganden varit »riktiga». Den under en lång tid sjunkande nativiteten i Europa gjorde, att nationalekonomerna så småningom upphörde att ta Ricardos liksom Malthus' läror på allvar. På senare tid har jordens befolkningsutveckling ånyo blivit en stor fråga, varigenom Ricardos frågeställning återfår något av den vikt och bety-

[1] a. a. sid. 89, 98.
[2] a. a. sid. 98.

delse han själv gav den. Även den moderna utvecklingen visar vikten av att göra sig förenklade föreställningar om följderna för världsekonomien av de antydda utvecklingstendenserna. Innebär det att uppställa teoretiska prognoser? Det innebär snarare motsatsen — att ge så tydliga framtidsperspektiv, att de befarade händelserna *icke* inträffar. Så föreställde sig Ricardo hela den ekonomiska vetenskapen. Att *bemästra* utvecklingens lagbundenheter, icke enbart att *konstatera* dem, skulle vara dess uppgift. En socialvetenskaplig, dynamisk och icke en naturvetenskaplig, statisk grundkonception kan man sålunda konstatera hos Ricardo.

§ 3. *Den naturvetenskapliga determinismen hos Ricardo*

Emellertid kan man hos Ricardo liksom hos Adam Smith även se en benägenhet att uppfatta de sociala processerna på ett mer eller mindre naturvetenskapligt sätt. De ekonomiska lagarna är lika obevekliga som naturlagarna — uppfattningen framträder fullt tydligt hos Ricardo och sedan dess har samma tankesätt satt sin prägel på en stor del av den ekonomiska vetenskapen. På Adam Smith's och Ricardos tid var emellertid dessa strömningar ännu relativt nya; naturvetenskaperna och tekniken började först då vinna insteg i det vardagliga livet och omdana den yttre miljön. Det var både industrialismens och naturvetenskapernas genombrottstid. Den gamla världsbilden låg i spillror och de nya strömningarna hade hela sin initialkraft kvar. Man sökte den vetenskapliga kunskapen blott i det materiellas sfär, i naturkrafternas kausala lagbundenhet. Ricardo uppfattade de ekonomiska »naturlagarna» på samma sätt. Men hans impuls att forska och analysera blev blott så mycket starkare, när han i likhet med Malthus trodde sig kunna i dessa lagar upptäcka hotfulla och förstörande faktorer på längre sikt. Därav denna intensitet i den teoretiska uppfattningen, denna övertygelse, att vetenskapen måste snarast utforska dem och lära politiken konsten att behärska dem.

Något av denna på samma gång intensiva och sakliga uppfattning av det sociala och ekonomiska skeendets »järnhårda» natur kommer till uttryck exempelvis i Ricardos kritik av den engelska fattigvårdslagstiftningen. Maskinerna hade börjat ersätta handarbetet — speciellt inom den engelska textilindustrien var situationen för de gamla handvävarna brydsam. Alldeles som teorien föreskrev, befann sig lönerna omkring

eller under existensminimum. Enligt teorien gjorde sig därmed en ofrånkomlig regulator gällande. Men tvärtemot all teori gick den offentliga socialpolitiken i allt högre grad ut på att understödja de fattiga och till och med att systematiskt subventionera de otillräckliga lönerna. Dessa understödslagar strider mot naturens ordning och är höjden av oförnuft, menar Ricardo.

»The principle of gravitation is not more certain than the tendency of such laws to change wealth and power into misery and weakness; to call away the exertions of labour from every object, except that of providing mere subsistence; to confound all intellectual distinction; to busy the mind continually in supplying the body's wants; until at last all classes should be infected with the plague of universal poverty.»[1]

Oavsett om denna passus kan anses täcka Ricardos »verkliga» inställning till de fattiga — det finns även mera människovänliga yttranden — är uppfattningssättet av intresse att observera. Tyngdlagen är inte säkrare, säger Ricardo. Ur en enda faktor — subventioneringen av lönerna — drar han de mest vittgående konsekvenserna. Alla klasser kommer att gripas av fattigdomens plåga osv. Alltså en argumentering som utesluter varje tvivel, en förvissning som icke kan vara större än i fråga om giltigheten av en fysikalisk lag.

Söker man renodla nämnda element — övertygelsens styrkegrad och kvalitet med dess förankring i de naturvetenskapliga analogierna — då framträder något av det mest centrala i den tankeström som utgick från den ekonomiska vetenskapens klassiker. Det var i fråga om sin inre struktur en rent materialistisk tankeriktning, en strävan till radikal rationalism och medvetenhet, men som ännu förde med sig ett visst sinne för mänskliga kvaliteter. Dessa drag är f. ö. utmärkande för den engelska empirismen, med dess inslag av praktisk rationalism och teoretisk moralism. En fullständig förskjutning hade särskilt i England skett från den gamla universalismen till den nya naturvetenskapliga världsbilden. Det som en gång ansågs vara sekundärt, dvs. den yttre, materiella sfären, civitas terrena, blev mer och mer det primära; och det som en gång i tiden ansetts vara primärt, den andligt-moraliska sfären, idévärlden, civitas Dei, blev mer och mer betraktat som en privat angelägenhet. Individualismen med dess andliga frihetskrav strävade att bemäktiga sig ekonomien; den fria konkurrensen förespeglade ökad företagsamhet och effektivitet. Men den gamla humanismen spelade också

[1] a. a. sid. 86.

in. Människan hade enligt denna ett värde för sig; människan, det mänskliga arbetet skulle ha ett objektivt värde, alltså en överordnad plats i förhållande till de materiella tingen. Frågan är, om det icke är dessa reminiscenser, som går igen i en av huvudpunkterna i Ricardos teori— hans objektiva värdelära.

§ 4. *Arbetskraften som värdeenhet*

Ricardos värdelära har grundlagt hans ryktbarhet som en av den ekonomiska vetenskapens skarpsinnigaste teoretiker. Likväl var värdeläran den punkt, där eftervärlden minst av allt följde honom. Visserligen har Marx tillämpat tankegångarna i sin lära om mervärdet, men den ekonomiska teorien i övrigt föredrog den andra vägen, den subjektiva värdeläran med dess utgångspunkter i de mänskliga behoven.

Man kan föreställa sig, att Ricardo var en tillräckligt realistisk tänkare för att inse, att en förklaring av prisbildningen ur knappheten på existensmedel i förhållande till de mänskliga behoven icke skulle vara någon förklaring alls. Han kunde ha sagt: detta vore en beskrivning av den empiriska verkligheten i dess mer eller mindre kaotiskt framträdande former, men varför behöver vi en ekonomisk vetenskap? — väl icke blott för att konstatera, att sammanhangen är komplicerade och att de existerar, utan för att *förstå* dem i avsikt att behärska dem. Att grunda en prisbildningsteori på lagen om tillgång och efterfrågan vore ingen lösning; en sådan teori skulle inte säga någonting alls; det vet man förut, att priserna stiger vid minskad efterfrågan och tvärtom. Vad man skulle vilja veta vore den »verkliga», »objektiva» grunden till de bestående prisolikheterna mellan olika varor. Därigenom finge man en stomme till en prisbildningslära; man finge en måttstock icke för att rättfärdiga de tillfälliga prisfluktuationerna utan för att bedöma dem och reglera dem efter en objektiv skala.

Ricardo kunde vidare ha sagt i likhet med Adam Smith: se på djuren, de lever också under knappa omständigheter, de har också mycket utpräglade behov, som måste tillgodoses, men icke kan man ur dessa två faktorer härleda en självreglerande ekonomisk ordning.

Ricardos hypotetiska resonemang skulle kunna fortsättas ytterligare: människan med sin egenartade konstitution av både kropp och förnuft är skaparen av det sociala och ekonomiska livet; det är hon som ger tingen deras värde, men hon gör det icke i första hand ur kroppens

behov utan ur sitt förnuft. Människan ger genom sitt förnuft tingen deras mått, hon bestämmer deras *värde* för människan. Är det icke detta värde vi söker i det ekonomiska livet? Vore det möjligt att utgå från riktiga, med hänsyn till människan själv bestämda värderelationer mellan tingen — då hade man en objektiv teori för prisbildningen, dvs. en måttstock, som vore oberoende av prisbildningen själv.

Därav kan man förstå, att det kan ha framstått som en angelägenhet av största vikt för Ricardo att någonstans i verkligheten finna en fast punkt, på vilken alla värdeskalor skulle kunna grundas. (Just den fysikaliskt influerade verklighetsuppfattningen måste tendera att söka en sådan fast punkt inom empirien.) Ricardo fullföljde denna strävan efter en objektiv värdemätare längre än de flesta; det är icke uteslutet, att han faktiskt trodde, att värdet av den renodlade arbetstimman, var denna »objektiva», alla andra värden bestämmande medelpunkt i verkligheten, men på samma gång såg han sig nödsakad att medge, att även arbetets lägsta värde var fluktuerande. Ur denna motsägelse såg han ingen utväg. Den subjektiva värdelärans anhängare menade sig efteråt vara klokare; de menade, att förklaringen av värdet som ett funktionssamband mellan tillgång och efterfrågan på nyttigheter vore tillräcklig. Men icke heller de kunde undgå att kasta blickar på en fast värdemätare, en gemensam nämnare och det blev i realiteten *guldet som bas för penningvärdet.*

Vi kommer nu för att bestyrka ovanstående tolkningsförsök av Ricardos värdelära anföra några stycken ur hans resonemang, där i viss mån själva upprinnelsen till värdeläran kan iakttagas.

Mycket betecknande är, att rubriken till kapitlet om värdet innehåller Ricardos värdeuppfattning formulerad som en tes:

»The value of a commodity, or the quantity of any other commodity for which it will exchange, depends on the relative quantity of labour which is necessary for its production, and not on the greater or less compensation which is paid for that labour.»[1]

Därpå går Ricardo in på Adam Smith's definitioner av bytesvärdet. Han återger bl. a. Adam Smith's påstående:

»It is natural that what is usually the produce of two day's or two hours' labour, should be worth double of what is usually the produce of one day's or one hour's labour.»[2]

[1] a. a. sid. 5.
[2] a. a. sid. 7.

Denna tanke bejakar Ricardo i hög grad:

»That this is really the foundation of the exchangeable value of all things, excepting those which cannot be increased by human industry, is a doctrine of the most importance in political economy.»[1]

Ricardo observerar emellertid den andra definitionstypen hos Adam Smith och kommer därigenom så småningom in på sin egen värdeteori.

»Adam Smith who so accurately defined the original scource of exchangeable value, and who was bound in consistency to maintain, that all things became more or less valuable in proportion as more or less labour was bestowed on their production, has himself erected another standard measure of value and speaks of things being more or less valuable in proportion as they will exchange for more or less of this standard measure.»[1]

Därur drar Ricardo följdriktigt denna slutsats:

»If the quantity of labour realized in commodities, regulate their exchangeable value, every increase of the quantity of labour must augment the value of that commodity on which it is exercised as every diminution must lower it.»[1]

Om man med en given arbetsmängd vid en viss tidpunkt kan producera en enhet av en produkt och vid en annan tidpunkt 2 enheter, reduceras givetvis produktvärdet till hälften, förutsatt att arbetet är värdemätaren. Då kan man inte samtidigt säga, menar Ricardo, att arbetsvärdet i det andra fallet ökas till det dubbla, därför att 2 enheter av produkten då skulle behövas för att köpa samma arbetsmängd som en produktmängd tidigare. Det vore inkonsekvent och däri har Ricardo alldeles rätt, men han observerar icke, att båda påståendena är villkorliga. Man kan inte rent empiriskt säga, vilket som är det riktiga; man kan däremot fråga, vilket som vore det mest meningsfulla.

Ricardo kommer in på empirien, han hävdar kategoriskt att värdet av en produkt beror på arbetsmängden men icke på kostnaderna för det arbete som erfordras för att framställa en produkt. Icke på grund av logikens krav men på grund av det empiriska, mikrologiska uppfattningssättet nödgas han därigenom att söka tankemässigt forska fram den punkt i verkligheten, om vilken man skulle säga: *där är produktvärdet enbart ersättning för arbetet.* Invändningen måste bli: peka ut en sådan punkt praktiskt, peka ut en produktionsprocess på en jordbit som icke har något värde! Det kan man icke avgöra med mindre än att man först har *förutsatt* sitt prisbildningssystem, grundat på arbetets värde.

[1] a. a. sid. 8.

Hur man än vill formulera dessa tankesvårigheter, men deras djupare rot ligger i själva medvetenhetsprocesserna före »apriorit», skulle det kunna sägas. Det gäller att hålla en imaginär tankekonstruktion framför den empiriska verkligheten som motsäger den. Men det vore just meningen! Antag att en arbetsgivare vill anställa en arbetare. Han kan göra sina ekonomiska överväganden på två sätt. Han kan *antingen* säga: så mycket kan jag öka min avkastning, så mycket kan jag alltså betala honom *eller* också kan han säga: så mycket bör arbetaren ha, hur skall jag få en motsvarande ökning av inkomsterna? Om den ene eller den andre arbetsgivaren resonerar på det ena eller det andra sättet, spelar visserligen ingen roll för det hela. Men om 1 000 eller 100 000 eller flertalet arbetsgivare tänker på det ena eller det andra sättet, måste på något längre sikt ha en mycket stor effekt och ta sig uttryck i en annan fördelnings- och samhällsstruktur.

Att utföra ekonomiska kalkyler utifrån arbetets värde eller utifrån varornas pris är inte samma sak socialekonomiskt sett. Resonemanget på denna punkt leder över till vissa frågor om bestämningen av löner i modern tid. (Kap. 17.)

En sammanfattande aspekt på Ricardos värdelära vore följande. Om man reserverar begreppet *värde,* i enlighet med förut uttalade synpunkter, för den *makrologiska* uppfattningen och begreppet *pris* för den *mikrologiska* uppfattningen, då kan det sägas, att Ricardo med sin värdelära försökte grundlägga ett *värdesättningssystem* som ett rättesnöre för prisbildningen. Icke desto mindre ville han *förklara* den *empiriska* prisbildningen på basis av sin värdelära. Ur den synpunkten måste hans värdelära anses förfelad. Den har ej heller någon funktion i hans fördelningslära, som går tillbaka på den empiriska, mikroanalytiska uppfattningen av prisbildningen och där den fysiologiska folkökningen betraktas som den variabla faktorn. Men kvar står, att Ricardo genom sin värdelära givit uttryck åt den ekonomiska teoriens kanske största fråga. *Hur skall arbetskraften, dvs. människan bli fri från prisbildningsmekanismen, bli en måttstock för denna i stället för att ingå i den som vilken annan vara som helst?* Till denna fråga kan de djupaste motsättningarna mellan de socialistiska och liberala doktrinerna hänföras.

Avdelning IV

SOCIALISMENS OCH LIBERALISMENS TEORI

Kapitel 9

Koordinationsproblemet

§ 1. *Den fortsatta undersökningens uppläggning*

Att ge en utförlig redogörelse för de liberala och socialistiska idéernas vidare utveckling efter Adam Smith och Ricardo, skulle varken motsvara undersökningens möjligheter eller syfte. Ett rikhaltigt stoff är tillgängligt i de doktrinhistoriska handböckerna. Liksom förut kommer framställningen att begränsas till relativt få aspekter. Dessa må till en början omnämnas helt kort, så att uppläggningen av de återstående delarna och kapitlen kan överblickas.

1. Den ekonomiska vetenskapen har *i huvudsak* frambragt två tankesystem — det socialistiska och det liberala. Andra skolor och doktriner har antingen visat sig vara mindre betydelsefulla eller kan betraktas som varianter av de båda huvudsystemen. Dessa förelåg i en tämligen fast och avslutad form mot slutet av 1800-talet. Den socialistiska teorien fick sin utformning företrädesvis genom Karl Marx. Den liberala teorien erhöll en motsvarande enhetlig uppbyggnad genom den nyklassiska skolan. *De båda nyssnämnda teoretiska riktningarna framstår i den doktrinhistoriska utvecklingen som varandras motpoler.* Såsom det redan har nämnts i kapitlet om Adam Smith, kan dessa motsättningar även ses ur den nuvarande tidens perspektiv. Därigenom uppstår frågan att koordinera liberalismens och socialismens teorier och att söka ställa dem

under en gemensam aspekt. Synpunkten behandlas närmare i föreliggande kapitel.

2. De socialistiska idéernas allmänna innehåll kan förutsättas vara känd. Det som ur undersökningens synvinkel intresserar mest, är själva tankestrukturen och den centrala knutpunkten — Marx' mervärdelära. Genom den har socialismen fått karaktären av ett enhetligt i viss mån ovedersägligt tankesystem. Ur sociologisk och fenomenologisk synvinkel är den socialistiska teoriens högre eller lägre grad av realism ingen avgörande fråga. Genom vilka egenskaper har den förmått och förmår alltjämt spela en betydelsefull roll i det historiska skeendet? Detta vore i få ord riktpunkten för kapitlet om socialismen.

3. Med stor logisk precision blev den liberala jämviktsteorien uppbyggd. Frikonkurrens-premissen enbart skulle icke ha kunnat uträtta stort gentemot den teoretiska socialismens argument. Den liberala fördelningsteorien, grundad på den s. k. subjektiva värdeläran, ter sig däremot som en mera jämnbördig medtävlare eller motståndare till den socialistiska mervärdeläran och dess ideologiska påbyggnad — den socialistiska läran i övrigt. Att studera den liberala jämviktsteoriens metodologiska struktur och funktioner i olika varianter, blir temat för ett par kapitel om liberalismen.

4. Vilken innebörd har den ekonomiska vetenskapens utveckling haft efter den nyklassiska skolan? Har de modernare riktningarna medfört en förstärkning eller ett försvagande av den ekonomiska teoriens ursprungliga intentioner? Ur undersökningens synpunkt måste sålunda de centrala, idémässiga utvecklingslinjerna intressera mest. Icke de nationalekonomiska korttidsproblemen utan de socialekonomiska långtidsproblemen står i förgrunden. I sådana hänseenden tyder den doktrinhistoriska utvecklingen på, att det liberala tankesystemet har upplösts utan att ha fått någon jämförbar fortsättning. (Hur det förhåller sig med Keynes' skola diskuteras i kap. 14.) Därur uppstår frågan huruvida de generella teorierna, de makroekonomiska systemen över huvud taget är behövliga. Två omständigheter talar därvid för ett jakande svar — dels att den socialistiska teorien fortfarande är en faktor att räkna med, åtminstone i vissa delar av världen, dels att en systematiskt uppbyggd, dvs. motsägelsefri förklaring av den moderna socialekonomiska strukturen motsvarar redan det elementära medvetenhetskrav som kännetecк-

nar det moderna tänkandet och följaktligen erfordras som en nödvändig grund både för den teoretiska och praktiska samhällsekonomien. Resonemanget leder över till den sista avdelningen rörande teorien för samhällsplaneringen.

§ 2. *Teoribegreppet i två bemärkelser*

Inom nationalekonomien har teoribegreppet sedan gammal spelat en stor roll. Speciellt de riktningar som byggt på den klassiska traditionens grund har bemödat sig om att skapa en »ekonomisk teori» och ej blott en »teoretisk ekonomi». Icke minst inom den svenska nationalekonomien har »ekonomisk teori» länge varit ett grundläggande begrepp. Tack vare »teorien» har nationalekonomien — möjligen med reminiscenser från den äldre lärdomens tid — ansetts äga en högre grad av vetenskaplig precision än de rent empiriska och historiska disciplinerna. På grund av vissa begreppsförskjutningar, som efter hand inträffat, är det motiverat att på denna plats förutskicka några synpunkter beträffande teoribegreppet. Efter en överblick över begreppets *allmänna innehåll* skall två aspekter framhållas — den *analytiska* och den *syntetiska*.

Språkbruket avser med *teori* den mest abstrakta, vanligen kausalanalytiska förklaringen av ett empiriskt sammanhang. Inom naturvetenskaperna betecknar teorien en viss motsättning till empirien. Att arbeta deduktivt, att uppställa hypoteser, är utmärkande för den teoretiska forskningen. Ur naturvetenskaperna har teoribegreppet övertagits av andra vetenskaper i ungefär samma betydelse. Att med stöd av allmänna lagbundenheter förklara något speciellt fenomen eller sammanhang vore den teoretiska forskningens uppgift. Teorien har även den didaktiska uppgiften att orientera bland enskilda, mera speciella företeelser. Å andra sidan eftersträvar även den induktiva, empiriska forskningen nya teoretiska kunskaper genom att formulera allmänna lagbundenheter med stöd av sina mera speciella experimentella eller statistiska undersökningar. Teoribegreppet i denna bemärkelse motsvarar en kunskap som vunnits genom abstraktionsprocesser. Detta utgör även förklaringen till att den gängse teoretiska forskningen framträder i strängt logiska, abstrakta former.

Därjämte brukas teoribegreppet alltjämt i sin äldsta och kanske vanligaste bemärkelse, nämligen avseende motsatsen teori—praktik. Ett flertal vetenskaper har, speciellt inom undervisningen, såväl teoretiska som

praktiska grenar. I sådana hänseenden anses vissa olikheter föreligga t. ex. mellan teoretisk och praktisk filosofi. Etiken har sedan gammalt räknats till de praktiska vetenskaperna. Dessa olikheter torde emellertid numera icke tillmätas någon nämnvärd betydelse, eftersom den vetenskapliga forskningen begränsas till »det som är», medan studiet av »det som bör vara» icke längre anses höra till vetenskapens uppgifter. På grund därav strävar även samhällsvetenskaperna att vara så teoretiska som möjligt, dvs. att icke utgå från praktiska målsättningar. Man föreställer sig därvid, att politikerna skall begagna sig av de socialvetenskapliga teorierna på samma sätt som teknikerna begagnar sig av de naturvetenskapliga teorierna.

Sammanfattningsvis skulle det gängse teoribegreppet kunna beskrivas dels genom motsättningen teori—praktik, dels genom motsättningen deduktiv teori—induktiv empiri. Tendensen går i riktningen av *matematisk analys*. »Ren teori» och »teoretisk analys» uppfattas som synonyma begrepp. Teoribegreppet inom den moderna fysiken med dess rent formella kategorier har även ingått i det allmänna medvetandet som ett typbegrepp för den vetenskapliga forskningen i allmänhet.

Här vore det emellertid på sin plats att ånyo erinra om den socialvetenskapliga forskningens speciella betingelser. Det fysikaliska, matematiska teoribegreppet är alltför stelt och mekaniskt för samhällsforskningen. Det beror bl. a. därpå att de matematiska begreppen är knutna till rumsföreställningen. Icke ens en matematisk punkt kan tänkas utan en rumsföreställning. Hur går det då med tidsfaktorn? Visserligen kan tidsförlopp beskrivas med rumsförändringar — de sedvanliga diagrammen fyller en sådan uppgift — men själva tidsföreteelserna kan icke översättas till rumsföreteelser utan ett visst våldförande på deras kontinuitet — de måste först liksom bringas i vila, göras statiska. Tidsföreteelserna kan således icke helt innefattas i de matematiska eller fysikaliska formerna — det skulle förutsätta att dessa själva var tänjbara eller fluktuerande. De matematiska och fysikaliska begreppen har icke denna rörlighet. *Den mänskliga tanke- och iakttagelseförmågan har däremot möjligheter att fatta rörliga förlopp redan genom att åskådligt följa dem.*[1] Inga än så komplicerade fysikaliska formler kan troget återge en så enkel organisk process som t. ex. förvandlingen av ett frö till en planta, från en planta till en blommande växt, från en blommande

[1] Dessa synpunkter har givits en principiell motivering i kap. 3, § 2; jfr not å nästa sida.

växt till ett moget frö. Likväl förmår förnuftet överblicka ett sådant skeende och i viss mån innefatta hela kretsförloppet i växtens begrepp, eftersom »växten» är otänkbar utan tidsfaktorn. För att skildra sådana sammanhang är det fysikaliska teoribegreppet otillräckligt. Finns det något annat teoribegrepp?

Som en ledtråd, ehuru blott som en ledtråd, vore det måhända icke otillåtet att erinra om ordets något kuriösa innebörd. Den vanligaste översättningen av *theoria* är som bekant: *åskådande av det gudomliga.* En större motsats än mellan det ursprungliga och det moderna teoribegreppet kan sålunda näppeligen tänkas. Därmed är det givetvis icke avsett att återgå till något gammalt. Vad det kommer an på, är blott att söka uppfånga själva den teoretiska inställningen eller aktiviteten. Att *åskåda,* att *överblicka,* att *tankemässigt ordna iakttagelserna* — även när det gäller rörliga sammanhang och förlopp — det skulle motsvara ett mera dynamiskt teoribegrepp än det fysikaliska. Ett sådant teoribegrepp skulle passa den socialvetenskapliga forskningen bättre, eftersom denna har att befatta sig med omfattande och föränderliga sammanhang i rummet och tiden. Man finge m. a. o. en *dynamisk teori.*[1]

§ 3. *Motsägande socialvetenskapliga teorier och deras koordination*

Ur den syntetiskt uppfattade kunskapen framgår omedelbart behovet att jämföra och sammanställa två sådana faktorer som den liberala och den socialistiska teorien. Att behandla dem var för sig, att behandla talrika enskilda detaljer inom dem saknar egentligen intresse, emedan enskildheterna är allmänt kända förut. Däremot tilldrar sig *avvägningsproblemen* ett större principiellt intresse. Först därigenom blir det empiriska stoffet genomskådligt och överskådligt. Att över huvud taget gå

[1] Den principiella grundvalen för det generella teoribegreppet har redan behandlats i de metodologiska kapitlen. Det är samma synpunkter som här kommer igen, ehuru i sin mera utåtvända, makrologiska aspekt. Det som förut har kallats *exakt kunskap* och *analytisk empirism* motsvaras av det *matematiskt-fysikaliska* teoribegreppet. Det som förut har kallats *konkret objektivitet* och *syntetisk empirism* motsvaras av det *generella, dynamiska* teoribegreppet. Liksom det nämndes (sid. 51), att det snäva, naturvetenskapliga vetenskapsbegreppet blott är ett specialfall av det generella vetenskapsbegreppet, kan det här sägas, att det analytiska, naturvetenskapliga teoribegreppet blott är ett specialfall av det dynamiska generella teoribegreppet. En av huvudlinjerna i hela föreliggande arbete går ut på att visa, att det äldre teoribegreppet har varit mera omfattande än det nya, analytiska, men att utvecklingen inom samhällsvetenskaperna på nytt kräver en utvidgning av det generella teoribegreppet.

in på två så betydelsefulla objekt kräver en »förklaring», dvs., om man så vill, *en gemensam teoretisk synvinkel.*

Den vägledande synpunkten framgår ur undersökningens tema. Såväl den socialistiska som den liberala åskådningen kan föras tillbaka på två ekonomiska teorier av *fördelningsteoretisk* typ. De båda riktningarna har härovan kallats »tankesystem», emedan de var för sig grundar sig på en bestämd *värdelära* och en bestämd *fördelningsteori.* Dessa begrepp har redan behandlats i samband med diskussionen av Adam Smith's och Ricardos teorier. I fortsättningen avses med »socialistisk teori» den från Marx härstammande konceptionen och med »liberal teori» den företrädesvis av den nyklassiska skolan grundade jämviktsteorien.

Bortsett från en närmare granskning av teorierna själva — dessa måste av skäl som framgår omedelbart till en början hållas något på avstånd — kan av den mera allmänna historiska utvecklingen och den roll de båda åskådningarna spelat däri, utläsas, att just de ifrågavarande teoretiska kärnpunkterna måste ha varit i hög grad »hållfast» uppbyggda i logiska hänseenden och därtill strängt åtskilda från varandra. De skulle icke ha kunnat verka åsiktsbildande och åsiktskonsoliderande i en mycket stor skala, de skulle icke ha kunnat bjuda varandra motstånd vid kritiska uppgörelser, de skulle ha tenderat att upphöra som självständiga teoretiska riktningar, om de icke hade varit strängt uppbyggda och radikalt skilda från varandra.

Man har alltså att räkna med följande omständigheter. Två teoretiska grunduppfattningar har framträtt med vetenskapliga intentioner. Med all tänkbar logisk skärpa och omsorg har de byggt upp sina premisser och konklusioner. De framträder ej sällan än i dag som vetenskapliga teorier. *Men de bestrider och upphäver varandras vetenskapliga grunder och objektiva intentioner.* Det finns med andra ord anledning att räkna med två *oförenliga* vetenskapliga teorier. Likväl skulle redan det elementäraste kravet ur kunskapssynpunkt vara att ange en objektiv, gemensam synvinkel.

Resonemanget avser blott att framhålla ett symptom. Motsättningen mellan den socialistiska och den liberala teorien har med de mest svåråtkomliga frågorna inom den teoretiska nationalekonomien och samhällsforskningen att göra. Uttryckssättet »två oförenliga, vetenskapliga teorier» innebär strängt taget en motsägelse, en orimlighet. Blott i största korthet skall detta spörsmål beröras, emedan det ger en uppfattning om en viss typ av »teoretiska» frågor på det socialvetenskapliga området.

Inom alla vetenskaper förekommer stridiga uppfattningar och motsägande vetenskapliga teorier *temporärt* — nämligen medan strävanden pågår att komma underfund med orsakerna. Däri ligger en drivfjäder för forskningen själv. Motstridande vetenskapliga teorier kan även existera en längre tid *i brist på tillräckliga data.* Då är det emellertid icke frågan om oförenliga teorier utan snarare om olika hypoteser, som mycket väl kan existera bredvid varandra. Vetenskapen kan erkänna olika teorier under olika förutsättningar, men den kan icke erkänna giltigheten av två olika teorier avseende samma data och förutsättningar.

Inom socialvetenskaperna, t. ex. nationalekonomien, intar speicalteorierna avseende olika områden en stor plats. Motsättningar mellan teorierna till följd av vissa gränsdragningar mellan olika områden behöver icke innebära motsägelser ur forskningens synvinkel. Men när *de mest allmänna, de mest grundläggande företeelserna* börjar förklaras genom vitt skilda teorier, som till på köpet tenderar att utesluta varandra, uppstår en egenartad sociologisk problematik. *På det socialvetenskapliga området tenderar logiska motsägelser på det teoretiska planet att återverka på det praktiska planet, dvs. på handlandet och tänkandet inom samhällslivet i stort.*

Logiska motsägelser inom *matematiska* sammanhang är i viss mån orimliga; de kan upptäckas och avlägsnas. Om de icke upptäcks blir beräkningarna felaktiga. Metodiska felaktigheter och misstag inom *tekniska* sammanhang leder till bristfälliga konstruktioner. Felaktiga konstruktioner kan bryta samman. Logiska motsägelser, oförenliga teorier inom *socialvetenskapliga* sammanhang tenderar att utöva bestämda, i viss mån sprängartade, verkningar på den sociala omgivningen.

Nyssnämnda fenomen kan beskrivas exempelvis sålunda. En stor del av det sociala livet grundar sig på samverkan. Varje form av förnuftig samverkan förutsätter att människorna kan kommunicera inbördes och göra sig förstådda med förnuftets hjälp. Intressemotsättningar, även stora sådana, behöver icke utesluta samverkan — tvärtom genom inbördes kommunikationer och förhandlingar reduceras sådana motsättningar. Men förutsättningen härför är att den intellektuella kontakten kan upprätthållas, att det finns något gemensamt och förbindande att appellera till. Detta minimum brukar t. ex. kallas respekten för fakta, för objektiviteten, för förnuftet etc. Ju starkare det gemensamma stödet uppfattas där, desto större intressemotsättningar kan tagas under gemensam behandling. Men det som verkar omöjliggörande där, är just de

motsägande, orörliga tankemönstren. De logiska teorierna befrämjar den intellektuella kontakten intill den gräns, då de blir fullständigt stela och fastlåsta; då verkar de som hinder. Meningsskiljaktigheterna tenderar i den mån de icke upplöser motsägelserna att i stället verka upplösande på själva grunden för den sociala kontakten och därigenom även på grupperna. När de intellektuella differenserna utmynnar i olösliga motsägelser, då återverkar det på möjligheterna att över huvud taget bedöma sant och falskt från gemensamma utgångspunkter. De olösliga teoretiska motsägelserna leder med en viss nödvändighet till gruppklyvningar och partibildningar.

Det kan sålunda icke finnas två olika teorier om storleken av en cirkelyta, så att en och samma cirkel kan tilldelas två olika ytinnehåll, beroende på vilken teori som väljs. På det socialvetenskapliga området är det däremot icke ovanligt att samma »yta», samma »fält» förklaras med hjälp av olika teorier. (På ett mera utförligt sätt har motsvarande kunskapsteoretiska spörsmål behandlats i kap. 3 § 1.) Om de olika teoretiska uppfattningarna då låsas fast i fullständigt statiska teorier, i absolut oförenliga motsägelser, och om de ifrågavarande »fälten» utgör vitala områden av det sociala livet, där både intressegemenskapen och intressemotsättningarna är stora, då kan synnerligen vittgående söndrings- och klyvningsprocesser uppstå av det slag som skildrats härovan. (Studeras dessa historiskt icke okända fenomen och lagbundenheter i sina negativa aspekter, kan den rationella kunskapen därom användas i positiva syften.)

Dessa synpunkter må räcka för att antyda den mera konkreta sociologiska bakgrunden till den ursprungliga frågeställningen rörande socialismens och liberalismens »oförenliga» ekonomiska teorier. Den ekonomiska teoriens huvudriktningar skulle icke hänföra sig till den moderna samhällsutvecklingens mest konfliktbetonade områden, om de ifrågavarande teorierna skulle vara enkla och lätta att arbeta med. Försöksvis har några synpunkter utformats, emedan undersökningens fördelningsteoretiska linje har krävt det. Den aktuella frågeställningen avser emellertid en mera begränsad jämförelse av de båda doktrinhistoriska uppfattningarna och deras teoretiska kärnpunkter. Frågan vore närmast att ange principerna härför. Dessa skall sammanfattas i följande punkter, som bl. a. åsyftar att motivera den kommande behandlingen av teorierna själva.

§ 4. »*Positiv kritik*»

1. Två radikalt motsägande, vetenskapligt tänkta teorier kan icke utan vidare jämföras med varandra. Därtill erfordras en jämförelsepunkt som är objektiv i förhållande till dem båda. I motsatt fall inträffar att de uppfattas blott ur någonderas synpunkt. Om två motsägande teorier föreligger av typen a + b = x och a + b = y, där a och b avser samma storheter, medan x och y är olika storheter, då skulle y-teorien kunna beskrivas ur x-teoriens synpunkt som non-x-teori; och på samma sätt skulle x-teorien kunna uttryckas ur y-teoriens synpunkt som non-y-teori. Deras inbördes »kritik» skulle blott innebära ett sätt att uttrycka sig själva i varandras termer. Men därmed vore intet vunnet. Detta typfall skulle kunna beskrivas som den allmänna formen för subjektiv, polemisk kritik.

2. Eftersom frågan enligt antagandet gäller två motsägande vetenskapliga teorier, bortfaller primärt alternativet att pröva varje teori från dess egna utgångspunkter. Det måste förutsättas att mera avsevärda formella eller logiska misstag icke begåtts vid teoriernas utformande. Den immanenta, analytiska kritiken har över huvud taget en större uppgift att fylla inom naturvetenskaperna än inom socialvetenskaperna. Inom dessa är själva objekten föränderliga och kan alltid ses ur olika aspekter och givas olika formuleringar.

3. Villkoret för en jämförelse av två motsägande teorier är att det finns en beröringspunkt mellan dem i rent vetenskapliga hänseenden. Det innebär att utgå från »det mest positiva» eller »det minst tillfälliga» hos dem båda. All objektiv kunskapssträvan tenderar mot någon objektiv punkt gemensam med andra, dvs. mot den objektiva kunskapen själv — i annat fall dikteras den icke av kunskapsintresse. Detta kan inses som ett erfarenhetsfaktum eller som en deduktion ur kunskapens begrepp. Påträffas någon gemensam vetenskaplig beröringspunkt, då upphävs motsägelsen och de båda »motstridande» teorierna blir *kompletterande* teorier, *special*teorier el. dyl. En sådan kritik motsvaras av det generella teoribegreppet liksom den analytiska kritiken motsvaras mera av det analytiska teoribegreppet.

Därmed har ytterligare en aspekt givits av det syntetiska betraktelsesättet. Att ingå på enskildheter vore icke platsen här.[1] Med avseende

[1] De ovannämnda tre punkterna uttrycker synpunkter som skulle kräva ett mycket stort utrymme att utföras mera i detalj. De gör icke desto mindre anspråk på att vara

på den aktuella uppgiften: undersökningen av den socialistiska och liberala teorien, är det med de nyssnämnda grundsatserna *icke* uttalat: 1) att en objektiv jämförelse är möjlig, 2) att den bristande jämförbarheten måste bero på inadvertenser inom båda, 3) att icke den kritiska granskningen själv kan begå misstag etc.

På förhand kan däremot sägas följande: eftersom det på goda grunder måste antas, att de ifrågavarande grunduppfattningarna divergerar på grund av logiskt vägande skäl, kan motsägelserna icke förklaras med stöd av ett *mindre* strängt tänkande; det är ej heller sannolikt, att de skulle kunna förklaras med stöd av ett *lika* strängt tänkande. Det enda alternativ som återstår vore att tillämpa *ännu strängare och mera adekvata metoder*. Detta vore principen för den socialvetenskapligt adekvata kunskapsuppfattningen över huvud taget. *Den åsyftar ett funktionellt icke mindre strängt tänkande än vad som innehålles i de exakta naturvetenskaperna och matematiken utan snarare ett strängare tänkande än vad dessa metoder representerar i socialvetenskapliga sammanhang.*

§ 5. *Den aktuella bakgrunden*

Som en konkret komplettering och illustration till vissa härovan behandlade grundfrågor rörande den socialistiska och liberala teoriens »motsättningar», bifogas ett prov ur ett marxistiskt resonemang. Inom den moderna doktrinhistoriska forskningen åtnjuter Marx' mervärdelära knappast någon förståelse eller uppskattning alls. Den betraktas när-

»nöjaktigt exakt» utförda *i relation till varandra* och ger *tillsammans* de upplysningar som avses och erfordras just i föreliggande sammanhang. Avsikten är således *icke* att meddela upplysningar om allmänna förhållanden, där envar må bilda sig sin egen uppfattning. Men med hänsyn till den tillämpade kritiska metoden i tidigare och efterföljande kapitel kan det vara ett behov hos någon läsare att ha tillgång till en principiell motivering, om än i största korthet. Att »ge begrepp om», att »ge begrepp för» de generella sakförhållanden som avses och vilka spelar en roll i framställningen är syftet med de »generaliserande» aspekterna och översikterna under framställningens gång. De fyller samma funktion som begreppsdefinitioner — men på grund av företeelsernas omfång uppnås detta syfte just med de konkreta, sammanpressade beskrivningarna och ej med abstrakta begreppsbestämningar i analytisk bemärkelse. Genom en kort beskrivning presenteras den företeelse som avses och vars beaktande ingår som ett led i tankegången — däremot föreligger icke något syfte att framlägga kunskapsmaterial beträffande sakförhållanden som ligger utbredda inför allas blickar. Att så är, *möjliggör* att de i korthet skisserade empiriska iakttagelserna behandlas som symboler, som »bokstäver» för att bilda »ord» och »sammanhang»; det vore däremot ett fullständigt missförstånd att tro, att de empiriska iakttagelserna uppfyller ett självändamål och att syftet m. a. o. vore att »slå fast» hur allting är eller borde vara.

mast som en konstlad tankeprodukt. Bortsett från det berättigade eller mindre berättigade i denna uppfattning förtjänar det faktum att observeras, att Marx' teori i de österut belägna länderna fortfarande brukas ungefär i den form Marx givit den. Nedanstående exempel är närmast valt som ett stickprov.

Den ryske författaren I. Bljumin skriver i en artikel[1] kallad »Die Mehrwertlehre — der Grundpfeiler der ökonomischen Theorie von Marx»:

»Das Unvermögen der bürgerlichen Ökonomen die Frage des Mehrwertes zu stellen und zu lösen ist in den Klasseninteressen der Bourgeoisie und ihrer Ideologie begründet. Die Frage nach der Herkunft des Mehrwertes deckt die tiefsten Wurzeln der antagonistischen Widersprüche und des Klassenkampfes in der bürgerlichen Gesellschaft auf und enthüllt das ausbeuterische Wesen des Kapitalismus.

Die Mehrwerttheorie gibt die Begründung für die Taktik und Strategie des Klassenkampfes des Proletariats. Sie erfüllt jene Aufgabe der Wissenschaft von der Lenin schrieb: Folglich ist nach Marx die ausdrückliche Aufgabe der Wissenschaft die wahre Parole des Kampfes zu liefern d. h. es zu verstehen diesen Kampf objektiv, als Ergebnis eines bestimmten Systems von Produktionsverhältnissen darzustellen, die Notwendigkeit dieses Kampfes, seinen Inhalt, seinen Verlauf und seine Entwicklungsbedingungen zu begreifen. Die Mehrwerttheorie erzieht die Arbeiter im Geiste der Unduldsamkeit und Hasses gegen den Kapitalismus.»

Dessa rader, som icke har citerats för den agitatoriska tendensens skull, ger upplysning om att Marx' mervärdelära fortfarande i somliga delar av världen betraktas som en vetenskaplig faktor och en orubblig hörnpelare i ett tankesystem. Tillika påstås att de annorlunda sinnade icke skulle vara i stånd att inse denna form av vetenskap. Att sådana föreställningar alltjämt existerar ger ökat intresse åt en granskning av Marx' teori med avseende på dess vetenskapliga metod och intentioner.

[1] Ingår i »Sowjetwissenschaft», Gesellschaftswissenschaftliche Abteilung, 1953 nr 3.

Kapitel 10

Marx' tänkesätt och teori

§ 1. *Vetenskap och politik hos Marx*

Om man tar fasta på vissa drag i det citat som återgivits å föregående sida och går med på att kalla den marxistiska läran för en »teori», vore närmast benämningen »aggressiv teori» el. dyl. motiverad. Icke blott beträffande den socialistiska teoriens mera sekundära yttringar utan även beträffande dess utgångspunkter finns anledning att söka efter sådana attribut. Därmed vore emellertid Marx' teori på förhand placerad mer eller mindre utanför den vetenskapliga forskningens intresse. En lära som ser som sin uppgift att *bekämpa* vissa företeelser i livet i stället för att *förklara* dem, skulle enligt den gängse vetenskapsuppfattningen förtjäna benämningen agitation el. dyl. men icke benämningen forskning och vetenskap. Ej blott den karakteristiska tendensen i Marx' skrifter — även otvetydiga uttalanden av honom själv visar, att han med »vetenskap» avsåg något annat än det som vanligen kallas så. »Die Philosophen haben die Welt nur verschieden interpretiert; es kommt darauf an sie zu verändern.»[1] Att konstatera att den marxistiska uppfattningen genom sin inneboende politiska tendens ställer sig utanför den vetenskapliga diskussionen skulle vara enkelt. Frågeställningen för denna granskning skulle emellertid icke vara att på förhand avböja själva saken eller att blott söka efter dess fel utan snarare tvärtom — att söka efter något »korn av sanning» även i den agitatoriska teorien. Eljest vore arbetsuppgiften föga fruktbar. Möjligheten för ett visst berättigande måste lämnas öppen, då ju endast därigenom, åtminstone principiellt, en korrektion av misstagen kan tänkas ske. Att till en början söka inse arten av Marx' vetenskapsuppfattning vore det första steget.

Som det har påpekats av Engels innehåller det s. k. Kommunistiska manifestet grunddragen av den materialistiska historieuppfattningen.[2]

[1] Karl Marx, Thesen über Feuerbach, Der historische Materialismus, Band II.

[2] Ur ett förord till Manifestet av Friedrich Engels, 1883, avtryckt i svenska upplagan 1913: »Manifestets genomgående grundtanke är denna: den ekonomiska produktionen och den därur med nödvändighet följande sociala uppdelningen bildar i varje historisk epok grundvalen för denna epoks politiska och intellektuella historia. Följ-

Där finner man även prov på Marx' dialektiska metod. När manifestet kom ut — år 1848, alltså ca 20 år före »Das Kapital» — var Marx 30 år gammal och Engels endast 24 år. Manifestet ger den ursprungliga konceptionen av Marx' idéer och erbjuder i sin koncentrerade form speciella möjligheter att studera Marx' betraktelsesätt samt hans metod över huvud taget. Dessa omständigheter motiverar de efterföljande citaten.

Det förtjänar måhända påpekas, att Manifestet icke börjar som en kampskrift utan snarare som en bekännelseskrift. Ingressen innehåller bl. a. följande rader:

»Der Kommunismus wird bereits von allen europäischen Mächten als eine Macht anerkannt. Es ist hohe Zeit, dass die Kommunisten ihre Anschauungsweise, ihre Zwecke, ihre Tendenzen vor der ganzen Welt offen darlegen und dem Märchen vom Gespenst des Kommunismus ein Manifest der Partei selbst entgegenstellen.»[1]

Själva ansatsen är sålunda: 'nu vill vi öppet förklara och dokumentera oss, så att man tar oss för vad vi är och icke för ett mystiskt spöke'. Denna initialimpuls kan lätt bringas i harmoni med vilken individualistisk eller liberal inställning som helst — att få fritt hävda en självständig åsikt etc. Det visar sig emellertid, att manifestets författare själva icke respekterar toleransprincipen. Manifestet förkunnar som bekant en oförsonlig kamp mot »borgarna». Arbetarnas mål »kan blott uppnås genom en våldsam omstörtning av den hittillsvarande samhällsordningen», heter det mot slutet av Manifestet. Ingressen är sålunda haltande — *man vill* i själva verket vara det spöke som alla fruktar och som hotar alla.

I Manifestets kapitel I postuleras klasskampsdoktrinen och den materialistiska tolkningen av historien. De bekanta inledningsorden lyder:

»Die Geschichte aller bisherigen Gesellschaft ist die Geschichte von Klassenkämpfen ... In den früheren Epochen der Geschichte finden wir fast überall eine vollständige Gliederung der Gesellschaft in verschiedene Stände ... Unsere

aktligen har hela historien, sedan den urgamla gemensamma besittningen av jorden upplösts, varit en historia om klasstrider. Men denna kamp har nu nått en punkt där proletariatet icke kan frigöra sig från bourgeoisien utan att på samma gång för alltid befria hela samhället från klasstrider. Denna grundtanke tillhör ensamt och uteslutande Marx. — Denna tanke, som enligt min mening är ägnad att för historievetenskapen betyda samma framsteg som Darwins teori för naturvetenskapen, denna tanke hade vi småningom båda närmat oss redan flera år före 1845.»

[1] Citaten härrör ur *Manifest der kommunistischen Partei*, återgivna i: Karl Marx, *Der historische Materialismus*, Band II, sid. 575—610. Kröners Taschenausgabe, Leipzig 1952.

Epoche, die Epoche der Bourgeoisie, zeichnet sich jedoch dadurch aus, dass sie die Klassengegensätze vereinfacht hat. Die ganze Gesellschaft spaltet sich mehr und mehr in zwei grosse, feindliche Lager, in zwei grosse, einander gegenüberstehenden Klassen: Bourgeoisie und Proletariat.»

Den historiska utvecklingen utmynnar sålunda i motsättningen borgare—proletariatet. Sedan hävdas denna tes sida efter sida med största intensitet — både i överensstämmelse med och i strid mot de fakta som presenteras. Det intressanta är hur motiveringen gestaltas. Några typiska resonemang må återges:

»Aus den Leibeigenen des Mittelalters gingen die Pfahlbürger der ersten Städte hervor, aus dieser Pfahlbürgerschaft entwickelten sich die ersten Elemente der Bourgeoisie.

Die Entdeckung Amerikas, die Umschiffung Afrikas schufen der aufkommenden Bourgeoisie ein neues Terrain. Der ostindische und chinesische Markt, die Kolonisierung von Amerika, der Austausch mit den Kolonien ... die Vermehrung der Tauschmittel und der Waren überhaupt gaben dem Handel und der Schiffahrt, der Industrie einen nie gekannten Aufschwung und damit dem revolutionären Element in der zerfallenden Gesellschaft eine rasche Entwicklung...

Aber immer wuchsen die Märkte, immer stieg der Bedarf. Auch die Manufaktur reichte nicht mehr aus. Da revolutionierte der Dampf und die Maschinerie die industrielle Produktion. An die Stelle des industriellen Mittelstandes traten die industriellen Millionäre, die Chefs ganzer industriellen Armeen, die modernen Bourgeois...

Wir sehen also, wie die moderne Bourgeoisie selbst das Produkt eines langen Entwickelungsganges, einer Reihe von Umwälzungen in der Produktions- und Verkehrsweise ist...»

I ovanstående stycken skildras den ekonomiska aspekten av socialhistorien i stora drag. Skall *den sidan* av den historiska utvecklingen skildras, torde vilken historieuppfattning som helst framhålla ungefär samma fakta. Observera emellertid, att den objektiva tendensen i dessa hänseenden *icke* bekräftar utan snarare *motsäger* klasskampsdoktrinen. Amerikas upptäckt, sjöfartens utveckling, införandet av nya produktionsmetoder, uppfinnandet av ångmaskinen — dessa viktiga händelser har ingenting med klasskampen att göra. De betecknar människans ökade herravälde över naturen, de har framgått ur individuella prestationer av naturvetenskaplig eller teknisk karaktär. Någon öppen eller fördold avsikt att gagna någon viss klass och att skada någon annan, kan näppeligen utläsas ur den tekniska utvecklingen.

När de empiriska, induktiva observationerna icke ger stöd åt klasskampstanken, kan man lägga märke till hurusom denna i stället börjar

pressas in »deduktivt», dvs. utifrån den först uppställda tesen. Framställningen antar alltmer karaktären av en ohämmad vidräkning med »bourgeoisien». Analysen glider över till agitation, men på ett sådant sätt, att den som icke observerar övergången måste tro, att det fortfarande rör sig om analys. Egendomligt nog begagnar sig Manifestets författare alltsomoftast av rent konservativa argument.

»Die Bourgeoisie hat in der Geschichte eine höchst revolutionäre Rolle gespielt.

Die Bourgeoisie, wo sie zur Herrschaft gekommen ist, hat alle feudalen, patriarchalischen, idyllischen Verhältnisse zerstört. Sie hat die buntscheckigen Feudalbande, die den Menschen an seinen natürlichen Vorgesetzten knüpften, unbarmherzig zerrissen und kein anderes Band zwischen Mensch und Mensch übriggelassen, als das nackte Interesse, als die gefühlslose 'bahre Zahlung' ... Sie hat die persönliche Würde in den Tauschwert aufgelöst und an die Stelle der zahllosen verbrieften und wohlerworbenen Freiheiten die eine gewissenlose Handelsfreiheit gesetzt ...»

Även dessa synpunkter skulle vara acceptabla — blott icke enligt den materialistiska historieuppfattningen. Bourgeoisien har förstört de idylliska (!) patriarkaliska förhållandena, den har slitit de brokiga band som bundit människorna vid deras naturliga (!) ledare. Även följande argumentering med konservativa värderingar är anmärkningsvärd.

»Die fortwährende Umwälzung der Produktion, die ununterbrochene Erschütterung aller gesellschaftlichen Zustände, die ewige Unsicherheit und Bewegung zeichnet die Bourgeoisie-epoche vor allen anderen aus. Alle festen, eingerosteten Verhältnisse mit ihrem Gefolge von altehrwürdigen Vorstellungen und Anschauungen werden aufgelöst, alle neugebildeten veralten, ehe sie verknöchern können. Alles Ständische und Stehe verdampft, alles Heilige wird entweiht, und die Menschen sind endlich gezwungen, ihre Lebensstellung, ihre gegenseitige Beziehungen mit nüchternen Augen anzuschauen.»

Den materialistiska historieuppfattningen borde rimligtvis utgå från de ekonomiska och institutionella faktorerna. Dessa och ej de mänskliga avsikterna skulle vara avgörande. I stället upprepas till övermått: bourgeoisien är den skyldiga, den har gjort det. Bland de mest överraskande momenten är, att borgarnas produktiva insatser ges stora proportioner, men att även detta läggs dem till last.

»Erst sie hat bewiesen, was die Tätigkeit der Menschen zustande bringen kann. Sie hat ganz andere Wunderwerke vollbracht als ägyptische Pyramiden, römische Wasserleitungen und gotische Katedralen, sie hat ganz andere Züge ausgeführt als Völkerwanderungen und Kreuzzüge ... Die Bourgeoisie hat in ihrer kaum hundertjährigen Klassenherrschaft massenhaftere und kolossalere

Produktionskräfte geschaffen, als alle vergangenen Generationen zusammen. Unterjochung der Naturkräfte, Maschinerie, Anwendung der Chemie auf Industrie und Ackerbau, Dampfschiffahrt, Eisenbahnen, elektrische Telegraphen, Urbarmachung ganzer Weltteile, Schiffbarmachung der Flüsse, ganze aus dem Boden hervorgestampfte Bevölkerungen — welches frühre Jahrhundert ahnte, dass solche Produktionskräfte im Schosse der gesellschaftlichen Arbeit schlummerten?»

Manifestet innehåller ett omfångsrikt stoff, men själva anordningen av stoffet torde i stort sett motsvara de exempel som återgivits. De avgörande argumenten framkommer i samband med handelskriserna. Dessa skildras som överproduktionskriser -- för mycket civilisation, för mycket livsmedel etc. säger Marx.

»Die moderne bürgerliche Gesellschaft, die so gewaltige Produktions- und Verkehrsmittel hervorgezaubert hat, gleicht dem Hexenmeister, der die unterirdischen Gewalten nicht mehr zu beherrschen vermag, die er heraufbeschwor. Seit Dezennien ist die Geschichte der Industrie und des Handels nur die Geschichte der Empörung der modernen Produktivkräfte gegen die modernen Produktionsverhältnisse, welche die Lebensbedingungen der Bourgeoisie und ihrer Herrschaft sind. Es genügt, die Handelskrisen zu nennen, welche in ihrer periodischen Wiederkehr immer drohender die Existenz der ganzen bürgerlichen Gesellschaft in Frage stellen ... Die Gesellschaft findet sich plötzlich in einen Zustand momentaner Barbarei zurückversetzt, eine Hungersnot, ein allgemeiner Vernichtungskrieg scheinen ihr alle Lebensmittel abgeschnitten zu haben; die Industrie, der Handel scheinen vernichtet, und warum? Weil sie zu viel Zivilisation, zu viel Lebensmittel, zu viel Industrie, zu viel Handel besitzt.»

Som tidigare nämnts, avsåg dessa utdrag ur Manifestet att belysa dess metodik. Innehållsmässigt är Marx' teser allmänt kända. Att inse metodiken kräver däremot en skärpt uppmärksamhet för samhällsforskningens egna grunder. Det är sålunda mindre viktigt att observera *vad* som sägs än att observera *hur* det sägs. Marx' påståenden kan godtagas eller förkastas ur sympatier eller antipatier. Säker kunskap har man emellertid icke förrän *samma* omdömen uppnås *utan* sympatier och antipatier. Två aspekter må framhållas. Ur vetenskaplig synpunkt i vanlig bemärkelse är Marx' metod ohållbar — den förutfattade, tendentiösa inställningen dominerar över de observationer som läggs fram; även sådana fakta som direkt strider mot huvudteserna — t. ex. resonemangen rörande den förkapitalistiska tiden — begagnas som argument därför att de väcker bestämda känslor av indignation etc. Den förutfattade tendensen, ej det sakliga iakttagandet av fenomenen är avgörande för Marx' metod som därigenom verkar suggestivt. Detta vore den ena aspek-

ten. Den andra aspekten finge emellertid också framhållas. Motsägelserna i Marx' metod är flagranta, men det motsägelsefulla är liksom satt i system. Det gäller även den egna uppfattningen. Marx hävdar sålunda det materialistiska uppfattningssättet som sin huvudprincip — de ekonomiska faktorerna är bestämmande för allt annat. Men ingenting väcker i så hög grad hans ogillande som just det krassa, beräknande handlandet enbart utifrån materiella faktorer. Han förnekar varje högre princip än den materialistiska, men kämpar mot den som om det fanns en högre princip. Mervärdeläran visar samma drag.

§ 2. *Mervärdeläran*

Om man utgår från den sedvanliga tolkningen av mervärdeläran, blir icke lärans innehåll utan den betydelse den har fått i historien den stora gåtan. Marx föreställde sig, att den mänskliga arbetskraften, reducerad till normalarbetstimmar el. dyl., var den enda »värdeskapande» faktorn. Följaktligen borde värdet av hela produkten tillfalla ägaren av denna produktionsfaktor dvs. arbetaren. Skulle penningen endast tjänstgöra som bytesmedel eller skulle varor bytas mot varor, då skulle lika värden bytas och den som producerat ett visst värde skulle även få tillgodogöra sig den fullständiga ekvivalenten för sin produktion i varor. Men i det kapitalistiska systemet tillkommer företagaren eller kapitalisten, som förskotterar pengar och därigenom blir i stånd att för egen räkning behålla en del av det produktvärde som arbetarna skapar. Denna andel kallar Marx *mervärde*. Mervärdet är således ett uttryck för det kapitalistiska systemets exploatering av arbetarna.

Även om denna tolkning skulle kunna nyanseras mera — i det följande skall några av Marx egna formuleringar återges — må några anmärkningar bifogas omedelbart. Logiken i Marx' resonemang stämmer. Den som uppställer en definition av värdet enligt Marx' mönster måste dra de övriga slutsatserna. Det gåtfulla är att Marx icke såg den godtyckliga utgångspunkten. Mervärdeläran framstår därigenom som en kasuistisk konstruktion, som kan vederläggas genom otaliga invändningar, så snart förutsättningarnas empiriska underlag prövas.

Ett par sådana invändningar vore följande. Företagaren inom industrien är icke enbart »arbetsköpare»; företagaren, den tekniske ledaren, uppfinnaren etc. utför ett visst arbete han också. Utan konstruktörens arbete skulle maskinen icke ha blivit till. Det intellektuella arbetet gör

det fysiska arbetet mera produktivt. Att den färdiga produkten måste ge ersättning åt alla som deltagit i dess frambringande motsvarar blott vad alla anser vara rätt. Även om Marx' utgångspunkt accepteras: den mänskliga verksamheten är värdeskapande, kan en rigorös distinktion mellan fysiskt och intellektuellt arbete icke upprätthållas. Men därmed bortfaller möjligheten att fixera »mervärdet» som ett resultat av kapitalistiska äganderättsförhållanden enbart.

Antag vidare, att alla produktvärden, som icke tillfaller producenten, kallas »mervärde». Ett civiliserat samhälle, ordnat enligt vilket system som helst, skulle icke vara tänkbart utan ett sådant mervärde. Någon måste uppfostra barnen, livnära åldringar, sörja för allmännyttiga inrättningar etc. Producenterna, arbetarna etc. finge under alla omständigheter avstå en del av produktionsresultatet. Om dylika avdrag skulle kallas skatter, sociala avgifter eller »mervärde» vore närmast en terminologisk fråga. Reserveras åter begreppet »mervärde» för mer eller mindre diskutabla förluster som skulle drabba producenterna, arbetarna etc. till följd av företagarnas eller andra samhällsmedlemmars privilegier i form av monopol o. dyl., ligger invändningen nära att sådana former av »mervärde» brukar motarbetas inom alla samhällssystem.

Redan vid ytligt påseende framträder Marx' mervärdelära som en projektion av hans antikapitalistiska samhällsuppfattning. Det är klasskampsdoktrinen omsatt i nationalekonomiska termer. Men den sociologiska problematiken blir därigenom icke mindre intressant. Hur har skenet av en rationell, vetenskaplig lära kunnat uppkomma kring en tanke, som erbjuder så föga hållfasta grunder? Vilken roll har den teoretiska nationalekonomien spelat därvid?

Den mest pregnanta formuleringen av mervärdeläran ingår i »Das Kapital», band I, kap. 4. Där skildrar Marx två aspekter av penningomloppet. »Geld als Geld und Geld als Kapital unterscheiden sich zunächst nur durch ihre verschiedene Zirkulationsform.»[1] Den omedelbara formen av varucirkulationen innebär, att varor byts mot pengar och pengar mot varor; denna process skildrar Marx med beteckningen W - G - W. (Alltså: Ware-Geld-Ware.) Därjämte urskiljer han en annan »specifik form» G - W - G, som innebär, att pengar förvandlas till varor och varor åter till pengar.

»Die unmittelbare Form der Warenzirkulation ist W - G - W, Verwandlung von Ware in Geld und Rückverwandlung von Geld in Ware, verkaufen um zu kaufen. Neben dieser Form finden wir aber eine zweite, spezifisch unterschie-

[1] Karl Marx, Das Kapital, Sechste Auflage, 1909, sid. 109.

dene vor, die Form G - W - G, Verwandlung von Geld in Ware und Rückverwandlung von Ware in Geld, kaufen um zu verkaufen. Geld das in seiner Bewegung diese letztere Zirkulation beschreibt, verwandelt sich in Kapital, wird Kapital und ist schon seiner Bestimmung nach Kapital.»[1]

Därefter bemödar sig Marx att klarlägga den djupgående olikheten mellan dessa båda »cirkulationsformer». Han säger bl. a., att det vore trivialt, att likställa de båda formerna och att låta G i formeln G - W - G betyda samma penningsumma. Med ett resonemang som tydligt föregriper det som skall bevisas, hävdar han existensen av de båda cirkulationsprocesserna som ett objektivt faktum. Affärsmannen som köper och säljer varor, bonden som säljer och köper varor låter pengarna cirkulera på olika sätt.

»Es ist nun zwar augenscheinlich, dass der Zirkulationsprozess G - W - G abgeschmackt und inhaltslos wäre, wollte man vermittelst seines Umwegs denselben Geldwert gegen denselben Geldwert also z. B. 100 Pfd. St. gegen Pfd. St. austauschen. Ungleich einfacher und sicherer bliebe die Methode des Schatzbildners, der seine 100 Pfd. St. festhält statt sie der Zirkulationsgefahr preiszugeben. Andererseits, ob der Kaufmann die mit 100 Pfd. St. gekaufte Baumwolle wieder verkauft zu 110 Pfd. St. oder ob er sie zu 100 Pfd. St. und selbst zu 50 Pfd. St. losschlagen muss, unter allen Umständen hat sein Geld eine eigentümliche und originelle Bewegung beschrieben, durchaus anderer Art als in der einfachen Warenzirkulation z. B. in der Hand des Bauern, der Korn verkauft und mit dem so gelösten Geld Kleider kauft. Es gilt also zunächst die Charakteristik der Formunterschiede zwischen Kreisläufen G - W - G und W - G - W. Damit wird sich zugleich der inhaltliche Unterschied ergeben, der hinter diesen Formunterschieden lauert.»[1]

Det visar sig, att den ena cirkulationsformen är berättigad, den andra oberättigad. I den ena förvandlas penningen åter till varor, som tjänar ett nyttigt ändamål och har alltså bruksvärde. I den andra formen föreligger den »baksluga» avsikten att kasta ut pengar på marknaden för att sedan dra ut dem därifrån.

»Was die beiden Kreisläufe W - G - W und G - W - G von vornherein scheidet, ist die umgekehrte Reihenfolge derselben entgegengesetzten Zirkulationsphasen. Die einfache Warenzirkulation beginnt mit dem Verkauf und endet mit dem Kauf, die Zirkulation des Geldes als Kapital beginnt mit dem Kauf und endet mit dem Verkauf. Dort bildet die Ware, hier das Geld den Ausgangspunkt und Schlusspunkt der Bewegung. In der ersten Form vermittelt das Geld, in der andren umgekehrt die Ware den Gesamtverlauf.

In der Zirkulation W - G - W wird das Geld schliesslich in Ware verwandelt,

[1] a. a. sid. 110.

die als Gebrauchswert dient. Das Geld ist also definitiv ausgegeben. In der umgekehrten Form G - W - G giebt der Käufer dagegen Geld aus um als Verkäufer Geld einzunehmen. Er wirft beim Kauf der Ware Geld in die Zirkulation, um es ihr wieder zu entziehen durch den Verkauf derselben Ware. Er entlässt das Geld nur mit der hinterlistigen Absicht, seiner weider habhaft zu werden. Es wird daher nur vorgeschossen.»[1]

Motivet för kretsloppet W - G - W är det rättfärdiga bruksvärdet, motivet för kretsloppet G - W - G är det mindre rättfärdiga »bytesvärdet».

»Der Kreislauf W - G - W geht aus von dem Extrem einer Ware und schliesst ab mit dem Extrem einer anderen Ware, die aus der Zirkulation heraus und der Konsumtion anheimfällt. Konsumtion, Befriedigung von Bedürfnissen, mit einem Wort, Gebrauchswert ist daher sein Endzweck. Der Kreislauf G - W - G geht dagegen aus von dem Extrem des Geldes und kehrt schliesslich zurück zu demselben Extrem. Sein treibendes Motiv und bestimmender Zweck ist daher der Tauschwert selbst.»[2]

På denna punkt rekapitulerar Marx sina tidigare synpunkter om att varucirkulationen W - G - W ger lika mot lika i värdehänseende — arbetet utgör innehållet i denna cirkulationsprocess. Annorlunda förhåller det sig med formeln G - W - G. Där vore det av någon anledning återigen en »trivial» och platt operation att köpa och sälja samma vara för samma penningsumma; där utgör kvalitetsolikheter ingen realitet utan blott kvantitativa olikheter. Den fullständiga formen för nämnda cirkulationsprocess är därför G - W - G′ där $G' = G + \triangle G$. Sistnämnda storhet är emellertid ingenting annat än *mervärdet,* inkrementet, surplus value, som uppstår när pengar förvandlar sig i kapital.

»In der einfachen Warenzirkulation haben beide Extreme dieselbe ökonomische Form. Sie sind beide Waren. Sie sind auch Waren von derselben Wertgrösse. Aber sie sind qualitativ verschiedene Gebrauchswerte z. B. Korn und Kleider. Der Produktenaustausch, der Wechsel der verschiedenen Stoffe, worin sich die gesellschaftliche Arbeit darstellt, bildet hier den Inhalt der Bewegung. Anders ist Zirkulation G - W - G. Sie scheint auf den ersten Blick inhaltlos, weil tautologisch beide Extreme haben dieselbe ökonomische Form. Sie sind beide Geld, also keine qualitativ unterschiedene Gebrauchswerte, denn Geld ist eben die verwandelte Gestalt der Waren, worin ihre besondren Gebrauchswerte ausgelöscht sind. Erst 100 Pfd. St. gegen Baumwolle und dann wieder dieselbe Baumwolle gegen 100 Pfd. St. austauschen, also auf einen Umweg Geld gegen Geld, dasselbe gegen dasselbe, scheint eine ebenso zwecklose als abgeschmackte Operation. Eine Geldsumme kann sich von der anderen Geldsumme überhaupt nur durch ihre Grösse unterscheiden. Der Prozess G - W - G schuldet seinen In-

[1] a. a. sid. 111.
[2] a. a. sid. 112.

halt daher keinem qualitativen Unterschied seiner Extreme, denn sie sind beide Geld, sondern nur ihrer quantitativen Verschiedenheit. Schliesslich wird der Zirkulation mehr Geld entzogen als Anfangs hineingeworfen war. Die zu 100 Pfd. St. gekaufte Baumwolle wird z. B. wieder verkauft zu 100 + 10 Pfd. St. oder 110 Pfd. St. Die vollständige Form dieses Prozesses ist daher G - W - G', wo $G' = G + \Delta G$, d. h. gleich der ursprunglich vorgeschossenen Geldsumme plus einem Inkrement. Dieses Inkrement oder den Überschuss über den ursprunglichen Wert nenne ich — Mehrwert (surplus value). Der ursprünglich vorgeschossene Wert erhört sich daher nicht nur in der Zirkulation, sondern in ihr verändert er seine Wertgrösse, setzt einen Mehrwert zu, oder verwertet sich. Und diese Bewegung verwandelt ihn in Kapital.»[1]

Marx har själv lagt märke till att han med sin »allmänna formel» skildrat penningomloppet närmast ur *handelns* synpunkt, varvid han f. ö. alls icke har gått realistiskt tillväga. Att varudistributionen i väsentliga hänseenden är en arbetsprocess som alla andra, att den är »värdeskapande» därigenom att den transporterar nyttigheter från orter, där produkterna tillverkas till orter där de konsumeras — kort sagt sådana reala fakta bortser Marx från i sina resonemang. Däremot motsvarar det hans intentioner att ge den ytterligt abstrakta formeln G - W - G' ett ännu mera omfattande innehåll. I affärsmännens position placeras företagarna, industrimännen, spararna dvs. »kapitalisterna» över huvud taget. Formeln G - W - G' blir »den allmänna formeln för kapitalet». Den avkortas »i lapidarstil» till G - G', varigenom även räntan uppenbarar sig som »mervärde».

»Kaufen um zu verkaufen, oder vollständiger, kaufen um teuerer zu verkaufen, G - W - G', scheint nur zwar einer Art des Kapitals, dem Kaufmannskapital, eigentümliche Form. Aber auch das industrielle Kapital ist Geld, das sich in Ware verwandelt und durch den Verkauf der Ware in mehr Geld rückverwandelt. Akte die etwa zwischen dem Kauf und dem Verkaufe, ausserhalb der Zirkulationssphäre, vorgehen, ändern nichts an dieser Form der Bewegung. In dem zinstragenden Kapital endlich stellt sich die Zirkulations-G - W - G' abgekürzt dar, in ihrem Resultat ohne die Vermittlung so zu sagen im Lapidarstil, als G - G'. Geld, das gleich mehr Geld, Wert, der grösser als er selbst ist.

In der Tat ist also G - W - G' die allgemeine Formel des Kapitals, wie es unmittelbar in der Zirkulationssphäre erscheint.»[2]

Det gåtfulla i denna »allmänna formel» är snarare dess alltför stora enkelhet än dess alltför stora innehåll. Den definierar »Das Kapital» men icke kapitalet. Hur många invändningar som helst skulle kunna riktas mot dess konstruktion. En sådan invändning vore följande. Antag

[1] a. a. sid. 114.
[2] a. a. sid. 118.

att Marx' resonemang beträffande den ena cirkulationsformen, dvs. formeln G - W - G′ vore fullt acceptabelt. Med samma metod skulle det kunna bevisas, att även formeln W - G - W är en approximation och att den rätteligen borde ha skrivits W - G - W′. Det vore en trivialitet, menar Marx att i den förstnämnda formeln sätta G = G; i realiteten föreligger där en differens. Men i realiteten är icke heller W alldeles lika före och efter bytet. Ingen skulle sälja sin vara W för att köpa tillbaka samma vara W. Han köper en annan vara, emedan den för honom representerar något om än aldrig så litet värdetillskott. Även detta skulle kunna benämnas mervärde eller vinst, ehuru ur konsumentens synpunkt. En sådan tolkning undgår Marx därigenom att han redan från början har fixerat värdet som »materialiserad arbetskraft». (Jfr nedan.)

§ 3. *Arvet från klassikerna*

Den fasta punkten i Marx' teori är sålunda påståendet om att arbetet är den faktor som i sista hand bestämmer (egentl. utgör) alla varors inneboende värde. Därvid uppfattar Marx arbetet som en mätbar, fysikaliskt gripbar storhet. På denna punkt visar det sig kanske tydligast vad hans materialistiska uppfattning innebär — en relation, ett värde uppfattas som en materiell substans. Liksom ånga kondenseras till vatten och vatten stelnar till is — så ungefär kan det tyckas, att Marx föreställer sig det elementära arbetet. Sådana uttryck som »materialiserat arbete», »utkristalliserat arbete», »objektiverat arbete» är karakteristiska för hans resonemang om värdet. Ett stickprov:

»Ein Gebrauchswert oder Gut hat nur einen Wert weil abstrakt menschliche Arbeit in ihm vergegenständlicht oder materialisiert ist. Wie nun die Grösse seines Wertes messen? Durch das Quantum der in ihm enthaltenen 'wertbildenden Substanz', der Arbeit. Die Quantität der Arbeit selbst misst sich an ihrer Zeitdauer und die Arbeitszeit besitzt wieder ihren Masstab an bestimmten Zeitteilen, wie Stunde, Tag u. s. w. Es könnte scheinen dass wenn der Wert einer Ware durch das während ihrer Produktion verausgabte Arbeitsquantum bestimmt ist, je fauler oder ungeschickter ein Mann desto wertvoller seine Ware, weil er desto mehr Zeit zu ihrer Verfertigung braucht. Die Arbeit jedoch, welche Substanz der Werte bildet, ist gleiche menschliche Arbeit, Verausgabung derselben menschlichen Arbeitskraft.»[1]

Marx säger icke, att de »materialistiska», från den fysiska världen hämtade begreppen är nödtvungna hjälpmedel att antyda eller formu-

[1] a. a. sid. 5.

lera dynamiska, ideella relationer, vilka på grund av sin beskaffenhet icke blott tillåter utan egentligen kräver skiftande formuleringar — han fastslår kategoriskt: det för alla bytesrelationer grundläggande ekonomiska värdet *är identiskt med* det »materialiserade» arbetet och följaktligen en oomtvistlig, mätbar kategori. Denna definition kallar Marx »riktig»; varje annan beskrivning kallar han falsk. Hans formulering av värdet blir en absolut och odiskutabel »sanning». Uppfattningen är emellertid helt statisk och tenderar enligt sin natur att omedelbart förvandlas till en dogm.

På denna punkt kan en förmodan uttalas. Det är sannolikt, att Marx ur hela sitt åskådningssätt tenderade mot den nyssnämnda teoretiska konceptionen av värdet — den medger följdriktigt att uppställa begreppet »mervärde» och därmed att rikta ett angrepp mot det kapitalistiska systemet. Han kunde emellertid icke helt frigöra sig från tvivel på sin definition — därtill är han alltför angelägen om att upprepa och bevisa den i sina resonemang. Studiet av klassikerna var ägnat att skingra hans tvivel. Den store Adam Smith hade sagt det samma.

I undersökningen av Adam Smith's teori härovan (Kap. 7) gjordes gällande att dennes »objektiva värdelära» var i viss mån ett arv från det äldre skolastiska betraktelsesättet, som med sin mera helhetsbetonade konception av fenomenen hade en *social* orientering. Adam Smith's andra definition av värdet, dvs. relaterandet av värdet till bytet, nyttan och de individuella behoven, betecknades däremot som ett uttryck för det nyare, mera analytiskt och naturvetenskapligt orienterade uppfattningssättet. Beroende på synvinkeln kunde såväl den ena som den andra uppfattningen kallas riktig resp. falsk. Att den förstnämnda uppfattningen harmonierar med Smith's uttryckligen angivna premisser, medan den andra icke gör det, är en annan sak. Marx har ävenledes lagt märke till de motsägande definitionerna av värdet hos Adam Smith. Men han hänför dem icke till en omedveten glidning mellan skilda uppfattningssätt, utan han betecknar den ena som odiskutabelt riktig och den andra som odiskutabelt falsk, som om alltså båda var uttryck för ett och samma betraktelsesätt. Emellertid hävdar Marx — i motsats till vad som gjordes gällande i kap. 7 härovan — att Adam Smith's motsägande definitioner icke spelar en roll för dennes teoretiska grunduppfattning. Även när Adam Smith »icke är medveten därom», säger Marx, håller Adam Smith fast vid arbetet som yttersta förklaringsgrund till varornas ekonomiska värde. I Marx' *Theorien über den Mehrwert* ingår utförliga resonemang därom. Följande avsnitt visar tankegången:

»Ich habe bei der Gelegenheit der Analyse der Ware nachgewiesen, wie Adam Smith in der Bestimmung des Tauschwerts schwankt und namentlich die Bestimmung der Waren durch die Quantität der zu ihrer Produktion erheischten Arbeit bald verwechselt mit, bald verdrängt durch das Quantum Ware womit bestimmtes Quantum lebendiger Arbeit gekauft werden kann, oder, was dasselbe ist, durch das Quantum lebendiger Arbeit, womit ein bestimmtes Quantum Arbeit gekauft werden kann. Hier macht er den Tauschwert der Arbeit zum Mass für den Wert der Waren. In der Tat den Arbeitslohn, denn der Arbeitslohn ist gleich dem Quantum Arbeit, das mit einem bestimmten Quantum lebendiger Arbeit erkauft wird, oder gleich dem Quantum Arbeit, das mit einem bestimmten Quantum Ware gekauft werden kann. Der Wert der Arbeit oder vielmehr der Arbeitskraft wechselt, die der jeder anderen Ware, und unterscheidet sich in nichts spezifisch von dem Werte der anderen Waren. Es wird hier Wert zum Masstab und Erklärungsgrund von Wert gemacht, also cercle vicieux, fehlerhafter Kreislauf.

Es wird sich aber zeigen dass diese Unsicherheit und dies Durcheinanderwerfen ganz heterogener Bestimmungen Smith's Untersuchungen über die Natur der und den Ursprung des Mehrwerts nicht stört, weil er in der Tat, auch ohne es zu wissen, überall, wo er entwickelt, an den richtigen Bestimmungen des Tauschwerts der Waren — nämlich ihrer Bestimmung durch das in ihnen aufgearbeitete Quantum Arbeit oder die Arbeitszeit — festhält.»[1]

§ 4. *Jämförelse mellan socialistisk och liberal teori*

Visserligen kan det synas, att Marx' uppfattning beträffande Adam Smith's resonemang om värdet rör sig om doktrinhistoriska subtiliteter utan större vikt. Likväl kan man sluta sig till att dessa element betecknar synnerligen viktiga brytningspunkter i det ekonomiska tänkandets historia. Hade Marx tänkt annorlunda på dessa punkter — den sociala utvecklingen i många länder, ja det världshistoriska förloppet torde ha fått ett annat utseende. Att verkligen närma sig insikten i dessa spörsmål, framstår som en fråga av största vikt. Ett försök må göras att närmare skissera några sådana synpunkter.

Den enklaste och banalaste tolkningen av Marx' värdelära är tämligen intetsägande. Marx uppfattade värdet som materialiserat arbete, som ett slags substans, som tillhör arbetaren. Kapitalisterna bemäktigar sig en del av detta värde. Därigenom gör de arbetarna fattiga och sig själva rika. — Detta vore i få ord innebörden av Marx' värdelära och fördelningsteori. Och för att bevisa detta skulle Marx ha behövt hundratals sidor uppfyllda av de mest abstrakta resonemang och definitioner! Lik-

[1] Karl Marx, Theorien über den Mehrwert, 1910, sid. 128.

väl är det obestridligt, om man går efter bokstaven, att han gjorde det. Det material som härovan återgivits, visar klart att Marx i stort sett företrädde en sådan uppfattning: de borgerliga ekonomerna ser icke att det ekonomiska värdet i alla varor är materialiserad arbetskraft, de vägrar att erkänna detta faktum, emedan de företräder det kapitalistiska samhällssystemet osv.

De »borgerliga» ekonomerna kunde emellertid med bästa vilja icke uppfatta värdet som en materialiserad substans. Inga förstoringsapparater skulle kunna avslöja värdet som en mätbar storhet, sammanhängande med den mänskliga arbetskraften. Sådana »metafyiska» ting kunde man icke gå med på. I stället gick man den andra vägen. Man utgick från nyttan och de mänskliga behoven och fann, eller ansåg sig finna, att där förelåg den verkligt fasta och objektiva grunden. Nyttan kunde man mäta, gränsnytteläran gav sådana mått, och följaktligen ansåg man sig ha vederlagt Marx. Gunnar Myrdal säger t. ex., att gränsnytteläran innebar ett genialt framsteg i förhållande till klassikernas produktionskostnadsteori.[1] Den ekonomiska vetenskapen hade sålunda gjort ett stort framsteg; man hade fått en exakt teori för prisbildningen och fördelningen. (Dessa spörsmål kommer att behandlas i de följande kapitlen, men må föregripas här i största korthet.) Ekonomerna kunde för vem som helst framlägga en exakt teori, men kunde de själva tro på den?

I teorien kan man likställa den mänskliga arbetskraften med vilken produktionsfaktor som helst. Då kan man deducera fram ett självreglerande ekonomiskt system, där varje insats i produktionen får den ersättning som motsvarar dess tillskott till det hela. För den naturvetenskapliga uppfattningen är det den enda rimliga metoden att få kalkylera med kvantitativa relationer utan att fråga efter deras moraliska valör. Så långt hade man kommit i teorien. Men man brydde sig inte om att ta sin teori fullt på allvar. I praktiken är nämligen teorien icke i stånd att bortse från vissa specifika egenskaper hos den mänskliga arbetskraften och människan själv.

Det låter säga sig, att alla produktionsfaktorers insatser är likvärdiga. Det låter säga sig, att t. ex. husdjuren och de som sköter husdjuren utför vissa ekonomiska prestationer, som är underkastade samma ekonomiska lagar. På sådana grunder kan man få en god ekonomi för husdjuren, en god stallekonomi, om man så vill, men får man en god socialekonomi? I verkligheten tänker ingen och kan ingen tänka, att

[1] Gunnar Myrdal, Prisbildningsproblemet och föränderligheten, 1927, sid. 39.

människan och hennes arbetskraft är samma slags ekonomiska objekt som t. ex. husdjuren och deras avkastning. Husdjuren kan man köpa, sälja eller slakta, men när det gäller människan har vissa föreställningar i sådana hänseenden blivit omöjliga. Slaveriet har varit avskaffat tämligen länge. En aning om människovärdets egenart har var och en. Att låta insikten om sådana realiteter ingå i vetenskapen själv skulle emellertid omöjliggöra vetenskapen i gängse bemärkelse. Och därför godtogs en teori som behandlar människor, djur och maskiner efter samma schema, ehuru ingen förmår tillämpa en sådan fullt konsekvent.

Riktas nu åter blicken på Marx, skall man finna, *att det är just det han säger* eller *försöker* säga. Egentligen påstår Marx hela tiden: det mänskliga arbetet är ingen handelsvara. I det kommunistiska manifestet finns denna förebråelse klart uttalad: *ni gör allt till handelsvara,* ni förtrampar människovärdet, eftersom ni blott tänker på er själva; människans värdighet, hennes frihet bestrider och förkastar det kapitalistiska systemet. Där visste Marx, att han tangerade en »helig punkt» hos arbetarna och hos de breda lagren. Men observera att han explicite i sin teori påstår något annat. Han företräder den materialistiska uppfattningen, han utgår inte från det ideellt fattade människovärdet utan han hävdar att värdet är en substans, lika handgriplig som vilken fysisk storhet som helst. Och ur den synpunkten är det förklarligt, att han behövde hundratals sidor för att förklara sin värdeteori — han kunde ha använt tusentals sidor utan att komma ur sin motsägelse. (Enligt Engels avsåg Marx att till stora delar göra om Das Kapital.[1]) Kanske insåg Marx själv, att hans materialistiska grundkonception var ett misstag och att han med den egentligen avsåg att uttala motsatsen: människan och den mänskliga arbetskraften får icke uppfattas på ett materialistiskt sätt; där erfordras etiska värderingar. Ekonomien är till för människan och icke tvärtom. Efter människans gottfinnande skall de ekonomiska kvantiteterna rättas och icke så att människans eget värde skall rättas efter de resultat som köpenskapen med varorna åstadkommer. En fundamental motsägelse mellan »teori» och »ideologi» finner man alltså hos Marx.

Dessa spörsmål är komplicerade och det torde knappast vara möjligt att med ens uttrycka alla sidorna av problemet både åskådligt och exakt. Ytterligare några steg må tagas för att få med de viktigaste komponenterna och därpå söka fasthålla dem i så enkla formuleringar som

[1] I förordet till 3:dje uppl. av Das Kapital, 1883.

möjligt. Visserligen föregriper resonemanget undersökningen beträffande den liberala jämviktsteorien, men denna är i och för sig ingen okänd storhet. Just här föreligger en knutpunkt, som behöver gripas liksom i flykten.

Det som hittills har anförts beträffande Marx teoretiska uppfattning skulle kunna sammanfattas på följande sätt: *explicite* företräder Marx en kvantitativ, materialistisk syn på det ekonomiska värdet; *implicite* rör sig hela hans lära om den kvalitativa, etiskt orienterade människouppfattningen. Marx »*säger*», att den mänskliga arbetskraften »utkristalliseras», »materialiseras» etc. i varorna och utgör deras »värdesubstans», men Marx »*menar*», att människan själv och hennes arbetskraft har ett eget värde och därigenom bildar ett rättesnöre för varornas värde. Den sistnämnda synpunkten kommer till uttryck i sådana påståenden som »arbetskraften är ingen handelsvara», dvs. det ekonomiska intresset skall icke inkräkta på människans värdighet och frihet. Att en sådan grundtanke och grundhållning skulle motsvara industriarbetarnas egentliga strävan, är ej svårt att inse. Däremot är det svårt att inse hur Marx' abstraktioner om mervärdet och den materialiserade arbetskraften etc. skulle ha kunnat väcka en mera allmän förståelse.

Riktas nu blicken på den »borgerliga» eller liberala teorien, så kan där ett motsatt förhållande beträffande de båda aspekterna konstateras. *Implicite* uttalas genom den utilitaristiska gränsnytteläran: alla produktionsfaktorers bytesvärde bestäms genom deras nytta; nyttan är en funktion av de mänskliga behoven; behoven får uppväga varandra på den fria marknaden och därigenom får varje vara — indirekt varje produktionsfaktor *inklusive arbetet* — sitt pris. Implicite »menar» alltså den liberala teorien att arbetet liksom varje annan faktor i produktionen är en vara, ett handelsobjekt ur ekonomiska synpunkter. Men den »säger» det icke uttryckligen. Den tar sin egen teori, som förut utförts, inte riktigt på allvar. Den säger tvärtom: huvudsaken är att den individuella friheten erkänns, huvudsaken är, att människan får utveckla sin produktiva verksamhet etc. *Explicite* företräder den liberala teorien alltså en mänsklig, om man så vill etiskt orienterad syn på ekonomien.

Motsättningen mellan de båda uppfattningarna och deras teorier skulle alltså kunna uttryckas på följande sätt: vad den socialistiska läran »menar» — människovärdet är det primära, människan är fri — det *säger* liberalismen, men vad den socialistiska teorien *säger* — arbetets värde är fixerat — det »menar» den liberala teorien: alla värden blir bestämda genom tillgång och efterfrågan, alltså är även arbetet en

vara, alltså är människovärdet *icke* det primära. Ett sådant påstående, förenklat till ytterlighet, kan te sig som en lek med ord, men det kommer an på att urskilja valörerna, eftersom de mot varandra ställda aspekterna ger en inblick i de mest omfattande socialhistoriska erfarenheterna och lagbundenheterna. De uppställda distinktionerna behöver icke uppfattas som kategoriska påståenden, därest deras härledning icke genast inses. Sammanställningen kan uppfattas som en arbetshypotes och betraktas ur skilda synpunkter därefter.

I praktiken är det icke likgiltigt, om något sägs och menas eller om något sägs och något annat menas. Både det som sägs och det som menas får bestämda ehuru olika verkningar. Resonemanget må i största korthet konkretiseras sålunda. Socialisterna »menade», att den mänskliga arbetskraften är ingen vara, att människan är ett subjekt som själv bestämmer de ekonomiska objektens värde. Det är i hög grad förklarligt att denna etiskt orienterade uppfattning kunde vinna gehör bland de breda lagren som just upplevde sitt människovärde som mer eller mindre åsidosatt av de »järnhårda ekonomiska lagarna», vilka för dem blott kunde framstå som uttryck för de besittande klassernas ekonomiska makt och privilegier. Det är sålunda förklarligt att denna »ideologiska» tendens kunde framkalla entusiasm och rörelse inom arbetarvärlden. Men sambandet mellan denna tendens och *mervärdeläran* är icke genomskådligt. Man godtog värdeläran begärligt som ett logiskt argument. I *den* egenskapen kunde den göra god nytta. Emellertid fanns den dock given som teori och man gick in med sitt tänkande i denna teori, infångades i viss mån av dess teser. Därigenom blev teorien själv ett realt, verksamt tankemönster. Vad ligger emellertid däri? Mervärdeläran säger, att värdet av den mänskliga arbetskraften är klart determinerat. Det behövs blott att myndigheterna eller staten fixerar det fasta bytesvärdet av en normalarbetstimme, så är arbetaren på nytt förvandlad till ett objekt enbart. Mervärdelärans konkreta ekvivalent är den centraliserade ekonomiska makten, är statens, eller »proletariatets» ekonomiska diktatur. Fröet till tvång och diktatur ligger alltså redan i den socialistiska värdeteorien, ehuru den uppställdes som medel emot ett annat tvång.

Betrakta åter den liberala teorien och ideologien. Explicite är den *individualistisk*. Den är angelägen om att värna den individuella friheten etc. Den harmonierar eller borde harmoniera i högsta grad med den socialistiska tanken på människovärdets bevarande — det är nämligen samma tanke. Därför är det förklarligt att den liberala åskådningen har kunnat verka i hög grad tilldragande även den, särskilt om

dess idealistiska, individualistiska intentioner jämfördes med den socialistiska teoriens dogmatiska påståenden. Men betraktas den liberala ekonomiska *teorien* — den uttalar, att arbetet är en vara, att människan är inkopplad i ett maskineri som bestämmer arbetets värde. Det är icke en frihetsbetonad utan en fatalistisk syn. Dess praktiska innebörd blir närmast den att de som behärskar marknaderna är berättigade till ekonomisk frihet, medan de övriga får finna sig i att vara prisgivna åt de ekonomiska lagarnas mekanism. I centrum för det liberala tankesystemet står icke människan fattad som ett socialt likaberättigat subjekt, utan *the economic man,* som blott är en funktion av den mekaniskt tänkta teorien. Denna skulle icke »gå i lås» som ett logiskt tankesystem om den mänskliga faktorn tilläts att uppträda annorlunda än vad teorien föreskriver. Dessa synpunkter må emellertid anstå till de följande kapitlen.

Det kan synas, att frågan rörande relationen mellan den socialistiska och liberala teorien mist sin aktualitet i den doktrinhistoriska diskussionen. Här företrädes emellertid den uppfattningen, att de grundläggande frågorna alltjämt är lika aktuella och att de först nu framträder i sina verkligt stora, i viss mån katastrofala världsekonomiska och världspolitiska aspekter. En uppluckring av de statiska tankemönstren i båda fallen ter sig som ett första steg att pröva en harmonisering på det teoretiska planet.

§ 5. *Marx' metod*

Till frågan om den mera formella beskaffenheten av Marx' metod skall på denna plats blott ett visst material bifogas. Dess behandling uppskjuts till en senare översikt över de olika ekonomiska skolornas metodologi.

I förordet till »Das Kapital», uppl. 1, karakteriserar Marx själv sitt naturvetenskapliga betraktelsesätt. Han förklarar, att han icke avser subjekten med sin samhällskritik; det vore oförenligt med hans uppfattning av samhällsutvecklingen som en »naturvetenskaplig» (»naturgeschichtlicher») process.

»Die Gestalten von Kapitalist und Grundeigentümer zeichne ich keineswegs in rosigem Licht. Aber es handelt sich hier um die Personen nur soweit sie die Personifikation ökonomischer Kategorien sind, Träger von bestimmten Klassenverhältnissen und Interessen. Weniger als jeder andere kann mein Standpunkt, der die Entwicklung der ökonomischen Gesellschaftsformation als einen natur-

geschichtlichen Prozess auffasst, den Einzelnen verantwortlich machen für Verhältnisse deren Geschöpf er sozial bleibt, so sehr er sich auch subjektiv über sie erheben mag.»

I förordet till »Das Kapital», uppl. 2, behandlar Marx den »dialektiska» metoden. Han återger med gillande följande karakteristik av en icke namngiven rysk författare; där poängteras att Marx' metod *icke* är av samma art som de exakta naturvetenskapernas.

»Die alten Oekonomen verkannten die Natur ökonomischer Gesetze, als sie dieselben mit den Gesetzen der Physik und Chemie verglichen. Eine tiefere Analyse der Erscheinungen bewies, dass soziale Organismen sich von einander ebenso gründlich unterscheiden als Pflanzen- und Tierorganismen. Ja, eine und dieselbe Erscheinung unterliegt ganz und gar verschiedenen Gesetzen in Folge des verschiedenen Gesamtbaus jener Organism, der Abweichung ihrer einzelnen Organe, der Unterschied, der Bedingungen worin sie funktionieren u. s. w. Marx leugnet z. B. dass das Bevölkerungsgesetz dasselbe ist zu allen Zeiten und an allen Orten. Er versichert im Gegenteil, dass jede Entwicklungsstufe ihr eigenes Bevölkerungsgesetz hat. Mit der verschiedenen Entwicklung der Produktivkraft ändern sich die Verhältnisse und die regelnden Gesetze. Indem sich Marx das Ziel stellt, von diesem Gesichtspunkt aus die kapitalistische Wirtschaftsordnung zu erforschen und zu erklären, formuliert er nur streng wissenschaftlich das Ziel, welches jede genaue Untersuchung des ökonomischen Lebens haben muss. Der wissenschaftliche Wert solcher Forschung liegt in der Aufklärung der besonderen Gesetze welche Entstehung, Existens, Entwicklung, Tod eines gegebenen gesellschaftlichen Organismus und seinen Ersatz durch einen anderen, höheren regeln. Und diesen Wert hat in der Tat das Buch von Marx.»

Allt detta bejakar Marx och frågar: vad annat har författaren skildrat än den dialektiska metoden? Därpå följer den kända distinktionen gentemot Hegel: dennes filosofiska metod måste ställas på huvudet etc.

»Indem der Verfasser das was er meine wirkliche Methode nennt, so treffend und soweit meine persönliche Anwendung derselben in Betracht kommt, so wohlwollend schildert, was andres hat er geschildert als die dialektische Methode?

Allerdings muss sich die Darstellungsweise formell von der Forschungsweise unterscheiden. Die Forschung hat den Stoff sich im Detail anzueignen, seine verschiedenen Entwicklungsformen zu analysieren und deren innres Band aufzuspüren. Erst nachdem diese Arbeit vollbracht, kann die wirkliche Bewegung entsprechend dargestellt werden. Gelingt dieses und spiegelt sich nun das Leben des Stoffs ideell wieder, so mag es aussehen als habe man es mit einer Konstruktion a priori zu tun.

Meine dialektische Methode ist der Grundlage nach von der Hegel'schen nicht nur verschieden, sondern ihr direktes Gegenteil. Für Hegel ist der Denkprozess,

den er sogar unter dem Namen Idee in ein selbständiges Subjekt verwandelt, der Demiurg des Wirklichen, das nur seine äussere Erscheinung bildet. Bei mir ist umgekehrt das Ideelle nichts anders als das im Menschenkopf umgesetzte und übersetzte Materielle ... Die Mystifikation, welche die Dialektik in Hegels Händen erleidet, verhindert in keiner Weise, dass er ihre allgemeine Bewegungsformen zuerst in umfassender und bewusster Weise dargestellt hat. Sie steht bei ihm auf dem Kopf. Man muss sie umstülpen, um den rationellen Kern in der mystischen Hülle zu entdecken.»

Till ovanstående må en iakttagelse bifogas, vars närmare dokumentering dock skulle kräva ett större utrymme än som här står till förfogande. Det hegelska arvet inom marxismen syns numera i den ryska filosofien och vetenskapsuppfattningen komma till uttryck på ett sådant sätt *att den västerländska vetenskapsuppfattningen betraktas och avvisas som alltför materialistisk*. Kriticismen mot den västerländska »agnosticismen» och f. ö. även kantianismen är ett iögonenfallande drag. Ett stickprov ur den officiella »Voprosy filosofii» (Filosofiens frågor), 1954:

»Rädslan att tränga alltför djupt i tingens väsen är en logisk följd av de vetenskapliga abstraktionernas och generaliseringarnas otillräcklighet. Det är icke en slump att den borgerliga filosofien avböjer de teoretiska abstraktionerna med avseende på tingen och förklarar dem som metafysik och skolastik och ställer upp den empiriska verkligheten i stället.» (M. M. Rosental, sid. 40.)

Kapitel 11

Gränsnytteläran enligt A. Marshall m. fl.

§ 1. *Det naturvetenskapliga inflytandet*

Uppkomsten av den nyare, liberala jämviktsteorien sammanfaller i stort sett med den moderna nationalekonomiens tillblivelse. Som redan nämnt, skulle det icke motsvara undersökningens uppgift att gå in på den doktrinhistoriska utvecklingens allmänt kända detaljer. Särskilt detta skede, då gränsnytteläran uppkom i olika länder samtidigt, är ingående behandlat i de doktrinhistoriska källorna. I föreliggande arbete gäller frågan några bestämda kärnpunkter inom den ekonomiska teorien själv. Att behandla ett stort antal nyanser och varianter av ett och samma betraktelsesätt skulle icke underlätta inblicken i de förut uppställda huvudproblemen. Den vägledande frågeställningen har angivits i kap. 9. Jämförelsen mellan den socialistiska och den liberala teorien skulle vara riktpunkten.

Den radikalt utformade socialistiska teorien innebar en utmaning både mot »de kapitalistiska systemet» och mot den äldre ekonomiska vetenskapen. Marx' »Das Kapital» hette som bekant även »Kritik der politischen Oekonomie». Den utpräglat humana, frihetsvänliga, framstegsvänliga liberalismen av den typ som företräddes av sådana tänkare som John Stuart Mill blev i viss mån omöjliggjord. Med en mera påträngande, en mera bindande logik hade Marx velat leda i bevis, att den borgerliga liberalismen liksom dess ekonomiska teori vilade på klassegoism, maktsträvan etc. Vare sig kritiken godtogs eller ej, blev en revision av den ekonomiska vetenskapens grunder nödvändig. Detta skedde genom den nyklassiska skolan. Den medförde mot slutet av 1800-talet en renässans både för den ekonomiska vetenskapen och för liberalismens idéer. Den fria konkurrensen rehabiliterades. Det blev ånyo möjligt att hävda den liberala åskådningen med hjälp av teoretiskt preciserade argument.

Att erinra om utvecklingens huvuddrag på detta summariska sätt innebär närmast att understryka den nyklassiska liberalismens stora historiska betydelse. Oavsett hur man efteråt vill bedöma dess vetenskapliga förtjänster — i det historiska förloppet fick dess insatser vitt-

gående konsekvenser. Den teoretiska socialismen möttes av en barriär på det vetenskapliga planet. Den liberala åskådningen fick en förstärkt position. Det skulle emellertid ur socialhistoriska synpunkter icke kunna sägas, att den socialistiska teorien »övervanns». Snarare inträffade det, som försöksvis har karakteriserats förut som en mera definitiv klyvning av det socialekonomiska tänkandet på tvenne huvudriktningar. De teoretiska motsättningarna skärptes och låstes fast. Följderna därav framträdde så småningom i det världshistoriska förloppet.

Så stora verkningar brukar i socialhistorien visserligen icke inträffa till följd av den ena eller den andra teoretiska formuleringen. Teorierna framstår som kristallisationspunkter och symptom. Sålunda var ej heller Marx' mervärdelära en primär »orsak» till allt det som så småningom framgick ur socialismen. Men utan den teoretiska kärnan skulle de socialistiska idéerna icke haft sin enhetliga form och sin intellektuella genomslagskraft. På samma sätt kan frågan ställas: vad var det som i stort kom till uttryck i den nyare liberala teorien? Redan gränsnyttelärans yttre utseende ger vid handen att den nya teorien först och främst var en manifestation av den kvantitativa, naturvetenskapliga uppfattningen. Ej blott den ena eller den andra teoretiska versionen — hela mängden av matematiska och geometriska tankemönster vann insteg i nationalekonomien. Även den socialistiska teorien hade rört sig i naturvetenskaplig riktning; som naturvetenskap plus dialektisk filosofi skulle den kunna betecknas. Den nyklassiska skolan var ännu ett steg i samma riktning; den finge närmast betecknas som naturvetenskap plus matematik. Även om den österrikiska skolan formellt icke framträdde i matematiska former, var dess tänkesätt analytiskt, matematiskt. Här kommer undersökningen att begränsas till den engelska riktningen.

En preliminär uppfattning om vissa utvecklingslinjer där, torde framgå av följande självbiografiska upplysningar av Stanley Jevons, återgivna av Philip Ch. Newman.[1] Jevons skildrar sin entusiasm för den matematiska metoden. Han formulerar även ett grundläggande »axiom» för den nya ekonomiska teorien.

»I have fortunately struck out what I have no doubt is *the true theory* of *economy*, so thoroughgoing and consistent that I cannot now read other books on the subject without indignation. While the theory is entirely mathematical in principle, I show, at the same time, how the data of calculation are so complicated as to be for the present hopeless. Nevertheless, I obtain from the mathematical principles all the chief laws at which political economists have

[1] Philip Ch. Newman, The Development of Economic Thought, 1952, sid. 212.

previously arrived, only arranged in a series of definitions, axioms and theories almost as rigorous and connected as if they were so many geometrical problems. One of the most important axioms is that as the quantity of any commodity, for instance, plain food, which a man has to consume, increases, so the utility of benefit derived from the last portion decreases in degree.»[1]

I Jevons skildring ingår några subjektiva, om man så vill tillfälliga uttalanden. Där visar sig emellertid även ett dilemma av större räckvidd. Jevons skildrar den matematiska metoden som en ny upptäckt, nästan som ett mirakel, som ett universalmedel ägnat att ge svar på nationalekonomiens alla frågor. »Jag har funnit den sanna ekonomiska teorien.» Men Jevons säger även: »Jag visar, att kalkylens data är så komplicerade, att det för närvarande förefaller hopplöst.» Sedan heter det: icke desto mindre kan de ekonomiska lagarna *härledas* ur de matematiska principerna. Jevons formuleringar bör naturligtvis icke givas en för stor vikt, men *attityden* är symptomatisk; ungefär samma extremer fanns redan hos fysiokraterna. Det »axiom» Jevons nämner ger anledning till följande kommentarer.

'Om någon har en nyttighet och ökar sin konsumtion därav, avtar nyttan av den sista enheten.' Det vore i få ord *den avtagande nyttans lag* — alltjämt en kardinalpunkt inom den marginalanalytiska teorien. Man ser omedelbart, att påståendet som påminner om ett matematiskt och psykologiskt axiom, varken är en matematisk eller en psykologisk sanning. Det som ligger till grund är närmast en *fysiologisk iakttagelse*. Satsen uttalar föga mer än det triviala: när människan äter blir hon mätt. Samma fysiologiska iakttagelser kan göras beträffande alla levande varelser. Konsumtionsförmågan är begränsad. Men väl att märka: i samma ögonblick det blir tal om *behov* gäller satsen generellt för alla varelser *utom* människan. Människan är utrustad med förnuft och medvetande. Hon uppfattar sina behov icke enbart med ledning av det fysiska befinnandet för ögonblicket. Hon räknar både med förfluten tid och med framtiden, hon spar för morgondagen, hon utmålar den framtida behovstillfredsställelsen i sin fantasi osv. Allt detta gör att behoven kan framträda icke blott i en avtagande utan även i en tilltagande tendens. Varje enhet man har kan te sig mindre värd än den enhet som man ännu icke har. Människorna reagerar olika. Sådana omständigheter förklarar den icke ovanliga benägenheten att samla förråd och ägodelar i stora kvantiteter. Kort sagt: den plausibla satsen, att

[1] W. Stanley Jevons, Theory of Political Economy, 1871, sid. 151.

nyttan av den sista enheten avtar vid växande behovstillfredsställelse, kan med lätthet vederläggas med ungefär lika plausibla påståenden av motsatt art.

Den avtagande nyttans lag är en abstraktion som reducerar människan enbart till ett fysiologiskt objekt. Satsen vore i sin bristande realism närmast oförklarlig. Förklaringen torde emellertid icke vara svår att upptäcka — den erhålls, om man fullständigt underlåter att kontrollera de fysiologiska och psykologiska iakttagelsernas riktighet utan omedelbart utgår från vissa föreställningar om matematiska funktioner och begrepp. Då ligger det intet överraskande i att nyttan plötsligt framträder som en kurva av en viss typ. Det innebär emellertid, att de empiriska iakttagelserna *ordnas efter kurvan* och ej tvärtom. Empirien rättas efter teorien, som därigenom framträder i skenbart exakta former.

Jevons resonemang har till en början anförts som ett symptom, ägnat att antyda problemet. Följande mera allmänna granskning av de typiska marginalanalytiska resonemangen torde ge en bekräftelse på samma sak. Den s. k. subjektiva värdeläran har sitt viktigaste kännetecken däri, att den bortser från det mänskliga subjektet. Teorien befriar människan från hennes mest elementära psykiska egenskaper, föreskriver hur hon skall bete sig och grundar därpå en individualistisk, liberal förklaring av den ekonomiska verkligheten.

§ 2. *Marshalls metodologiska orientering*

Alfred Marshalls huvudarbete Principles of Economics hör till den nyklassiska skolans mest representativa verk. Det är icke ett pionjärarbete men en allsidig exponent för den traditionsrika, engelska nationalekonomien sedan även utvecklingen på kontinenten fått göra sig gällande.

I förordet till Priciples ed. I ingår en passus som klart belyser Marshalls egen väg och metod.

»Under the guidance of Cournot, and in a less degree of v. Thünen, I was led to attach great importance to the fact that our observations of nature, in the moral as in the physical world, relate, not so much to aggregate quantities, as to increments of quantities, and that in particular the demand for a thing is a continuous function, of which the »marginal» increment is, in stable equilibrium, balanced against the corresponding increment of its cost of production. It is not easy to get a clear full view of continuity in this aspect without the aid either of mathematical symbols or of diagrams.»[1]

[1] Alfred Marshall, Principles of Economics (ed. 4), 1898, sid. XII.

I citatet deklarerar Marshall själv sin matematiskt-naturvetenskapliga inställning. Man kan därvid lägga märke till att han räknar såväl de fysikaliska som de moraliska fenomenen till *naturen* och att han i båda fallen förutsätter deras punktuella, differential-analytiska mätbarhet. Den genomgående naturvetenskapliga orienteringen framgår f. ö. av talrika enskildheter i boken. Betecknande är Marshalls jämförelse mellan »naturlagarna» och »de ekonomiska lagarna». Visserligen tvekar Marshall huruvida fysikens och ekonomiens »lagar» är identiska, men han konstaterar vissa likheter mellan ekonomiens och fysikens »sekundära» lagar.

»Some have said that the term *Economic law* is inappropriate, because there are no definite and universal propositions in economics which can compare with the Laws of Gravitation and of Conservation of Energy in physics. But the objection would appear to be irrelevant. For though there are no economic laws of that class, there are many which may rank with the secondary laws of those natural sciences, which resemble economics in dealing with the complex action of many heterogenous and uncertain causes. The laws of biology, for instance, or—to take an example from a purely physical science—the laws of the tides, like those of economics, vary much in definiteness, in certainty and in range of application.»[1]

I dessa rader framträder Marshalls positivistiska uppfattning. Han föreställer sig naturlagarna som allmänt konstaterade, mätbara »tendenser». Belysande är även följande stycke, som ger problemets kärna.

»The laws of human action are not indeed as simple, as definite or as clearly ascertainable as the law of gravitation; but many of them may rank with the laws of those natural sciences which deal with complex subject-matter. The raison d'être of economics as a separate science is that it deals chiefly with that part of man's action which is most under the control of measurable motives; and which therefore lends itself better than any other to systematic reasoning and analysis.»[2]

I sista satsen uttalas ett grundläggande påstående, som karakteriserar en stor del av den ekonomiska vetenskapen än i dag: *nationalekonomien är en självständig vetenskap, därför att den huvudsakligen befattar sig med mätbara motiv.* Synpunkten har en sådan central betydelse att hela diskussionen om gränsnyttelärans innebörd och giltighet skulle kunna koncentreras till denna enda punkt. Den behandlas närmare i § 3.

[1] a. a. sid. 104.
[2] a. a. sid. 113.

Marshalls bundenhet vid mer eller mindre fysikaliska och mekaniska analogier är påfallande. När han skall beskriva lärdomens betydelse, drar han en parellell med ett maskineri som producerar varor. Även vetandet kommer sålunda till stånd automatiskt. Oavsiktligt ger Marshall en exakt karakteristik av sin egen metod.

»[To search for those causes of causes, which lie beyond his immediate experience] everyone must perforce rely on the powerful machinery of thought and knowledge that has been gradually built up by past generations. For indeed the part which systematic scientific reasoning plays in production of knowledge resembles that which machinery plays in the production of goods.»[1]

Ett annat signifikativt uttalande avser det vetenskapliga tänkandets teknik. Ekonomien erfordrar »korta tankekedjor».

»To begin with, there is no scope in economics for long chains of reasoning; that is for chains in which each link is supported, wholly or mainly, by that which went before, and without obtaining further support and guidance from observation and the direct study of real life. Such chains might indeed afford interesting speculation in the closet: but they could not correspond to nature closely enough to be of use as a guide in action. The classical economists treated economics not as an academic diversion, but as a means towards attaining important public ends.»[2]

Synpunkterna torde kunna betecknas som klassiska. De är allmänt accepterade inom den moderna samhällsforskningen. De kännetecknar emellertid den rent naturvetenskapliga orienteringen. Resultatet av de korta tankekedjorna blir den styckade anhopningen av kunskapsstoff. Pragmatiskt tänkta beskrivningar både av induktiv och deduktiv typ kan därigenom erhållas, men det kontinuerliga tänkandet, som överskådar sammanhangen, går förlorat.

§ 3. *Gränsnyttelärans grunder*

En mera detaljerad presentation av några av gränsnyttelärans grundtankar skall givas här i Marshalls version. Det föreligger givetvis ett behov att infoga gränsnytteläran i de resonemang som hittills förts. Frågan gäller fortfarande att få en så klar bild som möjligt av de båda »värdelärorna» — den »subjektiva» och den »objektiva». Vid ett sådant

[1] a. a. sid. 103.
[2] a. a. sid. 92.

studium måste själva »tänkesätten» observeras, varvid även skenbart oväsentliga nyanser och formuleringar kan vara av betydelse. Detta motiverar att originaltexterna citeras relativt fylligt.

I Marshalls Principles (ed. 4), Book III (On wants and their satisfaction), kap. 3 (Gradations of Demand) ingår de resonemang som omfattar den subjektiva värdelärans grunder. Inledningen jämte några karakteristiska punkter, som alla motsvarar de sedvanliga marginalanalytiska grundsatserna, citeras här nedan. Punkternas innehåll är i korthet följande:

1) Nyttan mätes i den utsträckning ett objekt tillgodoser människans behov. 2) Behoven är obegränsat många, men varje behov är begränsat. 3) När den totala mängden av en vara som någon förfogar över ökas, då växer även den totala nyttan, men icke så mycket som produktmängden. 4) Marginalnyttan minskar med varje ökning av produktmängden. 5) Marginalnyttan framträder vid en punkt, då köparen upphör med sin efterfrågan efter en vara resp. då tillverkaren upphör med sin tillverkning; den uppoffring som det innebär att förvärva resp. tillverka varan motsvarar då den sista enhetens nytta. 6) Priset uttrycker (mäter) gränsnyttan av en vara för varje individuell köpare; man kan icke tala om gränsnyttan i allmänhet, därför att olika människors behov och förutsättningar är olika.

»Utility and want are taken as correlative terms. The utility of a thing to a person at a time is measured by the extent to which it satisfies his wants. And wants are here reckoned quantitatively, that is, with regard to their volume and intensity; they are not reckoned qualitatively according to any ethical or prudential standard ...

We have seen that each several want is limited, and that with every increase in the amount of a thing which a man has, the eagerness of his desire to obtain more of it diminishes; until it yields place to the desire for some other thing, of which perhaps he hardly thought so long as his more urgent wants were still unsatisfied. There is an endless variety of wants, but there is a limit to each separate want. This familiar and fundamental tendency of human nature may be stated in the *law of satiable wants or of diminishing utility* thus: — *The total utility* of a thing to anyone (that is, the total pleasure or other benefit it yields him) increases with every increase in his stock of it, but not as fast as his stock increases. If his stock of it increases at a uniform rate the benefit derived from it increases at a diminishing rate. In other words, the additional benefit which a person derives from a given increase of his stock of a thing, diminishes with every increase in the stock that he already has.

The part of the thing which he is only just induced to purchase may be called his *marginal purchase,* because he is on the margin of doubt whether it is worth his while to incur the outlay required to obtain it. And the utility of

his marginal purchase may be called the *marginal utility* of the thing to him. Or, if instead of bying it, he makes the thing himself, then its marginal utility is the utility of that part which he thinks it only just worth his while to make. And thus the law just given may be worded:—

The marginal utility of a thing to anyone diminishes with every increase in the amount of it he already has.

An increase in the amount of a thing that a person has will, other things being equal (i.e. the purchasing power of money, and the amount of money at his command being equal) diminish the price which he will pay for a little more of it: or in other words diminishes his marginal demand price for it.

The price will measure the marginal utility of the commodity to each purchaser individually: we cannot speak of price as measuring marginal utility in general, because the wants and circumstances of different people are different.»[1]

Om syftemålet här vore att kritisera Marshall och hans verk, skulle det kunna invändas att ovanstående citat är otillräckliga. Nu är syftemålet icke att kritisera Marshall, vilket vore helt meningslöst, utan endast att söka konstatera vad gränsnyttelärans grundtankar, återgivna i en representativ formulering, egentligen innehåller.

Till en början observeras att frågorna gäller ytterst elementära, ja triviala ting — människans behov efter de enklaste föremålen. Sådana erfarenheter brukar vara tillgängliga för envar. Även en beskrivning av sådana erfarenheter borde vara tillgänglig för envar. Nu visar det sig emellertid i litteraturen och även i den citerade framställningen, att de skenbart utomordentligt enkla frågorna rätt hastigt antar en sådan beskaffenhet, att de blir ytterst komplicerade och ogenomskådliga. Att säga något sådant leder givetvis till den sedvanliga invändningen: dessa spörsmål ligger på en sådan nivå, att de är tillgängliga blott för de speciellt tränade intellekten etc. — Även om det berättigade i en sådan tanke skulle kunna medgivas, föreligger emellertid i socialvetenskapliga sammanhang en omständighet som ävenledes spelar en roll. Vad är en fundamental, socialvetenskaplig teori *till för* om icke att vara allmänt klarläggande och allmänt fattbar? Frågorna gäller angelägenheter som angår alla. Om man låter oklarheter kvarstå eller vinna insteg i fundamenten — hur skall då allt det övriga se ut som skall vila på fundamenten? En fundamental teori kan icke bygga på ovissa antaganden, fattbara blott under speciella subjektiva betingelser. En fundamental teori måste vara till den grad prövad, att den dels utesluter alla tankefel och motsägelser inom sig själv, dels förebygger missförstånd och vantolkningar från andras sida. Gränsnytteläran har spelat

[1] a. a. sid. 167 o. f.

en fundamental roll inom nationalekonomien. Den gör det i viss mån alltjämt. Men redan de första satserna framträder i en så konstlad och svårfattlig form, att de åtminstone måste kallas exklusivt tänkta i förhållande till mänskligheten i allmänhet.

Resonemanget skall icke kompliceras i onödan. Gränsnytteläran uppfattas här icke som en svårfattlig lära i subjektiv mening utan som *ofattbar* i objektiv mening. Den vanligaste förklaringen till svårfattliga resonemang är icke att de är komplicerade utan att de bygger på iakttagelsefel eller tankefel. Om någon säger t. ex. »Herr A. rör sig snabbt på sina ben» eller »Herr A. sitter stilla på en stol», kan båda påståendena stämma och vara fullt förståeliga. Men om någon säger »Herr A. rör sig snabbt på sina ben medan han sitter stilla på en stol», kan icke ens den högsta intelligensen inse vad ett sådant uttalande innebär. Logikens främsta uppgift har sedan gammalt ansetts vara att förebygga tankefel och motsägelser. En och samma figur kan icke vara en kvadrat och en cirkel. Påstås något sådant, då har ett tankefel begåtts och uttalandet blir ofattbart. Något kan icke på samma gång vara mätbart och omätbart. Just något sådant påstås emellertid av gränsnytteteoretikerna.

Av ovanstående punkter ur Marshalls text framgår både av detaljer och i det hela, att två oförenliga resonemang är inflätade i varandra. Där heter det å ena sidan: den individuella nyttan *mätes,* människans behov är *begränsade,* den *totala* nyttan *avtar* vid *växande* behovstillfredsställelse etc. Å andra sidan heter det: den individuella nyttan och det individuella behovet är *korrelerade* begrepp, nyttan hänför sig *alltid* till ett subjekt, olika människors behov är *icke* jämförbara.

Om en storhet icke är jämförbar med någon annan, kan det icke heller finnas någon objektiv måttstock att mäta den med. Skulle en sådan måttstock finnas, då skulle t. ex. följande kunna sägas: A. uppskattar sitt behov efter en vara x till y enheter, men det är ett misstag — hans verkliga behov uppgår till z enheter! Även följande skulle kunna sägas: A. uppskattar sitt behov efter ett visst objekt, säg en villa, högre än sitt behov efter ett annat objekt, säg en bil, men en objektiv mätning visar, att hans behov efter en bil är större. — Man ser omedelbart, att resonemangen blir orimliga. Sådana mätningar har ännu ingen sett. Allt detta ingår i de sedvanliga resonemangen om nyttan. Icke desto mindre heter det: nyttan mätes genom gränsnyttan, behovskurvan har ett bestämt förlopp etc. Alltså betraktas nyttan ändock som en determinerad, mätbar funktion. Vilken aspekt än må anses vara den riktiga,

men *båda* kan *icke* göras gällande *samtidigt*. Då uttalas ett orimligt påstående, då blir tankegången bokstavligt ofattbar. Att konstatera ett sådant element i en fundamental teori måste framstå som en högst fatal omständighet. Att motsägelsernas uppkomst kan förklaras — se nedan — är en helt annan fråga. Men inga som helst förklaringar kan skaffa ur världen det faktum, att den ifrågavarande teorien grundar sig på tankefel. Tilläggas kan, att logiska fel i socialvetenskapliga sammanhang har en tendens att utlösa liknande verkningar som felaktigheter och felkonstruktioner i tekniska sammanhang.

§ 4. *Den underförstådda premissen — the economic man*

Den som utan förutfattade meningar tar del av de typiska marginalanalytiska resonemangen, kan icke undgå att stöta på vissa motsägelser av det slag som nyss skildrats. Å ena sidan brukar det omtalas, att de subjektiva funktionerna icke kan mätas och jämföras inbördes, å andra sidan finner man att de avbildas i form av geometriska eller fysikaliska analogier. Det är alldeles ofrånkomligt att sådana motsägelser måste te sig rent logiskt konsternerande vid ett fördomsfritt betraktande. *Antingen* kan de ifrågavarande »inkrementen» definieras nöjaktigt, då måste även de totala funktionerna anses determinerade och därmed principiellt mätbara; *eller* måste de bakomliggande psykologiska funktionerna och reaktionerna anses generellt indeterminerade och då kan ej heller de minimala förändringarna anses definierbara eller mätbara i vanlig bemärkelse. När sådana motsägelser uppträder, kan de ur en viss aspekt tolkas såsom det redan har skett: de blir bokstavligen ofattbara, emedan motsägelserna upphäver varandra. Ur en annan aspekt kan de tolkas så, *att de måste ha kommit till utan klart medvetande om det som skulle uttalas*. Eljest kan det rimligtvis icke inträffa, att det som i väsentliga hänseenden påstås i det ena ögonblicket, motsäges i nästa ögonblick utan att hela tankegången korrigeras.

Om nu ett sådant fall måste anses föreligga, därtill inom en grundläggande vetenskaplig tankeriktning, kan orsakerna icke vara okomplicerade. Triviala misstag och tankefel kan det icke gärna vara frågan om i en av många forskare godtagen teori. Det behöver här icke framhållas, att ett flertal betydande nationalekonomer även efter de första pionjärerna omfattat gränsnyttelärans grundsatser. I Sverige har Knut Wicksell byggt en stor del av sin forskning på gränsnyttelärans grund.

Det mest anmärkningsvärda är måhända, att fastän den modernare teorien explicite övergivit gränsnytteläran, bygger dess egen metodik implicite fortfarande på gränsnytteläran, på de psykologiskt-ekonomiska funktionernas mätbarhet.

Den förklaring av alla dessa spörsmål som här åsyftas är enkel, men den förutsätter en viss distans just från det kvantitativa, analytiska betraktelsesättet. Det motsvarar nämligen detta betraktelsesätt att kvantificera de empiriska företeelserna av vilket slag de än må vara, emedan själva kvantificeringen anses sammanfalla med den vetenskapliga forskningens huvudprincip. Ett typiskt resonemang av detta slag vore följande: 'hur det förhåller sig med de mänskliga behoven i stort, kan man icke veta, men *till en viss* grad kan man veta det'. Eller med andra ord: man behöver icke känna totaliteten för att kunna fixera detaljerna. Att »till en viss grad» kunna bestämma hur det är, uppfattas som en tillräcklig grund att bygga vidare på. Men därmed kommer det pragmatiska elementet in. Premisserna förenklas icke i något bestämt kunskapssyfte utan av praktiska skäl. Det gör emellertid att kunskapen blir ofullständig eller missvisande.

Vilken är den praktiska innebörden av gränsnyttelärans förenklingar? Principen har redan belysts i samband med Jevons formulering av »den avtagande nyttans lag». *Till en viss grad* är det obestridligt, att de mänskliga behoven är determinerade och följer en fallande kurva. Men det gäller närmast de fysiologiska behoven. Däremot kan icke ens om de fysiologiska behoven *med avseende på subjektets egna omdömen därom* sägas, att den avtagande nyttans lag äger giltighet. Alla sådana påståenden är mer eller mindre godtyckliga approximationer.

Att förenkla, att kvantificera de psykologiska funktionerna i form av bestämda förlopp innebär att förenkla även de därmed förbundna subjekten. Prototypen för ett sådant förenklat standardiserat mänskligt subjekt är ingen okänd storhet inom den ekonomiska teorien — det är den berömde homo oeconomicus, the economic man.

Att gå närmare in på konsekvenserna av denna iakttagelse skulle här leda för långt. Den positiva frågan ger sig omedelbart: *kan en fundamental ekonomisk teori, den må kallas värdelära eller något annat, grundas på några andra förutsättningar än the economic man-premissen?* Kan denna fiktion, som givetvis icke föreställer något mänskligt subjekt alls, ersättas med en mera verklighetstrogen bild av den mänskliga individualiteten i den ekonomiska teoriens centrum? Att det icke kan ske utan uppgivande av det statiskt-analytiska betraktelsesättet torde

redan ha framgått av det föregående. Från denna punkt leder undersökningens linje direkt över till de avslutande kapitlen rörande samhällsplaneringens teori. Men eftersom den ekonomiska teorien själv fortsatt mera i den statisk-analytiska riktningen, kommer några etapper på dess väg att följas ytterligare. Dessa partier kommer emellertid att beröras mera i förbigående.

Beträffande Marshalls framställning av gränsnytteläran må avslutningsvis nämnas, att han själv, f. ö. just i de sammanhang som citerats förut, tillstår att den ifrågavarande teorien gäller blott vid en fullständigt statisk uppfattning av det mänskliga subjektet.

»The marginal utility of a thing to anyone diminishes with every increase in the amount of it he already has.—There is however an implicit condition in this law which should be made clear. It is that we do not suppose time to be allowed for any alteration in the character or tastes of the man himself. It is therefore no exception to the law that the more good music a man hears, the stronger is his taste for it likely to become; that avarice and ambition are often insatiable ... For in such cases our observations range over some period of time; and the man is not the same at the beginning as at the end of it. If we take a man as he is, without allowing time for any change in his character, the marginal utility of a thing to him diminishes steadily with every increase in his supply of it.»[1]

Där är definitionen av the economic man given, en konstant faktor, som icke ändrar sitt beteende och som icke får betraktas ur tids- och utvecklingssynpunkter. Ett sådant »subjekt», en sådan mänsklig faktor torde ingenstans kunna påträffas inom erfarenhetens värld. Däremot kan den tänkas som en faktor erforderlig för teorien. Teorien skulle alltså icke vara en avbildning av människan och hennes ekonomiska handlingar utan tvärtom, den mänskliga faktorn skulle vara reducerad till en konstant för att passa till teorien.

§ 5. *Exkurs beträffande nyttans mätbarhet*

Den komplicerade frågan om »nyttans mätbarhet» ägnas i det följande ett mera ingående resonemang i anslutning till Marshalls formuleringar. Ehuru några andra slutledningar än härovan icke framgår, åsyftas ett mera omedelbart ställningstagande. *Vår uppfattning är att nyttan av ett föremål kan kallas mätbar ur subjektiv synpunkt, men icke mätbar ur objektiv synpunkt. Att fasthålla vid nyttan som en icke mätbar funktion öppnar vägar till ett medvetet val av*

[1] a. a. sid. 168.

sociala värderingar. Därför anses frågan vara av vikt icke ur negativa utan ur positiva synpunkter. Resonemanget åsyftar att lägga en viss grund till de aspekter som sedan behandlas i Avdelning VI beträffande samhällsplaneringen.

Betraktas begreppet *nytta,* torde inses, att därmed avses något typiskt *subjektivt* dvs. tingens relation till det enskilda subjektet. Därom råder i allmänhet inga meningsskiljaktigheter. I gränsnytteläran framträder »nyttan» icke desto mindre som en kvantitativt mätbar funktion, låt vara under förutsättningen av byteshandlingar på marknaden. Den subjektiva nyttan skulle sålunda likväl vara på något sätt mätbar. Gränsnytteläran vore den vetenskapliga förklaringen till det. Att en teoretisk ekonomi, som har det naturvetenskapliga arbetssättet som mönster, måste ha ett starkt intresse av en »objektiv måttstock» för att fixera de ekonomiska handlingarna och behoven, är ej svårt att inse. Men respekten för tankelagarna är ett elementärt vetenskapligt krav och står över alla andra t. ex. pragmatiska syften. Att konstatera närmare hur det förhåller sig därmed är frågan.

Är nyttan en icke mätbar kategori och påstår man det själv, såsom t. ex. Marshall gör, när han säger, att två personers nyttouppfattning icke kan jämföras, då kan man icke efter några än så sinnrika resonemang komma fram till att nyttan *är* en objektivt mätbar kategori. Då har med visshet ett tankefel begåtts någontans på vägen. Ett sådant fel vore att man omärkligt införde en extra premiss dvs. att man själv förändrade betingelserna för sina observationer. Men den metoden är principiellt oduglig. Då skulle vad som helst kunna ske, då skulle t. ex. en kvadrat kunna förvandlas till en cirkel med bibehållet påstående, att det är samma figur. Visserligen är sådana tankefel icke ovanliga — särskilt när teorien bygger på abstraktioner, som sedan begagnas för att förklara verkligheten. (Ett schematiskt exempel är följande. Man har ett komplicerat empiriskt observationsfält, säg en »månghörning». Då säger man teoretiskt: för att kunna arbeta med ett sådant observationsfält måste man uppställa en förenklad modell; man får alltså en abstraktion, säg en »cirkel». Nästa steg blir att man i viss mån glömmer bort förenklingen och konstaterar: observationsfältet *är* en cirkel. Ytterligare ett steg är att man även övergår till att *behandla* det måhända synnerligen »kantiga» observationsfältet som en jämn figur — man börjar även i praktiken »ta bort hörnen», men icke medvetet utan emedan man utgår från en verklighetsfrämmande föreställning.) Sådana glidningar i vetenskapliga sammanhang är dock ett slags misstag och olycksfall och icke försvarliga, även om de kan vara förklarliga.

Vad innebär det att nyttan är en subjektiv funktion? Ett ting har nytta *för någon.* Nyttan betecknar just att något är en subjektiv angelägenhet. Det innebär åter, att blott *subjektet* kan avgöra nyttans art i varje särskilt fall. Om subjektet bedömer nyttan av något med hänsyn till sina fysiologiska eller andra behov, om subjektet anser att behoven är tvingande eller mindre tvingande, variabla eller mindre variabla, ja om subjektet bedömer nyttan av ett föremål för sig själv eller indirekt för sina närmaste, för sin familj etc. — allt sådant står i vida fältet i och med att subjektets medvetande insetts vara den bestämmande faktorn. Även i Marshalls framställning heter det gång på gång »nyttan för någon». Han påpekar (jfr sista stycket i citatet å sid. 174) att olika män-

niskors behov är olika och att man icke kan tala om en allmän gränsnytta. Det fundamentala påståendet: *nytta är en subjektiv funktion,* innebär att vilket subjekt som helst bedömer och bestämmer nyttan efter eget gottfinnande. Satsen att nyttan icke kan bestämmas eller mätas objektivt är blott en omskrivning av samma sak, nämligen att varje subjekt kan mäta sin nytta av ett föremål på oändligt många sätt.

Icke förty presenterar gränsnytteläran generella nyttofunktioner. Marshall konstaterar (i första stycket av citatet å sid. 173), att nytta och behov är korrelerade begrepp, vilket måste tolkas som en relation till subjektet. Därefter heter det: nyttan av ett ting för en person *mätes* genom den grad i vilken tinget tillfredsställer behovet. Om man vill vara pedantisk, kan det sägas: där ligger felet! Alltså i orden nyttan för en person *mätes* (underförstått i allmänhet). Vem mäter? Det står icke: personerna i fråga mäter, vilket skulle vara försvarligt men vilket icke skulle se plausibelt ut, eftersom det brukar heta, att individen »uppskattar» nyttan el. dyl. och ej »mäter» nyttan. Utan satsen uttalar: *nyttan mätes i allmänhet.* Nyttans mätbarhet kommer i själva verket in som ett färdigt antagande, som icke undersökes närmare, utan som egentligen redan tillämpas i och med upptäckten av den fundamentala »tendensen», av den »allmänna psykologiska lagen», som Marshall uttrycker så: »totalnyttan av ett föremål för en människa växer alltid med mängden ehuru icke så snabbt som mängden ökar». I detta avsnitt begränsas och bestämms nyttofunktionen. Men av vem? Svaret måste bli: *av den vetenskapliga forskaren.* Bestämmer subjekten själva sina nyttofunktioner på samma sätt? Om man låter nyttan vara en subjektiv funktion, kan strängt taget icke ens den frågan ställas. Men Marshalls resonemang har däremot närmast en motsatt innebörd, som skulle kunna uttryckas så: bortse från subjekten, lägg in en kurva, den statistiskt mätbara efterfrågekurvan — då är en approximation av varje individs efterfrågefunktion given. Det innebär emellertid att teorien är inlagd på förhand som en generalisering. Den som försöker tolka den empiriskt börjar genast ordna sina observationer efter kurvan. Man säger t. ex. att en del erfarenheter kan bekräfta den osv. Detta stämmer, men det avgörande momentet är att teorien har karaktären av ett antagande, medan den presenteras som en empiriskt funnen sats. Och på detta sätt kan den subjektiva nyttan plötsligt börja figurera som en objektivt mätbar storhet.

Följande överväganden avser att ytterligare förenkla jämförelsen mellan den »konsekventa» och den »inkonsekventa» uppfattningen beträffande den subjektiva nyttans mätbarhet. Att nyttan av ett föremål V uppskattas av subjektet S till n enheter av någon annan vara U, kan uttryckas som en funktion av subjektet dvs. närmast av dess förnuftsverksamhet, av dess intelligens. Alltså: $n = f(i)$. Då kan n icke vara en funktion av något annat, säg av en viss kvantitet q av varan V som tillfredsställer ett visst behov hos S. I så fall finge först även q definieras som en funktion av i. Den oberoende variabeln är subjektet och eftersom detta bestämmer n enligt definitionen »nytta för någon», kan ingenting annat bestämma n. Vad innebär det, om n icke desto mindre uppfattas som en funktion av en kvantitet varor?, alltså $n = f(q)$? Då har man antingen förkastat S eller gjort även S till en beroende variabel med avseende

på q. Dessa alternativ har samma innebörd. Därigenom att gränsnyttekalkylen baseras på den avtagande nyttans lag införes omärkligt the-economic-man-premissen och det oberoende subjektet förkastas. Det finns icke något annat sätt att göra de subjektiva ekonomiska funktionerna *nytta, behov, arbetsmöda* etc. »objektiva» och »beräkneliga» än att förutsätta ett konstant mönster för det subjektiva tänkandet och handlandet dvs. att införa the economic man. Och man ser den paradoxala situationen: den liberala teorien, som åsyftar den individuella friheten, kan icke åskådliggöra jämvikten i sitt system på annat sätt än genom att schematisera handlandet dvs. i viss mån utplåna subjektet.

Vid en sådan detaljanalys kan intrycket uppstå att syftet är enbart negativt. Om så vore, skulle det kunna sägas, att de logiska operationerna i sådana sammanhang ändock är empiriskt sett för bräckliga för att icke medge andra tolkningar. Nu torde emellertid det fruktbara syftemålet med minutiösa empiriska iakttagelser alltid vara *att vinna upplysning om faktiska förhållanden* och ej att liksom till varje pris *leda i bevis* något påstående. Resonemanget härovan torde därför beaktas med avseende på sina positiva aspekter. Uppfattas nyttan sålunda som en funktion av det individuella medvetandet, av den individuella intelligensen eller hur man vill kalla den oberoende faktorn i detta sammanhang, då kan man dra vissa slutsatser, även med avseende på föränderligheten hos en sådan funktion. *Till det individuella medvetandet kan man appellera.* Även vetenskapen kan framhålla alternativa bedömanden för de enskilda individerna. Så sker i stor utsträckning när det gäller rådgivande teknisk verksamhet, inköpsverksamhet, val av speciella produkter etc. Men det kan även ske ur synpunkter *avseende det sociala livet i en mera generell bemärkelse.* I den mån upplysningsverksamheten icke går ut på att gynna egennyttan, icke går ut på att fullfölja politiska syften utan endast går ut på att framhålla olika alternativ och ställa valet helt och hållet fritt åt de enskilda, kan en socialvetenskaplig forskning fatta sina uppgifter praktiskt, utan att det rimligtvis behöver innebära ett överskridande av den vetenskapliga objektivitetens ram. Individerna kan sålunda medvetet modifiera sina nyttofunktioner med avseende på samhälleliga målsättningar med stöd av vetenskapligt inriktad upplysning. De enskilda kan i regel tämligen väl överskåda sina egna, närmaste intressen, men för att över huvud taget nå fram till allsidiga perspektiv erfordras i regel något mer än det subjektiva intresset ur de egna behoven. *Egennyttans princip kan sålunda modifieras med hänsyn till mera sociala målsättningar. The economic man* i teoriens brännpunkt, kan bli ersatt men ett subjekt som finge kallas *the social man* el. dyl. Dessa spörsmål återkommer emellertid i de avslutande kapitlen i vår bok.

Kapitel 12

Den liberala jämviktsteorien enligt Gustav Cassel

§ 1. *Cassels utgångspunkter*

Den huvudsakliga invändningen mot Marshalls gränsnyttelära i det föregående kapitlet var att den icke byggde på verklighetstrogna observationer rörande den mänskliga faktorn. I stället för att *beskriva* hur det verkligen förhåller sig med de subjektiva värderingarna och människans ekonomiska handlande för att sedan därur eventuellt härleda en generell förklaring till den faktiska prisbildningen, företar sig teorien i viss mån att *föreskriva* hur människan skall handla (dvs. enligt antagandet om nyttomaximeringsprincipen) och får därigenom sin idealiserade, rationaliserade prisbildningsmekanism, vilken trots sin villkorliga uppbyggnad framläggs som en förenklad bild av den *faktiska* prisbildningen. Det ligger i öppen dag att för att åstadkomma en abstrakt »modell» av prisbildningen, grundad på avsiktligt valda premisser, är de speciellt *psykologiska* premisserna icke nödvändiga; även andra »axiom» kan väljas.

Detta gjorde Cassel. Han tillämpade det kvantitativa, fysikaliska betraktelsesättet på ett mera konsekvent sätt än gränsnytteteoretikerna. Hans teori blev mera oangriplig som sådan, men i realiteten blev det ingen skillnad, eftersom han förutsatte prisbildningen själv som skulle förklaras.

I Theoretische Sozialökonomie hade Cassel brutit staven över gränsnytteläran. Cassel insåg de inre motsägelserna i denna lära. Som matematiker kunde han icke acceptera den konstlade, kvantitativa behandlingen av de kvalitativa nyttofunktionerna. Han gav emellertid en annan förklaring: man hade undvikit att grunda den ekonomiska teorien på penningen, emedan byteshushållningen historiskt föregått penninghushållningen. (Jfr nedan.) Av den anledningen har emellertid ingen av de äldre ekonomerna eftersträvat en värdelära. Med sitt rent naturvetenskapliga, abstrakta tänkande kunde Cassel icke inse behovet av någon värdelära alls.

»Det har för den ekonomiska vetenskapen varit en ödesdiger föreställning, att en »ren byteshållning» skulle ha föregått penninghushållningen som en

tidigare och enklare form av hushållning. Otvivelaktigt har denna föreställning en väsentlig skuld i att den ekonomiska teorin känt sig förpliktad att behandla företeelserna i en tänkt byteshushållning utan pengar och att till och med lägga en sådan undersökning till grund för hela det teoretiska lärosystemet. Detta strävande har invecklat den teoretiska ekonomien i omätliga svårigheter och föranlett otaliga på det hela ganska ofruktbara diskussioner. Då man ansåg det nödvändigt att med bortseende från penningen undersöka de faktorer som reglera utbytet av nyttigheter, kunde man icke göra pris eller i penningar uttryckta värderingar av nyttigheter till föremål för undersökningarna, och man måste alltså avvara varje aritmetiskt preciserat uttryck för denna värdering. I stället för sådana uttryck satte man då det mycket obestämda och växlande begreppet »värde». Visserligen har man i nyare tid sökt avhjälpa denna brist genom att försöka mäta nyttigheternas ekonomiska betydelse efter intensiteten i mänskliga behovskänslor. På dylika fiktioner har man velat bygga upp hela den ekonomiska teorin, och denna så kallade subjektiva värdelära prisades som ett stort framsteg för den ekonomiska vetenskapen. Den fullständiga bristen på varje aritmetiskt underlag för denna ofta i aritmetiska former och till och med i matematiska formler uppträdande teori dömde den emellertid att sakna den inre fasthet som man fordrar av en vetenskaplig teori och pekade tillika på det principiella felet hos denna teori ...

Det följer av det nu sagda, att en särskild värdelära är åtminstone fullständigt onödig för den ekonomiska vetenskapen. Varje försök att grunda en värdelära utan en gemensam nämnare för värdeomdömena är dömt att stöta på så gott som oöverstigliga svårigheter. Men så snart en sådan gemensam nämnare införts, har man i princip antagit penningens existens. Värden ersätts då av pris, värdeomdömen av värderingar i pengar, och man har en prislära i stället för värdelära. Man måste taga konsekvenserna av detta sakläge, dvs. man måste fullständigt utmönstra hela den s. k. värdeläran ur den ekonomiska vetenskapen. Den teoretiska framställningen av byteshushållningen måste från början ta penningen med i betraktande och alltså väsentligen bliva en lära om prisbildningen.»[1]

I dessa rader möter ett flertal kännetecken utmärkande för Cassels uppfattningssätt. Det som kommer att sysselsätta oss närmast, är hans metod.

§ 2. *Wicksells kritik*

Knut Wicksells lärobyggnad var uppbyggd på gränsnyttelärans grund. En större utmaning mot denne forskare än Cassels resonemang kunde knappast tänkas. Felet behövde varken tillskrivas Cassel eller Wicksell; det var den modernare, naturvetenskapligt orienterade nationalekonomiens eget, djupgående dilemma som gjorde sig gällande.

[1] Gustav Cassel, Teoretisk Socialekonomi, sid. 72 o. f.

Wicksell svarade med sin bekanta kritik av Cassels Theoretische Sozialökonomie i Ekonomisk Tidskrift 1919. Kritiken upptog ej få rent personliga angrepp, men på den viktigaste punkten, den om gränsnytteläran, kan det icke sägas att Wicksell förmådde ge ett klarläggande svar. Han *returnerade* blott Cassels helt negerande synpunkter genom att påstå att Cassels »knapphetsprincip» och den gängse gränsnytteläran var samma sak! Wicksells huvudinvändningar må återges här nedan, emedan hela denna episod kan tjäna som en illustration till de metodologiska problemen.

»Det första och mest uppseendeväckande bland dessa 'originella' drag (i Cassels bok) är hans förkastande i de starkaste ordalag, redan på förordets första sida av 'hela den gamla så kallade värdeläran'. Han menar naturligtvis den *nya* värdeläran, gent emot den *gamla* har han i alla tider visat en betydligt fryntligare uppsyn. Den nya, subjektiva värdeläran vill han däremot 'utrensa'; i stället för gränsnyttebegreppet sätter han, dels ingenting, dels 'knapphetens princip'. De psykologiska företeelser som ligga bakom prisbildningen, angå icke nationalekonomen, påstår han; hans ideal närmar sig här starkt den engelska börs-dealer, som förtjänade en förmögenhet på att under åratal köpa och sälja ett visst järnvägspapper — utan att ens veta, var järnvägen ifråga var belägen. Han upprepar också sin gamla invändning om omöjligheten av att 'mäta nyttan' — som om icke bytet och hushållningen över huvud, t. o. m. naturalhushållningen, vore otänkbara, därest icke en var av oss hade förmåga att mäta sin egen nytta av olika saker; liksom också representationernas överläggningar i skattefrågor vore meningslösa, om det icke gåves någon möjlighet att jämföra olika personers nytta av samma sak . . . Själv anser han, att 'nationalekonomen' uteslutande bör hålla sig till de i penningar uttryckta prisen såsom 'exakt aritmetisk storhet' — och detta skrives eller tryckes under världskrigets sista år, då penningen såsom värdemätare absolut gjort bankrutt!

Slutligen anmärker han också, att gränsnyttan såsom grund för bytesvärdet har det felet att icke vara given och bestämd, utan själv föränderlig och beroende av de pris, som med dess hjälp skulle förklaras. Gott, men hur förhåller det sig då i detta avseende med 'knappheten'? En vara är ju icke knapp därför att den fysiskt förekommer i ringa mängd utan *endast i förhållande till behoven,* alltså först i den mån den blir föremål för efterfrågan; och knappheten mätes — precis som gränsnyttan — genom styrkan av de närmaste, otillfredsställda behoven, vilka just komma varan att erfaras som 'knapp'. Med andra ord, knapphet och gränsnytta äro rätt fattade, alldeles samma sak.»[1]

Efter de resonemang som förts om nyttans begrepp i samband med Marshalls teori måste vår uppfattning vara, att Cassels ståndpunkt varit den mera befogade. Aritmetisk mätbarhet innebär icke vilken jämförbarhet som helst, utan den fordrar noga definierbara och följaktligen

[1] Ekonomisk Tidskrift, 1919, sid. 192.

kontrollerbara jämförelser. Om det vore möjligt att objektivt mäta en persons nytta av något visst föremål, då skulle hans mätningar kunna kontrolleras. Att däremot betrakta varje prisavgörelse A träffar som uttryck för en »objektiv mätning», en operation av mätningskaraktär eller vad man vill kalla proceduren, innebär just att lägga in en förutfattad tolkning i det som skulle vara en elementär och otvetydig observation. Att uppfatta intensiteten och föränderligheten i mänskliga behovskänslor som mätbara funktioner resulterar i fiktioner, menar Cassel. Och tillägger: »på sådana fiktioner har man velat bygga upp hela den ekonomiska teorien». Att förväxla teoretiska fiktioner och empiriska observationer — där brister det, där finns det ingen vetenskaplig grund längre.

Knut Wicksell framstår i hela sitt författarskap — och särskilt tydligt i de tidigare skrifterna — som en forskare med naturvetenskaplig skolning och läggning.[1] Den optimistiska framstegstron från tiden omkring sekelskiftet, den av de naturvetenskapliga upptäckterna uppburna tron på framåtskridandet och människan, var i få ord huvudlinjen i hans humanistiska positivism. Fysikaliska lagbundenheter i det ekonomiska livet, fasta, kvantitativa relationer av samma art som materiella kroppars specifika vikter, empiriskt givna koefficienter och andra lika exakt beräkneliga storheter sökte han konstatera med den ekonomiska teoriens hjälp. Ur synpunkten av denna fysikaliska monism, som föreställde sig naturens visa ordning utsträckt ända till de mänskliga behoven, inklusive människans egna tankar om dem, kunde gränsnytteläran framstå som bryggan mellan de subjektiva företeelsernas psykiska värld och de ekonomiska företeelsernas fysikaliska värld. För att erkänna Cassels invändningar skulle Wicksell ha behövt underkasta hela sin tankevärld en omprövning. Med gränsnyttelärans fall faller nämligen även den fysikaliska »världsbilden» inom ekonomien. Därför kunde Wicksell icke ta Cassel fullt på allvar; Wicksells analogier om den engelske börsmäklaren, som förtjänade en förmögenhet på ett järnvägspapper utan att veta var järnvägen låg, samt liknelsen från representationens överläggningar i skattefrågor, är icke tillfredsställande argument i en sådan principfråga; Wicksells egen tveksamhet lyser fram i den citerade satsen med 5 negationer: Cassels »gamla invändning mot omöjligheten av att mäta nyttan som om icke bytet och hushållningen vore otänkbara därest icke»; satsen torde f. ö. anses bevisligen otydbar. I stället tillgriper Wicksell

[1] Jfr Erik Lindahl: *Knut Wicksell* i Stora nationalekonomer av J. Schumpeter, 1953.

den med hänsyn till arten av Cassels påståenden alltför enkla utvägen att vända kritiken mot denne själv. Den enklaste innebörden därav är antingen att motpartens ståndpunkt lyftes till den egna nivån eller att ens egen ståndpunkt sänkes till motpartens. Cassel hade på fullt allvar påstått att teorien byggde på orimliga fiktioner. »Medgivet att gränsnytteläran bygger på ett logiskt fel, knapphetsprincipen gör det även», blev i få ord Wicksells svar. Oavsett varje ställningstagande till sakfrågorna, kunde utgången av debatten i denna form icke framstå som en positiv lösning.

§ 3. *Prisbildningsteori utan värdelära*

Bland svenska nationalekonomer har Myrdal följt Cassel i sin kriticism mot den subjektiva värdeläran. I *Vetenskap och politik* ingår ett flertal skiftande, mycket häftiga och nedsättande omdömen om gränsnytteläran.[1] Mot den riktade Myrdal i främsta rummet sina värdekritiska attacker som om gränsnytteläran verkligen var en psykologiserande, metafysisk skapelse. Att nämnda lära närmast var en produkt just av det kvantitativa, värdekritiska tänkandet, ett resultat av dess låt vara fruktlösa bemödanden att på ett konsekvent sätt infoga de socialekonomiska kategorierna under den exakta forskningens metoder, såg inte Myrdal. På den avgörande punkten ville Myrdal paradoxalt nog icke ge Cassel rätt. I *Prisbildningsproblemet och föränderligheten* heter det på följande svävande sätt: »Även i Cassels kritik av gränsnytteteorien spelar detta argument en stor roll, de subjektiva kvantiteterna äro icke aritmetiskt mätbara och teoretiska resonemang med dessa såsom utgångspunkt bli därför enligt hans mening 'vaga', dvs. ovetenskapliga. Oavsett

[1] Gunnar Myrdal, Vetenskap och politik i nationalekonomien, 1930, kap. 4. »Den subjektiva värdeläran liksom alla andra konstruktioner med ett bakomliggande normativt syfte har innerst till funktion att giva en så beskaffad teoretisk analys av ett socialt samband, att man ur denna analys logiskt skall kunna sluta sig till rationella politiska grundsatser» sid. 136. »Den (gränsnytteläran) lär oss ingenting om verkligheten och hjälper oss aldrig lösa praktiska problem. Den ger oss ett abstrakt, ofruktbart, för den oinvigde ytterligt invecklat teoretiskt schema, som sällan kan ställas i förbindelse med en konkret situation utan att förflacka problemställningen. Den hör till mängden av alla de i synnerhet inom socialvetenskaperna så talrika logiska systembildningar, vilka blott ge oss ett sken av kunskap» sid. 146. Å andra sidan har G. Myrdal även berömt den subjektiva värdeläran: »Till slut skall det säkerligen befinnas ha varit gränsnyttelärans historiska insats före allt annat att den med ett genialt grepp frigjort den ekonomiska vetenskapen från den klassiska produktionskostnadsgrundsatsen». Prisbildningsproblemet och föränderligheten, 1927, sid. 39.

att denna Cassels uppfattning knappast är hållbar, så är invändningen som vi skola visa, alls icke nödvändig för att bevisa hans tes, nämligen att speciellt den del av gränsnytteläran, som är 'ren värdelära' är onödig eller oriktig.»[1]

Cassel ändrade icke i ringaste grad sin uppfattning, vilket framgår exempelvis av hans föreläsningar i London (1925). Knappheten, knapphetsprincipen var i hans ögon icke ett psykologiskt utan ett fysiskt faktum, ett empiriskt grundfenomen i det ekonomiska livet. På detta faktum, på det empiriska prisfenomenet ville han bygga sin teori direkt. Men av vilken art blir en sådan teori? Den blir, ehuru upplagd som en beskrivning av verkligheten *en ren tankekonstruktion,* en abstrakt modell, *vars giltighet som verklighetsbeskrivning står och faller med den uppfattning åskådaren själv har* om de primära prisrelationernas innebörd. Sådana frågor lämnar Cassels teori utan avseende. Anser man att människorna handlar och kan handla i verkligheten fullt rationellt enligt typen »homo economicus», då blir den statiska jämviktsteorien, vare sig den grundas på knappheten eller på gränsnytteläran samma sak — en idealtypisk modell, kallad »prisbildningen vid fri konkurrens». Anser man åter att människorna varken kan eller bör handla enligt den »ekonomiska människans» beteendemönster — emedan t. ex. de faktiska, institutionella förhållandena är sådana att somliga då genast blir mer eller mindre vanmäktiga objekt för de mäktiga subjektens handlingar — då blir även kunskapsvärdet av den värdefria modellen lika problematiskt. Cassels egen tolkning av teoriens innebörd framgår av nästa §.

§ 4. *Jämviktsteoriens viktigaste funktion ideologisk*

Cassels ekvationer kommer icke att behandlas närmare här, eftersom en systematisk analys skulle kräva ett avsevärt utrymme. (Enligt vår mening lider den statiska jämviktsteorien av denna typ av samma brister som tableau économique.) Cassel själv tillstår att ekvationerna är olösliga.

»What is the use of giving a complicated system of equations as the solution of the price problem? We cannot solve these equations and by aid of them actually calculate the prices. What do we then win by our treatment of the problem? In my opinion we win very important advantages.»[2]

[1] Gunnar Myrdal, Prisbildningsproblemet och föränderligheten, 1927, sid. 36.
[2] Gustav Cassel, Fundamental Thoughts in Economics, 1925, sid. 93.

För att finna empiriska priser lämpade för Cassels ekvationssystem, skulle dessa behöva ha en lösning med avseende på någon faktor; nu synes meningen vara att genom ekvationerna förklara produktionsfaktorernas pris. Man kan blott genom helt godtyckliga antaganden om de enskilda priserna »tillämpa» systemet. Emellertid säger Cassel att systemet har tre stora fördelar, som i korthet är följande. 1) Ekvationssystemen visar den sanna innebörden av kausalsambanden i prisproblemet. En särskild, vare sig subjektiv eller objektiv, värdelära är obehövlig. Den matematiska beskrivningen visar att alla pris är samtidigt bestämda och att ingen rangordning finns mellan olika orsaksfaktorer. 2) Ekvationerna ger åt knapphetsprincipen dess rätta plats. 3) Ekvationssystemen visar att en prisjämvikt existerar. Även räntan är ett knapphetspris etc.[1]

Cassels påståenden bekräftar att en viss typ av cirkelresonemang ligger bakom. Liksom i Theoretische Sozialökonomie förekommer även i dessa föredrag uttalanden av typen: *prisbildningens uppgift är* . . . Cassel förutsätter själv det som han vill bevisa. Han har föreskrivit prisbildningens uppgift — att determinera tillgång och efterfrågan; sedan hämtar han fram premisserna som bevisade fakta. Därtill kommer att han icke tillåter möjligheten av andra utgångspunkter. På följande sätt karakteriseras gränsnytteläran och gränsproduktivitetsläran:

»Once the determining elements of the price problem have been given, all the unknown quantities of the problem are determined simultaneously. This thruth does not only apply to the prices, but also to the quantities of the different factors of production used in different lines of production and therefore also to their 'marginalproductivity' . . . and therefore also to the 'marginal utilities' of all products, and so on. It is hereby particulatly made clear that any theory which represents 'marginal productivity' or 'marginal utility' as determining prices is mistaken . . .»[2]

Trots Cassels avböjande inställning mot varje typ av aprioristisk konstruktion, ger han sin egen, enligt vårt sätt att se, i hög grad kasuistiska konstruktion, ett omisskänligt drag av absolut fullkomlighet och orubblighet. Han går så långt som att i de simultana ekvationssystemen se den enda tänkbara vetenskapliga lösningen av prisproblemet.

»If we put these claims upon our theory, the principle of scarcity will appear as its fundamental principle. The fact that prices are paid for such services as are included under the heads of 'labour' and 'saving' then proves to be a result

[1] a. a. sid. 94.
[2] a. a. sid. 95.

simply of the scarcity of the supply of these services, the prices having the function of cutting down the demand for them to equality with the supply. This explanation has the essential merit of absolute objectiveness. It entirely excludes every shade of that moral justification for a price which has played such on unfortunate rôle in the development of economic science and given such an unnecessarily controversial character to the question of social distribution. It makes it clear that a price is paid for a factor of production not primarily because the owner of the factor asks for that price or makes the payment of it a condition of his service, but essentially because of the scarcity of the factor in relation to the demand for it. This Principle of Scarcity is thrust into the background in Marshall's theory.»[1]

Cassel hävdar gentemot Marshall att den fundamentala principen bakom gränsnytteläran är knapphetsprincipen — alltså i viss mån motsatsen till vad Wicksell gjort gällande gentemot Cassel. De normala sambanden mellan priset och relationen mellan tillgång och efterfrågan är i alla dessa teorityper den primära utgångspunkten, vilket enligt vårt sätt att se, är en mekanisk uppfattning av jämviktspriset. De regler och bruk som individerna normalt rättar sig efter förklarar marknadspriset, men icke en fysikalisk nödvändighet av något slag. Just beträffande Cassels resonemang visar det sig tydligt, hur den matematiskt-deduktiva metodiken utmynnar i de ifrågavarande, i viss mån järnhårda, jämviktskonstruktionerna. Cassel menar att tolkningens vetenskapliga förtjänst ligger däri, och att den utesluter alla moraliska värderingar av prisbildningen. Men han observerar icke, att den ger upphov till en »fatalism», som vid politisk argumentering ger upphov till ännu mer dogmatiska ståndpunkter. Det ligger i öppen dag, att just den mer eller mindre individualistiska, av producentsynpunkter styrda uppfattningen av det ekonomiska livet, måste vara i hög grad tilltalad av en sådan prisbildningsteori. Några ekonomiska missförhållanden kan i det långa loppet enligt teorien icke existera; varje pris kan tolkas som en nödvändighet på grund av lagen om tillgång och efterfrågan, varje samhälleligt ingrepp kan däremot tolkas som en handling stridande emot teorien. Som en förenklad aspekt av marknadsprisbildningen uttalar jämviktsteorien föga mer än Adam Smith's metafor om den osynliga handen. Som en i komplicerade former uppbyggd totalteori, har den statiska teorien kunnat spela en avsevärd historisk roll, emedan motargumenten mot sådana tankekonstruktioner är skäligen vanmäktiga. Cassel själv framstår som en exponent för sådana teoriers tendens att

[1] a. a. sid. 109.

överflygla tänkandet, att förvandlas från ett synnerligen villkorligt tankeexperiment till norm och lag.

I ett tidigare sammanhang — kap. 2 sid. 31 — återgavs några drag ur Cassels extremt, kvantitativa uppfattning, 'hellre fingerade siffror än inga alls'. Frågan kan ställas: var fanns den egentliga, kvantitativa grunden för Cassels med stor auktoritet framförda ekonomiskt-politiska verksamhet? Underlaget fanns säkerligen just i hans med rationella medel olösliga ekvationssystem. Den statiska jämviktsteorien av denna rent formella typ har otvivelaktigt varit fri från värdeelement. Den har emellertid *just därför* som en fritt svävande, enbart logisk men i empiriska hänseenden godtycklig konstruktion kunnat spela sannolikt en större ideologisk roll än någon annan ekonomisk teori. Den har svarat hårt mot hårt i den samhällsekonomiska debatten. Om det var nödvändigt eller ej i det historiska förloppet, vore en subjektiv värderingsfråga. Ett odiskutabelt faktum är däremot dess tendens att mekanisera det liberala tänkandet självt. Att observera dessa sakförhållanden lämnar en inblick i de spörsmål som behandlades i slutet av kap. 9 beträffande relationen mellan den socialistiska och den liberala teorien.

Avdelning V

NYARE RIKTNINGAR

Kapitel 13

Matematisk metodik och monopolistisk teori

§ 1. *Anknytning till tidigare frågeställningar*

Med hänsyn till de specifika drag som kännetecknar de modernare ekonomiska riktningarna, vore det befogat att ånyo precisera frågeställningen något närmare. Förut hade linjerna dragits fram ur den klassiska nationalekonomien till de båda motpolerna: den teoretiska socialismens och den teoretiska liberalismens grundteorier. Deras innehåll har belysts ur skilda aspekter. Nu finge den mera formella aspekten betonas. Där kan en iakttagelse göras, som visar arten av den problematik som egentligen skulle kräva en lösning, därest de båda teorierna skulle upphöra att vara varandras negationer. Med två satser, hämtade ur ett par tidigare citat, kan denna problematik åskådliggöras.

I ett citat ur Marshalls *Principles* hette det:

»I was led to attach great importance to the fact that our observation of nature, in the moral as in physical world, relate, not so much to aggregate quantities, as to increments of quantities.»[1]

I ett citat ur *Das Kapital* av Marx hette det däremot:

»Die vollständige Form dieses Prozesses ist daher G - W - G', wo $G' = G + \triangle G$ d. h. gleich der ursprünglichen vorgeschossenen Geldsumme plus einem Inkrement. Dieses Inkrement oder den Überschuss über den ursprunglichen Wert nenne ich — Mehrwert (surplus value).»[2]

[1] Se sid. 170.
[2] Se sid. 156.

Där finns det sålunda uttalat att de avgörande storheterna är ett slags infinitesimalstorheter — inkrement. Men det vore icke korrekt att säga — just om de betraktas tillsammans — att de *är* infinitesimalstorheter i matematisk bemärkelse. Då skulle de nämligen vara definierbara och då skulle man antingen kunna se att de sammanfaller eller att de är olika, men de skulle icke vara motsägande eftersom de skulle kunna jämföras. Men just det faktum, att de kan ställas bredvid varandra med var sin världsomfattande tankeströmning bakom, bevisar, att de är motsägande och följaktligen icke är matematiska kategorier i egentlig bemärkelse. Vad är de då? Frågan må synas subtil, men så mycket kan utläsas ur socialhistorien, att verkligt stora spörsmål tillspetsar sig i dessa egenartade kategorier. — Frågan må t. v. lämnas öppen.[1] Den leder redan som sådan in på den matematiska analysens metodologiska problematik inom socialvetenskaperna.

§ 2. *Den matematiska metodikens mångtydighet*

I Marshalls Principles förekommer några synpunkter ägnade att åskådliggöra de matematiska metodernas tveeggade innebörd i socialvetenskapliga sammanhang. Marshall anför å ena sidan dessa metoders stora fördelar, men konstaterar å andra sidan, att de lämpar sig mest »för eget bruk».

»The chief use of pure mathematics in economic questions seems to be in helping a person to write down quickly, shortly and exactly, some of his thoughts for his own use: and to make sure that he has enough, and only enough, premissess for his conclusions (i.e. that his equations are neither more nor less in number than his unknowns). But when a great many symbols have to be used, they become very laborious to anyone but the writer himself, ... yet it seems doubtful whether anyone spends his time well in reading lengthy translations of economic doctrines into mathematics, that have not been made by himself.»[2]

Sådana grundsatser skulle givetvis icke vara tänkbara i matematiska eller fysikaliska sammanhang. Operationernas *svårighetsgrad* kan näppeligen vara det avgörande skälet.

[1] Det som avses är i korthet följande. När den statiska, exakta metodiken tillämpas på dynamiska, empiriska objekt, uppstår resttermer, residualer, som även kan kallas inkrement. Dessa storheter avser icke definierbara objekt och är följaktligen mångtydiga. De visar nödvändigheten att i dylika sammanhang arbeta med *kvalitativa begreppsbestämningar* dvs. med värden.

[2] A. Marshall, Principles of Economics, 1898, sid. XIII.

Keynes har gjort liknande uttalanden. I *General Theory* ingår följande passus:

»It is a great fault of symbolic pseudo-mathematical methods of formalising a system of economic analysis, such as we shall set down in section VI of this chapter, that they, expressly assume strict independence between the factors involved and lose all their cogency and authority if this hypothesis is disallowed; whereas, in ordinary discourse, where we are not blindly manipulating but know all the time what we are doing and what the words mean, we can keep 'at the back of our heads' the necessary reserves and qualifications and the adjustments which we shall have to make later on, in a way in which we, cannot keep complicated partial differentials 'at the back' of several pages of algebra which assume that they all vanish. Too large a proportion of recent 'mathematical' economics are mere concoctions, as imprecise as the initial assumptions they rest on, which allow the author to lose sight of the complexities and interdependencies of the real world in a maze of pretentious and unhelpful symbols.»[1]

Inga sympatier för eller antipatier emot den ena eller den andra »metoden» torde kunna dölja det faktum, att sådana uttalanden appellerar till medvetenheten med en ovanlig intensitet. Att hänskjuta problematiken till specialforskare av något slag vore visserligen tilltalande, men frågan är om dessa spörsmål över huvud taget någonstans kan ställas med en sådan skärpa och med en sådan tvingande aktualitet som inom socialvetenskaperna. På andra områden kan man ge »teoretiska» svar — inom socialvetenskaperna har de en omedelbar praktisk betydelse eftersom konsekvenserna inte kan undgå att sträcka sig långt in i forskningen och in i det praktiska samhällslivet. Därmed är emellertid icke sagt att något färdigt eller entydigt svar skulle finnas. Hur vanskligt detta område är, råkar framgå av Keynes formuleringar i flera hänseenden. På ett ytterst radikalt sätt vänder sig Keynes mot missbruket av vissa matematiska metoder — han kallar missbruket för »pseudomatematiska» metoder och säger likväl: »pseudomatematiska metoder av det slag vi skall använda i section VI». En lapsus eller ej, men intrycket uppstår att Keynes förkastar sin egen metod.

Samtidigt uttalar sig Keynes om »den verbala metoden i vanlig bemärkelse» på ett sätt som ger dessa metoder ett avsevärt företräde framför de matematiska metoderna. Även motiveringen är given — genom att använda språkets uttrycksmedel nödgas intellektet att hålla sina premisser och reservationer i medvetandet; vid de matematiska opera-

[1] J. M. Keynes, The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936, sid. 297.

tionerna glöms premisserna alltför lätt. Där begagnar sig alltså Keynes av samma argumentering som vanligen brukar åberopas *för* de kvantitativa metoderna t. ex. i enlighet med Marshalls resonemang.

Att fastslå »hur det skall vara» är icke avsikten här. I kap. 3 har dessa spörsmål behandlats med de möjligheter som stått till buds. Frågorna är icke sådana att man kan låta »udda vara jämnt». Om det icke anses rimligt att socialvetenskaperna kan arbeta med utsikt till framgång på basis av ett kroniskt dilemma, som yttrar sig i små och stora sammanhang, då bör icke dessa spörsmål i längden kunna lämnas utan avseende. Men så mycket finge möjligen nämnas här som ett oomtvistligt faktum: frågan gäller icke värderingen av den ena metodiken contra den andra i formella hänseenden enbart. De matematiska och de verbala metoderna kan ej generellt ställas upp som motsatser, emedan en verbal framställning kan vara buren av rent analytiska, kvantitativa föreställningar och en matematiskt formulerad framställning icke behöver vara det. Likväl är det ofrånkomligt att det matematiska och det verbala betraktelsesättet utgör tvenne väsentligt olika uppfattningssätt, med olika både positiva och negativa konsekvenser för den socialvetenskapliga forskningen. Att iaktta verkningarna av de ifrågavarande uppfattningssätten inom den ekonomiska teorien vore uppgiften för den efterföljande granskningen av några mera typiska riktningar av detta slag.

§ 3. *Den monopolistiska konkurrensens teori*

I omedelbar anslutning till den liberala jämviktsteorien skall uppmärksamheten i detta sammanhang riktas på den monopolistiska teorien. Där har tyngdpunkten förskjutits till den rent tekniska analysen. Ur sådana synpunkter skall en kort överblick lämnas över E. Chamberlins representativa verk: The Theory of Monopolistic Competition.[1]

[1] E. H. Chamberlin, The Theory of Monopolistic Competition. A Reorientation of the Theory of Value, Fifth Edition, 1947. *Anm.* Arbetet har valts med hänsyn till dess »program» — en nyorientering av värdeteorien. Enligt vår uppfattning har Chamberlin med »value» endast avsett det kvantitativa värdebegreppet dvs. prisbegreppet. Då han icke desto mindre säger sig behandla *hela* värdeteorien, framstår det som en anmärkningsvärd ensidighet. Det finns emellertid även andra typer av monopolistisk teori t. ex. den form som Tord Palander företräder i Beiträge zur Standortstheorie, 1935. Palander ställer upp bestämda prisbildningsproblem med hänsyn till olika marknadsbetingelser m. m. Frågeställningarna motsvarar i huvudsak den s. k. lokaliseringsteoriens förutsättningar. Därigenom uppnås en rationell grund för den matematiska analysen. Den företagsekonomiska analysen faller emellertid utanför ramen för vår undersökning.

Till en början må erinras om följande. Marshall uppfattade monopolteorien som ett slags komplement till sin allmänna teori för prisbildningen och fördelningen. Redan däri låg emellertid en metodologisk inkonsekvens. (Cassel ansåg snarare, att en allmän teori även finge förklara monopolen.) Om en teori föresätter sig att uttrycka en lagbundenhet generellt, vore det ingen »utbyggnad» av teorien att bifoga en specialteori för något partiellt område. Meningen med en »allmän» teori måste vara att hur approximativt som helst men likväl som en totalitet omspänna alla enskildheter. Anser man att de enskilda fallen är typiska och egenartade, då har man därmed konstaterat att en allmän lagbundenhet icke existerar. Är syftemålet däremot att uppställa en allmän förklaring dvs. att ge »ett begrepp» om något, då kan icke två begrepp eller teorier uppställas jämsides; då får man icke veta någonting »bestämt». Med logiskt uppförda tankebyggnader förhåller det sig som med andra byggnader: om man lägger en grund, bygger upp väggarna och lägger på ett tak, då är det icke ett led i byggnadsprocessen att ta bort taket. Finge denna analogi ett ögonblick tillämpas på den nyklassiska teorien, då kunde det sägas: »grunden» det är värdeläran, »väggarna» är specialteorierna för de olika produktionsfaktorerna, »det gemensamma taket» är fördelningsläran. Redan införandet av monopolteorien vore en lucka i taket eller en spricka i byggnaden, eftersom någon fördelningsteori då icke kan upprätthållas. Chamberlin går ett steg längre: han tar bort de gemensamma »väggarna», dvs. den sammanbindande synpunkten kring prisbildningen på de olika produktionsfaktorerna. Hela teorien sönderfaller då på en mängd enskilda prisbildningssituationer av monopolistisk karaktär.

§ 4. *Chamberlins fysikaliska jämviktsbegrepp*

I början av sin bok förklarar Chamberlin att han icke åsyftar att behandla några speciella eller begränsade fall utan *värdeteorien* i sin helhet.

»The book deals, not with a special and narrow problem, but with the whole of value theory. Its thesis is that both monopolistic and competitive forces combine in the determination of most prices and therefore that a hybrid theory affords a more illuminating approach to the study of the price system than does a theory of perfected competition, supplemented by a theory of monopoly.»[1]

[1] E. H. Chamberlin, The Theory of Monopolistic Competition, 1947 xii

Att den klassiska teorien utgick från alltför speciella antaganden är en ofta återkommande synpunkt i den modernare teorien. Betrakta den konkreta samhällsekonomien, där är monopolen snarare regel än undantag, menar Chamberlin. Det finns bestående monopolpriser och monopolmarknader — varje företag försöker på olika sätt skapa sig någon form av monopol. Dessa faktiska monopolpris är jämviktspris, *equilibrium prices,* eftersom de är varaktiga, men de är icke utjämnade pris, *equating prices* av det slag som uppkommer vid oinskränkt konkurrens. »The equating price» balanserar sålunda tillgång och efterfrågan. Monopolpriset är också stabilt men det balanseras icke av tillgång och efterfrågan utan av andra ekonomiska faktorer. Jämvikten mellan dessa har felaktigt blivit likställd med jämvikten mellan tillgång och efterfrågan, anser Chamberlin. »The equilibrium of economic forces has been wrongly identified with an equilibrium between demand and supply. The latter is merely a special case of the former.»[1] Chamberlin åskådliggör med hjälp av diagram att jämviktspriset vid fri konkurrens och monopolpriset är lika »stabila». Under sådana omständigheter har monopolpriset »all rätt att kallas ett ekvilibriumpris».[2]

Det ligger i öppen dag att Chamberlin icke insett meningen med frikonkurrensteorien. Denna skulle vara en totalteori för hela byteshushållningen och därmed givetvis en abstrakt, avsiktligt uppbyggd tankekonstruktion. Chamberlin hävdar däremot att frikonkurrensförutsättningen beskriver blott en speciell marknadssituation och ej hela prissystemet. »Pure competition is descriptive of particular markets, not of the price system generally.»[3] Frikonkurrensteoretikerna gjorde en förenkling i avsikt att *förklara det hela.* Chamberlin konstaterar att det förenklade antagandet gäller blott i undantagsfall — som om ett sådant antagande över huvud taget skulle kunna täcka den empiriska verkligheten helt. Där visar sig två tänkesätt ej längre kunna förstå varandra. Vore Chamberlin konsekvent, då skulle han kräva rent empiriska beskrivningar av de enskilda situationerna i verkligheten. Men han tillämpar lika fullt samma metodik, som den av honom kritiserade teorien, blott att han väljer ut ett större antal partiella marknadssituationer med varierande inslag av monopolistisk konkurrens. Då måste han bli — och blir också — svaret skyldig hur »prissystemet» skall förklaras. Genom att summera ett antal enskilda fall uppnås ännu icke ett allmänt system.

[1] a. a. sid. 15.
[2] a. a. sid. 13.
[3] a. a. sid. 10.

§ 5. *Vinstmaximeringsprincipen*

Ur socialekonomisk synpunkt faller den monopolistiska teorien på sin grundläggande princip — vinstmaximeringen. Frågeställningen kastar ljus över den tekniska tolkningen av all ekonomisk teori. Den måste förutsätta den rationellt kalkylerande individen, dvs. *the economic man* för att över huvud taget kunna uppställa sina ekvationssystem.

»The starting point in defining economic equilibrium under monopoly or competition or any combination of the two must be the assumption that every individual seeks, without qualification or delusion to maximize his economic gain.»[1]

Huruvida den företagsekonomiska aspekten av den monopolistiska teorien med dess karakteristiska begrepp: — *average revenue, marginal revenue, average cost, marginal cost* etc. — är ägnad att rationalisera företagarnas priskalkyler är närmast en erfarenhetsfråga.

De relevanta omständigheterna vid framgångsrik affärsverksamhet är vanligen av annat slag än de förutsättningar den ifrågavarande teorien uppställer. Rörlighet, beslutsamhet, omdömesförmåga med avseende på andras och eget handlande, vaksamhet för det som sker i omvärlden — kort sagt den mänskliga faktorn är i sådana sammanhang en mera komplicerad storhet än de beteendemönster som teorien förutsätter. Kategorien *the economic man* är f. ö. ett typfall. Shackle har träffande liknat den moderna, ekonomiska teoriens mänskliga objekt vid »schackpjäser»[2], som rör sig enligt på förhand bestämda regler.

Ur synpunkten av den ekonomiska teoriens klassiska tradition utgör den monopolistiska teorien en fortsatt upplösning. Den äldre teorien ledde fram till sina totala jämviktskonstruktioner tack vare de uppställda frågeställningarna och premisserna. Chamberlin angriper dess premisser utan att märka, att då även frågeställningarna måste uppgivas. Han menar sig emellertid uppfatta värdeproblemet på samma sätt. Men värdeproblemet har en social, makrologisk betydelse. Däremot är det meningslöst att tala om värden i mikroanalytisk bemärkelse; då är prisbegreppet tillräckligt. Det är f. ö. betecknande att Chamberlin i det kapitel som heter »Value under pure competition» icke ens nämner termen *value* utan blott talar om pris. Nedanstående sammanfattande passus vittnar om att Chamberlin i mycket ringa grad såg vad den monopolistiska teorien skulle gå ut på.

[1] a. a. sid. 20.
[2] G. L. S. Shackle, Uncertainty in economics, 1955, sid. 238.

»The theory of monopolistic competition has not been carried in this study beyond its beginnings. The theory of value has been considered only in its most general terms, and the theory of distribution has been ignored altogether. (Incomplete studies seem to indicate the conclusion that the productivity theory of distribution loses much of its validity when monopolistic elements and particulary selling costs are recognised.) Furthermore, no applications to particular economic problems have been attempted or even suggested. Economic thinking has been completely dominated by the idea of an equilibrium defined by the equation of supply and demand in competitive theory. A reworking of its various fields of interest in terms of monopolistic competition is in order.»[1]

Det är visserligen förståeligt att Chamberlin klagar över att det ekonomiska tänkandet fullständigt dominerats av jämviktsidéer avseende fri konkurrens, men han ställer icke frågan vad den mikroekonomiska, monopolistiska teorien skall gå ut på med hänsyn till de makroekonomiska dvs. socialekonomiska frågeställningarna.

Det kan med större noggrannhet än vad som varit möjligt i denna korta översikt konstateras att den monopolistiska teorien betecknar en slutfas av den gamla klassiska teorien med dess empiriskt-rationalistiska inriktning. Man började vid den disparata empirien och ville göra den teoretiskt fattbar; man slutar vid empirien och konstaterar, att den är ogripbar som ett helt. Det som återstår som resultat är en viss teknik. Hur användbar den är t. ex. inom samhällsplaneringen må bli en senare fråga.

§ 6. *Exkurs beträffande teoriens syfte jämte en utblick på institutionalismen*

När Chamberlin i det härovan citerade stycket säger: »the theory of monopolistic competition has not been carried beyond its beginnings», måste invändningen bli, att den ifrågavarande ekonomiska teorien icke kan undgå att stanna på ett begynnande stadium. En »fullständig» eller »allmän» ekonomisk teori av monopolistisk typ existerar icke och kan icke existera lika litet som en allmän regel, som blott skulle bestå av undantag. (Den springande punkten är sålunda relationen mellan delarna och helheten. Med avseende på den monopolistiska teoriens teknik kan i detta sammanhang följande synpunkt framhållas. I de diagram som teorien bygger på, utgör koordinatsystemen, uttryckta i pris och kvantiteter, en motsvarighet till den institutionella ramen. Koordinatsystemen ligger till grund för de enskilda kurvornas analys. Då kan icke koordinatsystemen själva härledas ur kurvorna.)

När Chamberlin säger, att han behandlat värdeproblemet »only in its most general terms», är det visserligen vagt och försiktigt uttryckt, men icke desto

[1] a. a. sid. 176.

mindre oriktigt, eftersom Chamberlin icke har behandlat värdeproblemet alls utan endast prisrelationer. (Chamberlin åsyftar emellertid ett annat värdebegrepp än prisbegreppet; eljest skulle han icke ha kunnat säga: prisproblemet har behandlats helt allmänt — *om något* har prisrelationerna behandlats ingående i hans bok.) Däremot är det fullt riktigt, när Chamberlin säger, att han försummat fördelningsteorien; det var icke heller annat att vänta, eftersom en fördelningsteoretisk problematik i socialekonomisk bemärkelse icke kan ställas upp utan stöd av en värdelära. Överraskande är Chamberlins påstående att en tillämpning av teorien på ekonomiska specialfrågor (underförstått praktiska) varken har försökts eller avsetts. Hur teorien då kan tänkas ha en rationell mening, är svårt att inse. Chamberlin anser emellertid att syftet är vunnet, om den statiska frikonkurrensens-teorien omarbetas till bättre överensstämmelse med den monopolistiska konkurrensens teori.

En positiv tolkning av den monopolistiska teoriens intentioner skulle måhända vara följande. Den nyklassiska teorien eftersträvade en »mekanisk» totalteori för samhällsekonomien. Mot den bristande realismen däri uppkom en reaktion. Om samhällsekonomien icke skall uppfattas på det fysikaliskt-naturvetenskapliga sättet — vilket *annat* alternativ ligger då närmast? Svaret torde bli: *det institutionalistiska alternativet*. Däri ligger nämligen att samhället icke uppfattas som ett verk av naturen utan som ett resultat av mänskligt handlande.

Den matematiskt-analytiska metodiken har en självklar teknisk användbarhet, alltså om man så vill en pragmatisk tillämpning. Att utföra rationella kalkyler, att föra räkenskaper är den tekniska sidan av all ekonomisk verksamhet. Då har emellertid den kvantitativa metodiken icke en teoretiskt-förklarande utan en praktiskt-ordnande funktion — eller med andra ord en *institutionalistisk funktion*. En sådan uppfattning skiljer sig emellertid väsentligt från den gamla teoriens uppfattning. Dess frågeställningar och begrepp kan då ej längre brukas.

§ 7. *Den institutionalistiska skolan*

På denna plats må några ord nämnas även om den amerikanska, institutionalistiska skolan, representerad närmast av Thorstein Veblen och John Commons. Med sin av amerikanska förhållanden präglade idévärld och sin pragmatistiska terminologi är den svårtillgänglig ur europeisk synvinkel. Den har legat helt på sidan om föreliggande undersökning. Likväl erbjuder riktningen ett särskilt intresse, såsom torde framgå av följande exempel.

Commons' institutionalistiska inställning karakteriserar S. Perlman sålunda: »This aspect of Commons' thought is summarized in his conception of an institution as 'collective action in control, liberation, and expansion of individual action' Similarly values are conceived of as fundamentally institutional and relative to social organization.»[1]

[1] John R. Commons, The Economics of Collective Action, 1950, Introduction by Selig Perlman, sid. 15.

Commons företräder en positiv, värdeteoretisk uppfattning. Han talar om 'skäliga värden', reasonable values. »Each economic transaction is a process of joint valuation by participants, wherein each is moved by diversity of interests, by dependence upon the others, and by the working rules which, for the time being, require conformity of transactions to collective action. Hence, reasonable values are reasonable transactions, reasonable practices, and social utility, equivalent to public purpose.»[1]

Commons använder distinktionen analytiska-funktionella metoder och betonar behovet av den förbindande, funktionella typen: »Analytic economics has to do solely with the function of scarcity, just as analytic jurisprudence has to do solely with the function of force. Its highest isolation has been that of the so-called 'econonomic man', which is an abstraction of scarcity. Each is abstracted not only from the other, but from all functional relations to the other ... It is therefore evident that a functional relationship must be worked out between law and economics, wherein neither of the two is merely analytic in its own fields of force and scarcity but wherein the two are combined functionally with each other.»[2]

Commons företräder ett dynamiskt uppfattningssätt. »It is the outstanding defect of physical theories from Quesnay, Ricardo, Marx, and Mac Leod to Veblen, that they could not handle the distinction between a *flow* of time and a *lapse* of time. A 'flow' is a mowing point of time, without measurable dimensions, between the incoming future and the outgoing past. But a lapse of time is an interval between two points of time. The distinction underlies the difference between process of valuing, between managing and bargaining, efficiency and scarcity, profits and interest, risk and waiting.»[3]

Därmed skiljer Commons även mellan naturvetenskaper och socialvetenskaper: »None of the physical sciences requires this distinction between flow and lapse of time, because none of them deals with future time, whereas time, for economics, as a volitional science, is solely future time. But the flow of time, for economic theory, is not only an expected flow of time, it is also an expected interval between a present point of time and a future point of time.»[3]

Distinktionen mellan den tekniska och den sociala aspekten av ekonomien är ett karakteristiskt drag hos den institutionalistiska uppfattningen: »Institutional economics is the relation of man to man, but engineering economics is the relation of man to nature. The engineers' concept of wealth excludes all reference to the proprietary economy, wich is the historical and institutional economy of the evolution of rights, duties, liberties and exposures.»[4]

Grundvalen för Commons teori är emellertid en egenartad uppfattning av den mänskliga faktorn, varigenom ett visst nonindividualistiskt drag vinner inträde i hans på den kollektiva förhandlingsprincipen, 'collective bargaining' uppbyggda institutionalism: »Hence man is more than organism — he is institutionalism, and it is only the institutionalized mind that evolves that remarkable

[1] John R. Commons, Institutional Economics, 1934, sid. 681.
[2] a. a. sid. 696.
[3] a. a. sid. 674.
[4] a. a. sid. 256.

timedimension of economic activity to which we give the name, Futurity. Futurity is institutional — the isolated infant and man, like an animal, would know little or nothing about it. The institutional extension of the organism's brain into remote future time is inseparable from its extension into remote space.»[1]

En modifikation av denna pragmatiska uppfattning av det sociala elementet, alltå en mera humanistisk, realistisk uppfattning kan sägas leda till *den individualistiska typen av institutionalism,* som skulle tämligen väl sammanfalla med den grunduppfattning som eftersträvas i vårt arbete.

[1] a. a. sid. 639.

Kapitel 14

Kommentarer till Keynes

§ 1. *Om behovet av ett ställningstagande*

Keynes' *The General Theory of Employment, Interest, and Money* intar en så framskjuten plats i den moderna ekonomiska litteraturen att varje försök till en helhetskarakteristik måste få innebörden av ett individuellt ställningstagande och ej av ett generellt bedömande el. dyl. Denna omständighet kommer i föreliggande studie att betraktas som ett givet faktum — en inställning som ger större, ej mindre frihet att uttala eventuellt avvikande meningar, eventuellt personligt färgade omdömen o. dyl. Saken i sin helhet kan icke penetreras systematiskt på ett 10-tal sidor, dess betydelse är odiskutabel.

Det är sålunda obestridligt att Keynes med detta arbete uppnått en av de största framgångarna inom den moderna ekonomiska litteraturen. Vidare är det obestridligt, att Keynes' idéer utövat ett vittgående inflytande både på den ekonomiska politiken och de allmänna tänkesätten. Alldeles tydligt är även att Keynes förmått ställa sitt arbete i centrum av den mest tidstypiska och brännande socialekonomiska och världspolitiska problematiken. Balansen mellan den liberala, individualistiska och den statssocialistiska, kollektivistiska hushållningsformen var ett av hans underförstådda problem. Efter andra världskriget har dessa frågor fått ännu större proportioner.

Just ur den konkreta socialvetenskapliga synvinkeln ligger det i öppen dag, att den uppmärksamhet Keynes' verk rönt, står i proportion till omkretsen av dess problematik. Frågan vore närmast att belysa teoriens struktur.

Den monopolistiska teorien betecknades i förhållande till den klassiska teorien som ett upplösningsfenomen — »upplösning» fattad i samma bemärkelse som »sekularisering», »analys» och liknande processer. Keynes' arbete finge ur samma aspekter, alltså med avseende på den äldre traditionen närmast betecknas som ett slags sammanbrott, ehuru även ett utbrytningsförsök, ett beslut att lämna det passiva, stela åskådandet och att i stället bege sig ut på det mera aktiva, socialvetenskapligt relevanta planet.

Skulle det anses tillåtet att i få ord ange den position som föreliggande arbete eftersträvar i förhållande till den problematik Keynes skapat, vore det ävenledes att bejaka det »aktiva planet», men icke som statsekonomisk, centralistisk aktivitet utan mera som en samhällelig, decentraliserad, i det individuella handlandet bottnande planmässighet i det ekonomiska livet. Att teoretiskt fixera denna väg, är svårare, då den varken räknar med individernas »fria» handlande eller med statens »maktpolitiska» resurser, utan menar att ekonomisk planmässighet bör kunna eftersträvas efterhand ur de ekonomiska organisationernas egna resurser.

Det vetenskapliga intresset låter sig icke i längden förbindas med det politiska. Med politiska maktmedel kan teoretiskt sett vilket ekonomiskt system som helst realiseras. Ingen målsättning är sålunda ouppnåelig om radikala maktmedel tillgripas resp. de oantastliga mänskliga rättigheterna försummas. Då kan även ett system grundat på slaveri fungera. Men vetenskapen är ett allmäntmänskligt intresse och det skulle till och med kunna sägas, att endast när de allmänna, teoretiska utsiktspunkterna överges, riskerar vetenskapen tjäna mer eller mindre partiella, mer eller mindre begränsade särintressen i den sociala utvecklingen.

§ 2. *Keynes' revolution*

Frågan huruvida Keynes' teori innebar ett genombrott för något nytt eller ett sammanbrott av något gammalt bör icke pressas. Det bör däremot ej möta svårigheter att inse de centrala punkter som motiverar omdömen av sådant slag. Den inträffade situationen torde kunna skildras sålunda. Den inom den traditionella riktningen skolade Keynes, den dittills liberalt sinnade Keynes, ett av den traditionella riktningens mest uppskattade namn, ja säkert den främste då levande representanten för den traditionsrika engelska ekonomien med dess djupa individualistiska och anticentralistiska intentioner, blir plötsligt osäker och ger motparten stora koncessioner. Men han gör det icke som privatman, vilken ändrat åsikter, utan som en obestridd auktoritet. Han hävdar att den traditionella riktningen begått ett grundläggande fel i sin teori. Detta fel anser han sig ha upptäckt och han beklagar själv sina tidigare misstag. Genom att på detta sätt framträda som en proselyt kräver han i realiteten icke blott att forskningen i övrigt skall följa honom, han hävdar även att alla hans företrädare, som präglat icke blott Englands utan även värl-

dens ekonomiska tänkande, egentligen har gjort en felräkning. Händelsen kunde verka lika ofattbar som om någon plötsligt hade upptäckt ett fel i multiplikationstabellen.

Detta vore en ytlig aspekt, men den visar på en kärnfråga. Genom vilka tankeoperationer kan en nationalekonom komma till sådana slutsatser att en socialekonomisk teori någonstans kan ha ett fel, så att alla tidigare konklusioner och ståndpunkter faller mer eller mindre till marken? På vilka grunder kunde en ansedd vetenskapsman år 1936, då de värdekritiska tänkesätten redan överallt slagit igenom, föra sådana resonemang utan att själv komma i förlägenhet? Och hur skall det förklaras, att en stor del av den samtida ekonomiska vetenskapen kunnat följa honom och till på köpet hälsat hans idéer som en alldeles ny och befriande insats? Om dessa frågor icke alltför snabbt isoleras från varandra, ser man tydligt att de visar hän på gemensamma djupare liggande orsaker *som ligger på det vetenskapsteoretiska området.*

Plötsliga avfall och omvändelser motsvarar icke det vetenskapliga arbetssättet. Och när något sådant inträffar inom den nyktra ekonomiska vetenskapen och därtill bland dess nyktraste representanter, engelsmännen, är det dubbelt anmärkningsvärt. Gåtans lösning måste givetvis i första hand sökas hos Keynes själv, dvs. närmast på den punkt där han förlorade sin gamla orientering.

§ 3. *Multiplikatoridéen*[1]

Keynes utgår från den gamla teorien. Han betraktar relationen mellan sparandet och investeringarna under en depression och finner att där föreligger vissa diskrepanser. Spararna ändrar sina konsumtionsvanor; de som investerar undviker mera riskfyllda placeringar i industrier som tillverkar varaktiga och mindre varaktiga konsumtionsvaror. Dessa industrier börjar lida brist på kapital och sysselsättningen börjar minska. Därigenom minskas efterfrågan på konsumtionsvaror, därigenom sjunker utsikterna för goda kapitalplaceringar ytterligare, industrierna får mindre investeringar osv. I den situationen kan staten uträtta »mirakulösa» ting — enligt teorien nära nog i bokstavlig bemärkelse. Den kan ställa penningmedel till förfogande. Samtidigt kan den vara förvissad om att den därigenom ökar nationalproduktens reala värde icke blott

[1] Synpunkterna i detta avsnitt har kollationerats med Joan Robinsons version av multiplikatorteorien. »Introduction to the Theory of Employment», 1939.

med en motsvarande utan med en multiplicerad effekt, så att även sparandets reala värde ökar. En kedjereaktion kommer i gång, så att av intet uppstår varor, tjänster och nytt realkapital. På detta sätt torde multiplikatorteorien kunna omskrivas i något förkortat skick. Den springande punkten är att staten genom en frikostig finanspolitik bokstavligen har i sin makt att förvandla imaginära värden till konkreta nyttigheter och därmed till existensmöjligheter åt medborgarna. Knapphetens princip synes vara upphävd. Man kan föreställa sig att Keynes som utgick från den gamla teorien till en början hade svårt att tro sina ögon, men han föredrog att tro sina ögon och vände sig i stället mot den gamla teorien.

»I shall argue that the postulates of the classical theory are applicable to a special case only and not to the general case, the situation which it assumes being a limiting point of the possible positions of equilibrium. Moreover the characteristics of the special case assumed by the classical theory happen not to be those of the economic society in which we actually live, with the result that its teaching is misleading and disastrous if we attempt to apply it to the facts of experience.»[1]

Lawrence R. Klein påpekar, att man på ett visst stadium av teoriens tillblivelse icke kunde vara säker på huruvida icke Keynes faktiskt ansett att en finansminister borde kunna lyfta sig själv i luften.[2] Multiplikatoridéen var som bekant icke en upptäckt av Keynes själv utan ett resonemang som ursprungligen framfördes av R. F. Kahn, vilket även framgår av General Theory.[3] Formulerad i ord och avsiktligt förenklad till ett minimum företer multiplikatoridéen otvivelaktigt vissa paradoxala drag. Det vore dock ett missförstånd att redan på den grunden betvivla teoriens rimlighet. Man finner att multiplikatoridéen blott återger vissa allmänna egenskaper hos »kapitalet», nämligen dess förmåga att *tillsammans* med arbetskraften och andra produktionsfaktorer producera nyttigheter så att människorna kan leva och producera ytter-

[1] J. M. Keynes, The General Theory of Employment, Interest and Money, 1936, sid. 3.

[2] »At this time (1933) Keynes estimated the multiplier to be about 2, but in order to be conservative calculated with a value of 1 ½. He used the same argument as before, concerning the strain upon budget. He calculated the transfer saving on the dole and the increased taxes out of the increased income generated as covering half the costs involved. Thus he concluded that there was no dilemma between spending programs and the balancing of the budget. However, one is not quite sure whether or not he has fallen into the mistake of believing that the exchequer can lift itself by its own bootstraps.» Lawrence R. Klein, The Keynesian Revolution, sid. 41.

[3] a. a. kap. 10.

ligare, så att till slut även det förbrukade kapitalet ersättes. Formulerad på enklaste sätt visar sig multiplikatoridéen vara en så litet ny upptäckt att den snarare är äldre än den äldsta ekonomiska teorien. Nationalekonomernas idéer har ofta mer eller mindre medvetet rört sig i sådana tankebanor och de formuleringar Kahn gav i sin uppsats i Economic Journal 1931 kan alltjämt anses vara fullt plausibla. Hans synpunkter väckte ingen sensation, de blev knappast observerade. Den mera sensationella effekten framkallades genom den *form* Keynes gav det hela. Och där ligger den stora frågan. Den icke särskilt märkvärdiga multiplikatorn med sitt korn av sanning, växte till en lavin — med vittgående konsekvenser för Keynes' eget tänkande, för den gamla teorien och för hela den ekonomiska vetenskapen. Hur skall orsak och verkan förklaras där? Icke i själva multiplikatorteorien utan i dess mera formella egenskaper torde kärnfrågan sökas.

§ 4. *En blick på Keynes' utgångspunkter*

Den antydda frågan skall till en början belysas med utgångspunkt från Keynes' situation. Keynes var under den dåvarande krisen liksom så många andra engagerad i arbetslöshetsfrågan. Han fann multiplikatorteorien i en viss form — antingen själv eller hos Kahn, vilket är mindre väsentligt. (Enligt Klein hade Kahn formulerat multiplikatorteorien med Keynes' *A Treatise of Money* för ögonen.) Multiplikatorsynpunkten förelåg alltså i en viss teoretisk, om man så vill fastlåst form. Keynes prövade teorien och kunde icke undgå att se, att den hade en viss giltighet. Samtidigt stod han inne i den gamla, ävenledes fastlåsta teorien. Han såg en avsevärd motsägelse mellan dem båda och fann ingen annan lösning än att företa en revision av den traditionella teorien *med utgångspunkt från multiplikatorn*. För att åstadkomma detta, tog han sin egen förut utbildade begreppsapparat till hjälp. Resultatet blev den i så många hänseenden svårförståeliga och konstlade uppläggningen av de inledande kapitlen i General Theory. Keynes hade således av allt att döma *först* accepterat multiplikatorsynpunkten som ett empiriskt faktum och sedan blev hela hans teori ett enda stort försök att förbinda just den idéen med hans eget mera traditionella tänkande.

I och för sig är proceduren att förbinda en ny erfarenhet med den tidigare begreppsapparaten en helt naturlig sak. Blott när den givna begreppsapparaten är liksom färdig och avslutad, död och mekanisk, upp-

står svårigheter att göra nya erfarenheter. Då kan även sådana egenartade konstruktioner och rekonstruktioner uppstå som inom den ifrågavarande teorien. Keynes ser sig nödsakad att på matematikerns vis göra de psykologiska och fysiologiska funktionerna t. ex. »konsumtionsbenägenheten» till matematiska funktioner. Sakfrågan har tangerats i det föregående kapitlet om de matematiska symbolernas dubbeltydighet, där även ett karakteristiskt uttalande av Keynes återgavs. Här skall närmast en mera trivial yttring av samma problematik åskådliggöras.

Vari ligger förklaringen till att något som säges vara så okomplicerat (jfr nedanstående citat), att vem som helst bör kunna inse det, samtidigt skall reserveras för ett fåtal sakkunniga? Svaret vore, frågan gäller ej analytiska svårigheter utan formella svårigheter. Formuleringsproblemen är emellertid icke analytiska utan syntetiska. Analytiska formler är inga kunskapsformler avseende ett empiriskt innehåll utan relationsformler.

»The matters of issue are of an importance which cannot be exaggerated. But if my explanations are right it is my fellow economists not the general public whom I must first convince ...

The ideas which are here expressed so laboriously are extremely simple and should be obvious. The difficulty lies not in the new ideas, but in escaping from the old ones, which ramify, for those brought up as most of us have been into every corner of our minds.»[1]

Båda synpunkterna härovan må vara riktiga och tillämpliga på General Theory, men när något som är självklart och väsentligt framläggs på ett orealistiskt eller oegentligt sätt, uppstår det som brukar kallas mystifikationer. Keynes menar mähända, att det elementäraste är det svåraste att inse och uttrycka, men har det insetts klart då brukar det också kunna formuleras klart.

§ 5. *Relationen till »klassikernas teori»*

En av de största komplikationerna påträffas i Kap. 1, där Keynes redogör för den nyklassiska teorien för arbetslönen. Han redogör för teorien i form av två grundsatser:

»The classical theory of employment—supposedly simple and obvious has been based, I think, on two fundamental postulates, though practically without discussion, namely:

I. The wage is equal to the marginal product of labour.

[1] a. a. vi, viii

That is to say the wage of an employed person is equal to the value which would be lost if employment were to be reduced by one unit (after deducting any other costs which this reduction of output would avoid), subjekt, however, to the qualification that the equality may be disturbed in accordance with certain principles, if competition and markets are imperfect.

II. The utility of the wage when a given volume of labour is employed is equal to the marginal disutility of that amount of employment.

That is to say, the real wage of an employed person is that which is just sufficient (in the estimation of the employed persons themselves) to induce the volume of labour actually employed to be forthcoming.»[1]

Även om det skulle vara möjligt att hos Pigou, som Keynes hänvisar till, finna någon motsvarighet till de ifrågavarande »postulaten», är det alltför tydligt att de utgör Keynes' egna antaganden om teoriens innebörd. Det är sin egen tidigare uppfattning han först försöker lägga fast för att sedan utifrån den fulla sysselsättningens premiss söka en brygga över till multiplikatortanken.

Hur vagt Keynes uppfattar den s. k. klassiska teorien visar den omständigheten, att han å ena sidan vill göra den till ett specialfall av sin egen mera allmänna teori och å den andra sidan vill helt förkasta dess förutsättningar som icke tillämpliga på det nuvarande samhället. Det är Marshalls gränsofferteori och gränsproduktivitetsteori för arbetslönens marknadsprisbildning som föresvävar Keynes — som om det ekonomiska samhället sedan dess blivit helt annorlunda och som om en sociologisk teori över huvud taget kunde avse något annat än typfall.

§ 6. *Egennyttan och samhällsnyttan i Keynes' premisser*

De anförda stickproven ur General Theory gavs icke som kritik utan som stoff till iakttagelser beträffande vissa fundamentala spörsmål av metodologisk art. En helhetsaspekt av Keynes' teori skulle försöksvis kunna skildras sålunda.

Keynes står djupt rotad i den klassiska traditionen. Dess ofta uttalade, ofta underförstådda grundpremiss — utilitarismen, the economic man, egennyttans rationella tillvaratagande etc. — bildar den obetvivlade förutsättningen även för Keynes. Om framtidsutsikterna för det egentliga näringslivet, industrierna, handeln och jordbruket försämras, är det blott följdriktigt att företagarna undviker att investera i de ifrågava-

[1] a. a. sid. 5.

rande mer eller mindre riskfyllda näringarna. Investeringsvolymen minskar där och ökar arbetslöshetsriskerna. En kumulativ process är i gång. Om staten då ingriper med en aktiv finanspolitik och därvid speciellt tar sikte på sådana verksamheter och nyckelindustrier, som i sin tur ger sysselsättning åt många andra, mera specialiserade verksamheter — då behöver multiplikatoreffekten av den offentliga lånegivningen alls icke framstå som något överraskande. *Den ifrågavarande effekten inträffar vid alla investeringar av motsvarande slag, oavsett om de kommer från statligt eller privat håll.* Själva fenomenet torde närmast kunna hänföras till det moderna näringslivets struktur, där arbetsfördelningen ökats undan för undan. Både de progressiva och de regressiva tendenserna har en benägenhet att framkalla kumulativa processer.

Ovannämnda sakförhållanden utgör icke något problem. Det egendomliga är blott att »staten» uppfattas som något slags högre makt som skulle vara i stånd att prestera vad näringslivet självt icke kan prestera. Man ser omedelbart, att denna föreställning vilar på en enda premiss, nämligen *att det ekonomiska handlandet inom det enskilda näringslivet följer egennyttans maxim,* medan myndigheterna har möjligheter att hänföra sina motiv *till mera allmännyttiga målsättningar.* En ekonomisk teori som själv utgår från den hedonistiska premissen måste ovillkorligen räkna med statliga ingripanden som en korrektionsfaktor med allt vad det innebär av eftergifter och koncessioner åt staten.

Dessa synpunkter skulle i någon mån antyda hurusom Keynes' teori blott utgör ett halvt uppgivande av den klassiska teoriens premisser, varigenom Keynes kommer i motsättning till dess fundamentala anticentralistiska huvudinriktning. Motsättningen upphör och den gamla teorien behöver icke längre framstå som ett oförklarligt misstag, om man verkligen går till dess premisser och söker att variera dem. Att hävda att den gamla teorien hade försummat den fulla sysselsättningens krav är varken riktigt eller oriktigt, eftersom den i sina mera allmänna abstraktioner icke kunde ta hänsyn till sådana speciella krav. Den fulla sysselsättningen är strängt taget ingen premiss utan en målsättning — f. ö. en i och för sig alls icke odiskutabel målsättning, eftersom i varje samhälle talrika kategorier förutom barn, sjuka och åldringar står utanför det egentliga produktionslivet och är beroende av detta. Den studerande ungdomen, ja de intellektuella yrkena överhuvudtaget är icke inkopplade i samhällslivet på basis av rent ekonomiska kalkyler. Detta gäller även människornas fritid. Kan det tekniska framåtskridandet reducera både graden av individernas förvärvssysselsättning och antalet

av dem som behöver vara sysselsatta inom det egentliga näringslivet, då riskerar den fulla sysselsättningens doktrin att verka mera som ett hinder än som ett stöd för framåtskridandet i antydd riktning.

§ 7. *Historiska beröringspunkter*

Mera som en kuriositet må beträffande Keynes' teori till slut nämnas, att den som en mycket sen produkt av den ekonomiska vetenskapen uppvisar några likheter med en mycket tidig produkt av samma vetenskap. Fysiokraternas tableau économique kommer därvid i åtanke. Bland de mest gåtfulla momenten där var de många sicksacklinjerna som skulle förklara allt. Trodde möjligen även Keynes att nyckeln till samhällsekonomien var funnen, mekanismen som enligt sin egen lagbundenhet skulle skapa fram varor och tjänster i en ständigt ökad progression? Och skulle detta vara en av förklaringsgrunderna till det uppseende Keynes' teori väckte? Som om mänskligheten till slut skulle lyckas att konstruera ett ekonomiskt perpetuum mobile med en obegränsad kapacitet.

Hur egendomligt trådarna löper visar en episod ur debatten kring Keynes' bok. Schumpeter, den utomordentligt skarpsinnige rationalisten bryter staven över General Theory och som klimax begagnar han sig av en historisk parallell:

»The less said about the last book the better. Let him who accepts the message there expounded rewrite the history of the French ancien régime in some such terms as these: Louis XV was a most enlightened monarch. Feeling the necessity of stimulating expenditure he secured the services of such expert spenders as Madame de Pompadour and Madame du Barry. They went to work with unsurpassable efficiency. Full employment, a maximum of resulting output, and general well-being ought to have been the consequence. It is true that instead we find misery, shame and at the end of it all, a stream of blood. But that was a chance coincidence.»[1]

Schumpeter hade därvid icke den fysiokratiska skolan i tankarna utan förhållandena vid franska hovet före revolutionen. Den gamle Schumpeter syns emellertid ha glömt vad den unge Schumpeter en gång skrivit. I sin Dogmengeschichte hade just Schumpeter framträtt som en av de ivrigaste förespråkarna för den fysiokratiska teorien och därvid prisat

[1] Review of Keynes' General Theory by J. A. Schumpeter, Journal of the American Statistical Association, 1936, sid. 791—95.

nämnda hovdam för hennes skarpsyn i nationalekonomiska ting.[1] Då var Schumpeter även ricardian. Men när han på äldre dagar skall ta avstånd från något, då väljer han som mest avskräckande exempel – sitt eget tänkesätt. Det är samma grundfråga som genomgår all exakt ekonomisk och ekonometrisk teori från fysiokraterna till Jevons, Keynes och Schumpeter: möjligheten att medelst exakta matematiska begrepp täcka det rörliga, skiftande ekonomiska livet.

[1] Jfr citat kap. 6 sid. 91.

Kapitel 15

Stockholmsskolans ex ante- och ex postbegrepp

§ 1. *Definitioner av ex post och ex ante-analysen*

Stockholmsskolans karakteristiska begreppsbildning ger genom sina latinska termer associationer med en förgången tid. Finge den regeln tillämpas, att den som vill se långt fram i tiden måste kunna se långt tillbaka, då skulle även sådana associationer kunna uppkomma. Nämnda analytiska metod kommer emellertid att beröras här mest ur de synpunkter som har tillämpats i de föregående kapitlen. Strukturen och innebörden av den av Stockholmsskolan utbildade analysen syns nära sammanfalla med det utpräglat matematiskt-naturvetenskapligt orienterade uppfattningssättet. För att närma sig detta kommer några moment hos den ovannämnda metodtypen att behandlas. Därmed är icke avsett att ta ställning till Stockholmsskolans verksamhet i övrigt.

Tord Palander gav i en artikel i Ekonomisk Tidskrift 1941 följande karakteristik av ex ante och ex post-analysen:

»Enligt Myrdals nyskapade och på kort tid jorden runt, med en inom nationalekonomien ovanlig snabbhet, allmänt accepterade terminologi, skiljer man alltså alltid noga på samma storhet betraktad ex post och betraktad ex ante. Den ekonomiska analysen kan ur vissa synpunkter följaktligen delas i två olika aspekter. Ex ante-analysen undersöker sålunda företagens och de enskilda individernas framtidsföreställningar samt hur dessa blivit motiverade för uppkomsten av de handlingar, vilka sedan bestämma det ekonomiska förloppet. Det är alltså ex ante-analysen som levererar de ekonomiska kausalförklaringarna. Ex post-analysen i sin tur begränsas däremot till att giva redovisning för det ekonomiska skeende som verkligen ägt rum och som ex ante-analysen försökt tidigare förklara.»[1]

Palanders redogörelse är tillräckligt utförlig för att antyda några fenomen av överraskande natur. Dels kan det icke undgå att falla i ögonen att ex ante-analysen skulle tyda på något tämligen revolutionerande i den metodiska forskningens historia, nämligen att det skulle vara möjligt att *undersöka* människornas framtidsföreställningar och hur dessa påverkat deras handlande. Dels kunde man dra den slutsatsen, att metoden blivit allmänt accepterad jorden runt. Utan att ifrågasätta skild-

[1] Om »Stockholmsskolans» begrepp och metoder. Tord Palander, Ekonomisk Tidskrift 1941, sid. 118.

ringens riktighet kan ur metodologisk synvinkel ett sådant fenomen icke undgå att väcka ett visst intresse som ett exempel på vad den analytiska metodiken kan leda till. Även om blygsamheten i än så hög grad skulle förbjuda att hysa sådana misstankar, är likväl själva sakförhållandet alltför påtagligt: något slags missförstånd måste föreligga. Det är nämligen tekniskt omöjligt med de resurser som hittills står till buds att undersöka eller över huvud taget fixera något sådant som andra människors föreställningar. Även om man försöker att tänka sig detta i överförd bemärkelse genom att iakttaga vad människorna gör och hur handlingarna utfaller efteråt — är steget synnerligen långt till en sådan grad av objektivering, att det skulle kunna bli tal om *undersökning* och om *vetenskaplig objektivitet* i samband med det. Det skulle naturligtvis ligga närmast till hands att tänka på tankeläsning, men det skulle blott visa vad det egentligen rör sig om. Emellertid föreligger enligt Palander dels den märkliga konsekvensen att de ifrågavarande undersökningarna skulle ge ekonomiska kausalförklaringar — något som eljest brukar anses höra till de mest komplicerade — dels att man hade att räkna med den globala spridning som metoden fick. Skulle alla ha funnit det omöjliga möjligt och detta sannolikt innan ännu några konkreta resultat hunnit föreligga?

De nyssnämnda sammanhangen kan icke undgå att föranleda en arbetshypotes, som visserligen är obekväm men som vore den enda rimliga, nämligen att behovet att finna kausalanalytiska förklaringar till företagarnas handlingar är så stort, att man helt enkelt *antar* att det på något sätt bör vara möjligt att undersöka dem och detta antagande kallas ex ante-analys. Saken behövs strängt taget blott för teorien, eftersom frågan gäller teori. Att införa en premiss för att underlätta ett teoretiskt resonemang är det lättaste av allt. Men ur metodologisk synvinkel vore det ett typexempel på hur det alldeles inte går att tänka.

Måhända har frågeställningen blivit alltför tillspetsad och syftemålet var icke att bedriva kritik utan fastmer att studera en sak som spelat en icke obetydlig roll, men frågan finge kvarstå, eftersom de omständigheter som kommer att betraktas ytterligare icke motsäger den. I Gunnar Myrdals »Der Gleichgewichtsbegriff der Geldtheorie» ingår följande definitioner av honom själv:

»Es sei als eine Parenthese in der positiven Darstellung kurz angedeutet wie eine ex post ausgeführte Ertragsberechnung aussieht und in welchen Beziehungen diese sich von der ausgeführten ex ante Berechnung unterscheidet.

Der allgemeine Grund warum hier ein Unterschied besteht ist das Unsicher-

heitsmoment in den Antizipationskalkülen. Der technische Darstellungsprozess erfordert Zeit, während dieser Zeit treten Veränderungen ein, die nicht in voller Gewissheit antizipiert werden. Daraus folgen Gewinne und Verluste. Diese Gewinne und Verluste sind prinzipiell weder Einkommens- oder Ertragselemente noch Kostenelemente, sie sind auch nicht Kapitalwerte; sie sind nicht Preise sondern Preisänderungen.»[1]

På ett ungefär likartat sätt har Bertil Ohlin formulerat dessa aspekter.

»Eftersom människors handlingar ske med hänblick på framtiden och bestämmas av de på erfarenheten av det förflutna grundade framtidsföreställningar, så måste en förklaring av funktionssambanden mellan de olika inregistrerade transaktionerna vila på analys av dessa. Den betecknas i det följande »ex ante-analys». Kombinationen av resonemanget ex post och ex ante innebär, att man i en beskrivning av transaktionerna under en förfluten period undersöker vilka framtidsföreställningar som på varje tidpunkt under perioden betingade de ekonomiska subjektens inregistrerade handlingssätt. En ren ex post-analys är i regel omöjlig. Bokslutet utgör en kombination av ex ante och ex post.»[2]

§ 2. *Kommentarer*

Redan dessa stickprov ger vid handen, att resonemangen bygger på en variant av the economic man. Denna storhet sätter upp ett schema x för morgondagen; sedan går det annorlunda — det blir ett schema y. Att betrakta y mot x ger den »kombinerade ex post och ex ante-analysen». Det mest påtagliga både enligt Myrdal och Ohlin är att antecipationerna skall kunna underkastas en analys liksom de storheter, som vilar på erfarenheten i förfluten tid. En viss vägledning erhålls, om man tar i betraktande ur vilket tänkesätt dessa kategorier framgått. I Gunnar Myrdals *Prisbildningsproblemet och föränderligheten* finns en betecknande deklaration.

»Ekonomien som vetenskap är helt och hållet inskränkt till att betrakta de sociala förhållandena utifrån en strängt kvantitativ synvinkel. Förhållandena vilka eljest för den mänskliga intelligensen närmast ter sig som kvaliteter komma aldrig in i ett ekonomiskt resonemang annat än representerade av rent kvantitativa egenskaper.»[3]

Myrdal observerar icke att den kvantitativa, statiska exaktheten, tillämpad på kvaliteter — vilka för den mänskliga intelligensen framstår

[1] G. Myrdal, Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. Ingår i *Beiträge zur Geldtheorie*, Hayek, F. A. Wien 1933, sid. 397.

[2] B. Ohlin, Penningpolitik, offentliga arbeten. Statens off. utr. 1934: 12, sid. 6.

[3] G. Myrdal, Prisbildningsproblemet och föränderligheten, 1927, sid. 93.

som »dynamiska» relationer — förlorar just då sin stränghet i kunskapshänseende och blir mer eller mindre villkorlig dvs. godtycklig. Det kan anses råda enighet om att det exakta icke skall uttryckas vagt — då blir det ovederhäftigt; men samma regel har även en motsatt verkan — att uttrycka det föränderliga som en fast kvantitet är lika ovederhäftigt. På följande sätt motiverar Myrdal införandet av sannolikhetskalkylen i ekonomiska sammanhang:

»Sannolikhetsföreteelsen såsom sådan är en av den filosofiska forskningens svåraste stötestenar... Skulle den ekonomiska teorien förutsätta dessa spörsmål lösta för att angripa sitt eget riskproblem, vore uppgiften hopplös... Lyckligtvis torde det villkor icke kunna ställas. Ekonomien måste visserligen bruka ett sannolikhetsbegrepp och förutsätta vissa sannolikhetsregler, men det bör vara möjligt att bygga på data av så föga filosofiskt djup att de ej äro problematiska. En ekonomisk undersökning kan i intet hänseende vara nödgad att tränga längre i de filosofiska spörsmålen än som nätt och jämt betingas av dess egna ändamål. Uppgiften är alltså ingalunda att uppställa en filosofisk teori för probabiliteten utan den mycket anspråkslösare att samla och formulera de allmänna premisser om den ekonomiska riskens väsen, som den dynamiska prisbildningsteorien visar sig kräva. Förf. skulle däri se en förtjänst, om han lyckades undgå att angripa de filosofiska spörsmålen mera än ytligt; en förtjänst emedan pristeorien i så fall närmade sig sitt ideal, att arbeta med ett minimum av utomekonomiska förutsättningar.»[1]

I dessa rader går Myrdahl blott ur vägen för svårigheterna och ser däri till och med ett ideal. Ur metodologisk synvinkel skulle det kunna sägas: däri ligger roten till alla komplikationer. Där kommer ett oförklarat ändamålstänkande in. Myrdal eftersträvar sålunda en viss typ av teori, nämligen den exakta, fysikaliska typen. Därvid föresvävar möjligheten att begagna sig av sannolikhetskalkylen. Denna blir ett mönster, ett schema efter vilket begreppen ordnas. Skulle Myrdal ha iakttagit företagarnas typiska tillvägagångssätt och överväganden, då skulle han icke ha kunnat reducera deras »förväntningar» och de därav bestämda handlingarna till samma slags beteendemönster som hasardspelarna lägger i dagen. De företagare och affärsmän som bygger upp det ekonomiska livet är de första att ta avstånd från slumpmässiga principer.

Ett försök att beskriva Myrdals tillvägagångssätt vore följande: Ur sin otillfredsställelse med den statiska jämviktsteorien tog Myrdal upp antecipationstanken, dvs. fastslog som ett faktum, att den mänskliga faktorn, närmast företagarna, ej blott ser på de befintliga förhållandena utan även räknar framåt i tiden. Bygger man på *erfarenheten* blir re-

[1] a. a. sid. 92.

sultatet t. ex. *statistiska observationer* i vanlig bemärkelse, men ser man framåt blir resultatet något annat t. ex. *hypotetiska beräkningar, »förväntningar»*. Därigenom erhålles skillnaden mellan ex post och ex ante data. Genom analogislut kan den föreställningen uppkomma att båda kan läggas till grund för samma slags verklighetsanalys. Men där öppnar sig ur metodologisk synvinkel ett oöverstigligt svalg. All analys förutsätter något som är givet. Något som är obestämt kan icke analyseras. En hypotes kan prövas, »analyseras», genom att föras tillbaka på sina utgångspunkter. Men näppeligen kan en hypotes, en tanke, en teori »analyseras» med avseende på efteråt gjorda erfarenheter. Och även om det individuella intellektet skulle kunna på detta sätt pröva sina beräkningar *före* en viss tidpunkt mot *erfarenheterna efteråt,* så står det i vida fältet hur *andra* skall kunna göra det utan att uppställa sina *egna* förutsättningar om den rätta definitionen av de ifrågavarande företeelserna. Problematiken är av samma slag som i fråga om den subjektiva nyttans mätbarhet. Den som skall mäta objektivt, dvs. forskaren, glömmer bort den måttstock som förutsättes.

§ 3. *Den skolastiska formeln*

På denna punkt skulle några lärdomar kunna hämtas från skolastiken. (Termerna ex ante och ex post ger som redan nämnt vissa associationer.) En viss episod brukar skildras i kyrkohistorien nämligen den s. k. universaliestriden. Skolastikerna sökte formulera en tolkning av de allmänna, universella begreppens relation till tingen. Därvid uppställdes följande formel:

»Aquinas summerized and synthetisized the ideas of his predecessors by stating that the universal had real existence only as a creative idea in God, *ante rem,* whereas it existed within experienced reality only in individual things, *in re,* and as a mental fact when abstracted from the particulars in the human mind *post rem.*»[1]

Om man överför denna formel till ett mera modernt språk utsäger den följande. De allmänna begreppen är objektiva, de är i viss mån upphöjda över de enskilda tingen och är före erfarenheten. Cirkelns eller triangelns begrepp omfattar alla enskilda trianglar hur olika inbördes de än är; begreppen har i viss mån ex ante karaktär. I de enskilda empiriskt givna tingen går begreppen igen som brottstycken. En given likbent triangel är liksom ett stycke av triangelns allmänna begrepp.

[1] D. Runes, Dictionary of Philosophy, 1942, sid. 326.

Genom att sammanfoga det gemensamma hos en serie likartade enskildheter, dvs. genom att abstrahera, förmår intellektet *ex post* bilda sig det allmänna begreppet ånyo. Genom att bilda de rätta begreppen får intellektet objektiv, sann kunskap.

Detta är icke skolastik utan en beskrivning av det som det normala förnuftet ständigt utför. Att tala träffande om tingen innebär att formulera det väsentliga, kärnan i det som är, men icke genom att på måfå beskriva enskilda faktorer och komponenter. Den exakta »teorien» för ett konkret föremål, t. ex. en elefant, är dess allmänna begrepp. Att lära känna ett sådant objekt innebär att tillägna sig dess begrepp. Begreppet är icke en förenkling av objektet utan ett uttryck för det »väsentliga» hos objektet. Analytiska »modeller» utförda under förenklade förutsättningar är över huvud taget icke ägnade att ge kunskap om konkreta objekt och observationsfält.

Den realistiska uppfattningens mest karakteristiska grundsats *att icke utgå från ogrundade antaganden eller förutsättningar* har av Tord Palander uttryckts på följande sätt:

»Man kann eine Theorie von verschiedenen Gesichtspunkten aus beurteilen. Es ist natürlich schon ein ausreichender Grund, sie zu verwerfen, wenn es sich herausstellt, dass ihre allgemeinen Ausgangspunkte unrichtig oder zu unvollständig sind, um als Grundlage für eine wissenschaftliche Erklärung dienen zu können.

Jedenfalls wäre es überflüssig zu untersuchen, inwieweit die Theorie, von ihren eigenen Ausgangspunkten aus betrachtet logisch richtig durchgeführt ist, wenn gezeigt werden kann, dass sie auf fehlerhaften Voraussetzungen aufbaut.»[1]

§ 4. *Erfarenhet och förutseende*

På enkla grundfenomen kan man tydligast avläsa de allmänna begreppen — eller bilda sig dem, vilket kommer på ett ut. Betrakta en företagare av något enkelt slag, t. ex. en fruktförsäljare, som på lördagen gör sina inköp för att på söndagen sälja dem. Han köper en viss kvantitet ur sin tidigare erfarenhet. Han vet att om väderleken är gynnsam, kommer han sannolikt att få sälja mycket och om den blir ogynnsam kan kommersen slå slint. Han väger chanserna, han överväger olika möjligheter att gardera sig för förluster, men på det hela taget vet han, att han icke kan satsa allt på det vackra vädret, resp. av fruktan för det dåliga vädret underlåta att handla. Det ovissa momentet ligger icke

[1] Tord Palander, Beiträge zur Standortstheorie, Uppsala 1935, sid. 192.

i hans kunskap utan i de oberäkneliga ting som inträffar på grund av naturens makter och människornas reaktioner. Inga sannolikhetsberäkningar alls skulle hjälpa just honom att göra upp sin kalkyl. Hans kalkyl är en ex post kategori; är han en god affärsman tillämpar han sin erfarenhet ur många faktorer — icke minst vad gäller själva inköpet av varan, att den är av god kvalitet, att priset är överkomligt osv. Har han gått riktigt tillväga och det ändå slår slint, hoppas han på bättre lycka nästa gång. Men skulle han handla tanklöst, få en dålig vara, men ändå lyckas på grund av »tur», då kan det tänkas, att han icke desto mindre skulle anse sin »modell» som misslyckad. Man skulle alltså där kunna urskilja liksom en relativt fast modell, ett »objektivt» mönster som i den skiftande ex post erfarenheten avtecknar sig som ett slags allmänt schema för hans handlande, motsvarande hans begreppsapparat. Hans kunskap som ligger till grund för hans handlande i framtiden, ligger före erfarenheten just då och följaktligen kan benämnas förkunskap, förkalkyl el. dyl.

Med dessa överväganden var det icke avsett att kritisera ex post och ex ante-analysen generellt; i speciella sammanhang, i bokföringsmässiga detaljer, må det vara tänkbart att begreppen kan givas en annan mening, men inom Stockholmsskolan var det tänkt, att nämnda aspekter över huvud taget skulle kunna göra den ekonomiska teorien »dynamisk». Ur allmänt kunskapsteoretiska synpunkter, synes den vägen icke framkomlig och närmast innebärande en logisk konfusion. Den allmänna ekonomiska teorien i gängse bemärkelse *är* av ex ante-karaktär. En teori kan byggas ut genom nya erfarenhetsrön, genom nya ex post-data; framtidens erfarenheter kan överblickas och bedömas med en högre grad av medvetenhet tack vare en sannare och mera utvecklad teori, men näppeligen kan en teori bli mera verklighetstrogen genom att grundas på nya teoretiska ex ante-data av något slag. Där må det förlåtas, att tanken icke kan följa med, den utvägen påminner om metoden att lyfta sig själv i håret.

Därmed skall inget värdeomdöme fällas över Gunnar Myrdals intentioner i *Prisbildningsproblemet och föränderligheten* att nära nog till varje pris komma förbi den förstelnade statiska teorien. Den hade tappat bort tiden och utvecklingsmomentet genom att som ett fysikaliskt schema placera människan utanför. Myrdal ville foga in företagarna själva i teorien men alltjämt med tillhjälp av rent mekaniska, låt vara genom sannolikhetsaspekten mera rörliga tankemönster. (Problematiken är av samma slag som beträffande den av honom särskilt förordade, värde-

kritiska metodiken. Premisserna skulle i båda fallen göras mera variabla genom att hämtas fram ur andras medvetande.)

Här åsyftas ävenledes en dynamisk metod, men dess betingelse är forskarens eller forskningens egen rörlighet. Forskaren behöver först liksom se sig om tankemässigt bland egna och andras erfarenheter, ta fram det relevanta mot bakgrunden därav, lägga upp problemställningarna i frihet, och sedan metodiskt söka svaren i det tillgängliga stoffet. Denna syntetiserande metodik är varken särskilt märkvärdig eller nymodig utan motsvarar blott strävandet att på ett mera medvetet sätt utföra det som i alla fall vanligen sker. Den har beröringspunkter med ex ante-aspekten, ehuru fattad syntetiskt. Ex post-analysen är enligt sin natur analytisk, tillbakablickande, statisk, inriktad på det färdiga, avlagrade historiska eller statistiska stoffet. Ex ante-tänkandet är syntetiserande, åskådande, rörligt, är teoretiskt i egentlig mening och får i praktiska sammanhang just tack vare sin teoretiska objektivitet och allmängiltighet karaktär av social vägledning eller planering.

§ 5. *Exkurs 1. Jämförelser med samhällsplaneringen*

Samhällsplaneringen, vars historiska och konkreta aspekter kommer att behandlas i avdelning VI, skall preliminärt beröras här i anslutning till Stockholmsskolans terminologi.

En samhällsekonomisk planering innebär *icke* en statistisk beskrivning av befintliga förhållanden med hänsyn tagen till sannolika utvecklingstendenser — en sådan »planering» ex post skulle närmast ha karaktären av en prognos. En rationell samhällsplanering innebär *icke heller* ett abstrakt program, avsett som föreskrift för politiskt handlande. Då finge man först förutsätta en politisk regim, som skulle ha möjligheter att realisera en sådan planhushållning dvs. ett sådant program ex ante. (Existensen av ett program skulle under sådana förhållanden kräva en sträng politisk regim, eftersom kännedomen om programmet skulle ge medborgarna större möjligheter att kringå det.) En rationell social planering är i själva verket oförenlig med tvång eller hot om tvång. Planeringen kan varken ha som huvudsyfte att *beskriva* hur det är eller att *föreskriva* hur det skall vara; alltså varken den »naturvetenskapliga» eller den »politiska» inställningen kommer i fråga som huvudprincip. Återstår blott den »*socialvetenskapliga*» inställningen för att inse meningen med och genomförbarheten av en rationell samhällsplanering. Dess grundprincip kan betecknas som *samarbete,* varvid både »förtroendets» och »vetandets» element är ofrånkomliga dvs. både soicaletiken och socialvetenskaperna.

Den nämnda grundprincipen kan uttryckas så, att ex post- och ex ante-synpunkterna inom samhällsplaneringen tenderar att sammanfalla. Planen är idéen som visserligen räknar med erfarenheten men på samma gång utgör för-

klaringen till de existerande utvecklingsmöjligheterna. Blott den som är villig att fatta en arbetsprocess som en »plan i vardande» kan göra sig en realistisk framtidsbild. Men framtidsbilden är icke en mekanisk prognos och ej heller en fastlåst plan utan en funktion av den fortlöpande aktiviteten. Samhällsplaneringen blir därför liktydig med idéen till ett fritt, gemensamt handlande, dvs. grunvalen för ett rationellt socialt samarbete.

Socialvetenskapen, funktionellt fattad, är den tekniska faktorn som enligt sin natur är ägnad att forma innehållet i en sådan idémässig samhällsplanering. Den måste emellertid förutsätta villigheten och insikterna hos individerna att bidra till idéernas gestaltande och till deras planmässiga genomförande. I sak utgör detta blott en skildring av de förhållanden som föreligger, när en enskild person eller en grupp överväger ett medvetet handlande ur erfarenheten med avseende på framtiden. När en bestämd vilja eller bestämda motiv finns, tenderar ex post- och ex ante-synpunkterna att sammanfalla.

Exkurs 2. Kompletterande synpunkter beträffande svensk nationalekonomi

I föreliggande undersökning har diskussionen måst begränsas till relativt få, typiska riktningar och deras problem. Den en gång valda eller skymtande grundproblematiken skulle utgöra rättesnöret. Därigenom har andra, liknande undersökningar till en början måst lämnas å sido. Blott ett par sådana må nämnas.

Både med hänsyn till titeln och innehållet är Johan Åkermans omfattande arbete Das Problem der Sozialökonomischen Synthese[1] ett verk av svenskt ursprung, som står föreliggande undersökning och dess intentioner nära. Särskilt i det avslutande kapitlet »Ethische Voraussetzungen und ethische Konsequensen» ingår ett flertal synpunkter som sammanfaller med iakttagelserna här. Vår undersökning har emellertid utförts från andra utgångspunkter och med en annan teknik. En jämförande undersökning har måst anstå.

Den värdekritiska riktningen har i någon mån behandlats i anknytning till Myrdals arbeten. Även andra svenska nationalekonomer har ägnat värdeteorien ett principiellt studium. Ivar Sundboms Prisbildning och ändamålsenlighet, 'En kritik av de teleologiska föreställningarna inom prisbildningsläran'[2] utgör en måhända vetenskapligt strängare variant av nämnda uppfattning än den version som diskuterats. Sundboms vetenskapsteoretiska linje är kompromisslös gentemot politiken. Hans resonemang utmynnar bl. a. i valhandlingsteorien. Denna teori är emellertid, enligt vårt sätt att se, minst lika statisk som gränsnytteläran. Den mänskliga faktorn är i viss mån definierad genom indifferenskurvorna. Genom nämnda teori aktualiseras i särskilt hög grad den problematik som har stått i förgrunden här: nämligen att söka finna en brygga från den naturvetenskapligt-analytiska till den socialvetenskapligt-institutionalistiska uppfattningen av nationalekonomien. Samma problematik ligger till grund för inställningen till den riktning som utgått från Knut Wicksell och hans skola. Implicite sammanfaller denna problematik med undersökningens huvudfråga.

[1] Johan Åkerman, Das Problem der Sozialökonomischen Synthese, Lund 1938.
[2] Ivar Sundbom, Prisbildning och ändamålsenlighet, Göteborg 1933.

Avdelning VI

SAMHÄLLSPLANERINGEN

Kapitel 16

Det tekniska framåtskridandet och behovens standardisering

§ 1. *Skiss av den aktuella situationen jämte några perspektiv*

Till skillnad från de föregående delarna kommer dessa avslutande kapitel att vara mera omedelbart inriktade på den konkreta samhällsekonomien och dess aktuella frågor. Visserligen kommer uppmärksamheten fortfarande att gälla relativt få grundproblem sammanhängande med värde- och fördelningsteorien, men för att de avsedda synpunkterna skall kunna infogas i sina praktiska sammanhang, erfordras en blick på den aktuella situationen. De flesta huvudsynpunkterna och begreppen har redan förberetts genom den föregående framställningen. Det är den praktiska tillämpningen av de metodologiska och utvecklingshistoriska riktlinjerna som närmast återstår. Huvudsakligen som en idéskiss kommer dessa kapitel att gestaltas.

En elementär tanke har föresvävat under arbetets gång. Nämligen att den hittillsvarande sociala och ekonomiska utvecklingen, grundad på en halvt medveten, halvt omedveten uråldrig historisk tradition, har löpt linan ut och att radikalt nya utgångspunkter erfordras. Om nationalekonomien vore enbart en teoretisk vetenskap skulle sådana synpunkter icke med fog kunna uttalas, men den socialvetenskapliga forskningen har även med livets omedelbara förhållanden att göra. Där gäller det att i någon mån kunna utläsa det som sker direkt ur verkligheten. Sådana omständigheter berättigar även att tillämpa språkets konkreta

uttrycksmöjligheter och att räkna med den allmäntmänskliga erfarenheten.

Våren 1955 befann sig Sverige i en ekonomisk kris med ett omfattande konflikthot inom arbetslivet. Betraktas orsakerna något närmare, torde det stå klart att sådana rubbningar sträcker sig djupare än till mer eller mindre tillfälliga felbedömningar av rent ekonomisk eller politisk art. Uppkomsten av ett konflikthot, som berör större delen av arbetslivet, kan blott vara ett symptom på en djupgående desorientering inom samhällslivet i dess helhet. Samtidigt som den ekonomiska förvaltningens teknik både inom det privata näringslivet och inom den offentliga hushållningen har utvecklats i hög grad, uppstår företeelser som vittnar om att det hela inklusive den tekniska apparaten icke befinner sig under kontroll och att medborgarnas flertal saknar medvetande om det som sker. Som en bakgrund kan dessa aktuella stickprov nämnas. Om det icke strider mot realismens krav, kan det ej heller anses strida mot vetenskapens krav att utgå från radikala frågeställningar.

Till en början skall utgångsläget karakteriseras genom en rad avsiktligt tillspetsade synpunkter. Det gäller att erinra om helhetsbilden i stora drag.

1) *Den fria marknadshushållningen saknar tillräcklig grund i nutiden.* Sålunda talar många skäl för att den s. k. fria marknadshushållningen måste anses sakna en klar innebörd i nutiden. Det enklaste argumentet för ett sådant omdöme vore det gradvisa försvinnandet av själva marknadsinstitutionen. Både i konkret och i överförd bemärkelse har marknadsinstitutionerna mer och mer upphört att existera. Den fria handelns mötesplatser, organisationer och institutioner kunde kallas »marknader». De hade bestämda former och tillämpade bestämda regler. Begreppet »den fria konkurrensen» hade då en bestämd mening.

En hastig återblick må konkretisera detta. Tack vare den lokala begränsningen av produktions- och konsumtionsområdena i äldre tid, tack vare det långsamma tempot, t. ex. under medeltiden, kunde marknadsinstitutionen fungera med en viss ändamålsenlighet. Allt var överskådligt, varorna och varulagren fanns där i handgriplig form, köparna och säljarna kunde mötas, handeln kunde bokstavligen bedrivas genom förhandlingar på basis av konkreta ting. Ju mer kommunikationerna utvecklades, ju mer penninghushållningen rationaliserades desto mer abstrakta former antog även »marknaderna» — både i tid och rum. Han-

delskompanierna kom till, staten vann inflytande över ekonomien. Visserligen uppstod under 1800-talet mäktiga strävanden att förverkliga en fri världshandel, men den imperialistiska kolonialpolitiken gjorde sig ävenledes gällande. Mellan de europeiska industriländerna uppstod en förödande konkurrenskamp. Det första världskriget gjorde slut på de liberala strömningarna inom utrikeshandeln. England kunde tidigare betraktas som ett slags marknadsplats för världshandeln med normerande och reglerande funktioner inom penning- och kreditväsendet. Dessa funktioner blev mer och mer desorganiserade. De gamla handelskriserna, de nyare konjunkturkriserna framkallade de statliga ingreppen. Både i bokstavlig och i överförd bemärkelse blev det allt svårare att tala om *en fri marknadshushållning*.

Hur skall »marknaderna» uppfattas t. ex. i det nuvarande svenska samhället? Till marknadens grundbegrepp hör vissa enkla regler både för köparna och säljarna.[1] Produktionen strävar att tillgodose konsumtionens behov, men varje affärsman vet att behoven numera kan skapas och påverkas i betydande utsträckning. Den moderna kommercialismen med sitt reklamväsende motsvarar icke marknadens funktionella innebörd och vilar icke primärt på konsumenternas fria avvägning av sina behov. F. ö. har den ekonomiska teorien tillräckligt tydligt ådagalagt, att verkligt fria marknadssituationer hör till undantagen medan monopol och monopolsträvanden utgör regeln. Tack vare den tekniska rationaliseringen har möjligheterna att skapa öppna eller förtäckta monopol i hög grad ökats. Om man därtill lägger de stora organisationerna på arbetsmarknaden, inom jordbruket och på andra områden krymper underlaget för begreppet »fri marknadshushållning» ihop ytterligare.

2) *Den centraliserade planhushållningen åsidosätter rättsmedvetandet.* Dessa resonemang rörande de ekonomiska strukturerna vill betona nödvändigheten att betrakta sådana spörsmål i möjligaste mån som sakfrågor. Det ligger i begreppens och idéernas natur, att de måste uppfattas på ett radikalt sätt, dvs. otvetydigt, om man skall kunna tänka över dem. Att allting modifieras i den empiriska verkligheten är en annan sak — den förnuftiga modifieringen av olika tankeriktningar förutsätter i själva verket att idéerna, de allmänna iakttagelserna och lagbundenheterna uppfattas tydligt av alla berörda parter. Att konstatera att den fria marknadshushållningen bl. a. till följd av teknikens och kommu-

[1] Jfr Ivar Sundbom, Politisk makt och ekonomiska lagar, 1952, sid. 81 o. f.

nikationernas utveckling visar en tendens att försvinna, betyder icke att bestrida marknadsekonomiens grundtankar.

Att konstatera att den statliga planhushållningens system icke kan genomföras utan att åsidosätta rättsväsendets grundprinciper innebär icke att bestrida att sådana system kan existera. Den historiska erfarenheten från de länder, där den konsekvent genomförda planhushållningsekonomien har praktiserats, ger tydliga upplysningar på denna punkt. I ett sådant system tenderar med nödvändighet allt fler funktioner att centraliseras till ett och samma manöverbord. Ett sådant system kan icke fungera med mindre än att individerna rättar sig efter de från centrum utgående direktiven. Den med nödvändighet rent tekniskt uppbyggda organisationen av ett sådant ekonomiskt system, har bestämda konsekvenser med avseende på det individuella handlandet. Liksom ett ringa fabrikationsfel på någon ringa detalj i en maskin kan äventyra hela maskineriet, kan även den ringaste avvikelse från det föreskrivna förloppet i ett sådant samhällsmaskineri sätta det hela på spel. Eller med andra ord: att icke uppfylla maskineriets krav på vilken punkt som helst kan med rätta sättas i förbindelse med den princip som avgör det helas välfärd. Tekniska förseelser, med eller utan avsikt utförda individuella avvikelser från de centrala impulsernas intentioner, förvandlas i ett sådant maskineri till brott mot staten, till sabotage o. dyl. Därigenom att människans intellektuella liv, inklusive rättslivet, är ställt på huvudet — ekonomien är i ett sådant system grundvalen för det hela — inträffar detta egendomliga fenomen att frihetsstraff och dödsstraff måste följa på förseelser som icke har någon grund i det mänskliga samvetet och vilka ingen moralkodex under mänsklighetens långa historia haft en tanke på att räkna som brott eller förseelser.

Liksom en armé i fält icke kan tolerera brott mot disciplinen men väl brott mot civilisationen, kan icke heller en totalitär ekonomisk regim tolerera brott mot sig själv men väl brott mot den civila människan. Kort sagt, man kan förbinda de mest humana syften med ett sådant system — på grund av själva konstruktionens art kan systemet icke fungera utan att verka upphävande och förstörande på individens integritet och rättssäkerhet.

3) *Välfärdsekonomien, den blandade formen mellan enskild företagsamhet och offentlig hushållning, har blott en temporär livslängd.* Det som medger att med en nöjaktig grad av tillförlitlighet karakterisera vitt-

omfattande företeelser är *samstämmigheten* mellan den empiriska erfarenheten – som alltid framträder punktuellt och i skiftande former – och den mera generella, tankemässiga innebörden hos företeelserna själva. Det ligger sålunda i den individualistiska marknadsuppfattningens natur att förhållandena måste vara överskådliga, klart synliga, öppna och kontrollerbara ur de synpunkter som sammanhänger med det mänskliga handlandet i sociala sammanhang, dvs. ur etiska synpunkter. De äldre marknadsinstitutionerna, ja till och med de stora varubörserna var anordningar för att praktisera bestämda affärsregler och utestänga det regelstridiga handlandet. På samma sätt förhöll det sig med köpmännen själva. Den engelske köpmannen, the city merchant, var genom sitt livsmönster en stöttepelare ej blott för imperiets utan även för hela världens ekonomiska ordning. Beaktas de förändringar som har skett i sådana hänseenden, då blir det icke en godtycklig generalisering att säga: egentligen tillhör den fria marknadshushållningen ett passerat tidsskede; själva tänkandet måste förflyttas *bakåt* i tiden, om de grundläggande företeelserna skall uppfattas realistiskt. Det betyder icke att värdera de mänskliga subjekten inom motsvarande verksamhetsområden lägre i nutiden; det betyder blott att poängtera själva föränderligheten. På samma sätt ligger det ingen generell värdering av de mänskliga subjekten i påståendet att den totalitära planhushållningen med nödvändighet inkräktar på den individuella integriteten. Får den tekniska rationalismen en allt större övervikt, då är det oundvikligt att individen kommer i en underordnad position. Det är en sida av den tekniska utvecklingen över huvud taget. Själva principen pekar emellertid *framåt* i tiden, eftersom ingenting tyder på att icke det tekniska framåtskridandet kommer att fortsätta i samma takt eller ännu snabbare än hittills. De båda föregående aspekterna kan således uttryckas med en viss skärpa, emedan de kan renodlas tankemässigt och förläggas resp. framåt och bakåt i tiden.

Det tekniska framåtskridandet, den mest »dynamiska» faktorn i de senaste århundradenas historia, kan även tjäna som utgångspunkt att bedöma den samhällsekonomiska struktur, som utbildats i de västerländska demokratierna, speciellt i Europa. Där ser man de båda huvudkomponenterna i den samhällsekonomiska strukturen: »det fria näringslivet» med sina traditionella målsättningar och »staten» med sina hastigt växande uppdrag från majoritetspartiernas sida. Det utmärkande för denna ekonomiska struktur är balansen mellan den privata och offentliga sektorn. Visserligen råder intressemotsättningar mellan dessa båda,

men båda är beroende av varandra och erkänner varandras nödvändighet. De nationella staterna skyddar näringslivet i de egna länderna genom sin ekonomiska politik utåt; näringslivet kan således icke undvara »staten». Å andra sidan är statsmakterna beroende av näringslivets effektivitet i alla sina funktioner i övrigt: inom försvarsväsendet, undervisningsväsendet, socialpolitiken etc. Denna typ av välfärdsekonomi, denna »välfärdsstat» har framgått ur den tidigare utvecklingen — erfarenheterna från första och andra världskriget och ej minst från 30-talets världsdepression ligger bakom. En stor del av den moderna ekonomiska forskningen och teorien är inriktad just på balansförhållandet mellan den offentliga och privata hushållningen. »Den fulla sysselsättningens ekonomi» är ett typiskt exempel härför.

Betraktas nämnda ekonomiska struktur ur *korta* tidsperspektiv, torde det icke med visshet kunna sägas huruvida den innebär en principiell lösning av det moderna samhällsekonomiska problemet eller ej. Med korta perspektiv kan ingen historisk företeelse bedömas entydigt eller blott ur någon enda synvinkel. Det omedelbara skeendet framtvingar ett handlande under givna betingelser; därför är den ekonomiska konjunkturpolitiken bokstavligen mera en politisk än en teoretisk angelägenhet. Annorlunda ställer sig frågan, om *långtidsförändringarna* införs i synfältet. Då kan det knappast råda någon tvekan om *att den välfärdsekonomiska strukturen icke erbjuder någon lösning av det samhällsekonomiska problemet* utan snarare måste betecknas som en *övergångsform* med ofrånkomliga tendenser att balansera över i någon ytterlighet. Ej de skiftande empiriska erfarenheterna på kort sikt utan de oupphörligt verkande orsaksfaktorerna på längre sikt berättigar till ett sådant omdöme. *Det tekniska framåtskridandet* och *den förändrade livshållningen och livsuppfattningen* bland individernas flertal leder till sådana slutsatser. De kommer att behandlas närmare i det följande.

§ 2. *De växande behoven, den kroniska inflationstendensen*

I kapitel 3 gavs ett schema över den allmänt kända, sekulärt verkande »individualiserings- och demokratiseringsprocessen» i de europeiska ländernas sociala historia. Det är ett historiskt faktum, att denna process i högsta grad intensifierats och accelererats genom framåtskridandet inom naturvetenskaperna och tekniken. Sambandet ligger i öppen dag. I den mån den mänskliga intelligensen mer och mer lärt sig att be-

härska naturen och ställa den i sin tjänst, i samma mån har de yttre levnadsvillkoren kunnat förbättras för allt fler människor. Industrialismen gav icke blott uppehälle åt en avsevärt större befolkning, den kunde även möjliggöra en gradvis stigande levnadsstandard bland de breda lagren. Ett industriproletariat uppkom visserligen i samband med den industriella revolutionen, men ingen talar längre om ett proletariat i samma bemärkelse. Två faktorer har i huvudsak möjliggjort denna utveckling: den utomordentliga expansionen inom näringslivet och den statliga socialpolitiken. Knappast skulle det kapitalistiskt organiserade näringslivet ha förmått eller ha gått med på att av egna krafter tillgodose arbetarbefolkningens krav på sociala reformer. Det skedde i de europeiska länderna genom den alltmer demokratiskt utformade statliga politiken. Utvecklingen i Sverige har därvid varit signifikativ. Arbetarrörelsen slog in på demokratiska banor och genomdrev en ständigt växande rad av sociala reformer. Man bör emellertid ej glömma, att den utomordentliga expansionen inom dessa båda sfärer ursprungligen och alltjämt härrör ur en och samma utvecklingsström, nämligen ur den sekulärt verkande individualiseringen och rationaliseringen. Så kan åtminstone denna synpunkt antydas. Fortfarande ökas det yttre existensutrymmet för allt fler, fortfarande förstärks det sociala medvetandet hos allt fler, och eftersom denna ström åtminstone primärt betingas av materiella målsättningar växer fortfarande och sannolikt i ett allt snabbare tempo anspråken på levnadsstandardens höjande och utjämning.

Att konstatera de ständigt växande anspråken på levnadsstandardens höjande är en trivialitet. Frågan gäller närmast att inse de psykologiska orsakerna bakom och att förstå deras elementära, oavvisliga intensitet. I samma mån de mest primära behoven efter föda, kläder och husrum blir tillgodosedda, i samma mån den andliga horisonten vidgas, vidgas även ramen för nya behov. Vare sig dessa gå mera i intellektuell eller i materiell riktning, blir individen primärt medveten om, att han är berättigad till samma eller liknande förmåner som andra har i en liknande position. Det är alldeles tillräckligt att betona dessa anspråk på *lika rättigheter* för att se de i viss mån obegränsade expansionsmöjligheterna hos de av sociala skäl växande behoven. Människor i samma yrkesställning har svårt att föreställa sig varför de som bor t. ex. i den ena staden skall ha det väsentligt annorlunda än invånarna i en annan stad eller i en annan landsdel. Om den ene i en viss position kan åtnjuta vissa förmåner, anser den andre i en liknande position, att han även är be-

rättigad därtill. Viktigt att observera därvid är att den rent materiella höjningen av levnadsstandarden utlöser även icke materiella behov — bildningsvärden eftersträvas, att ge en bättre utbildning åt barnen anses önskvärt, att gestalta fritiden på ett tilltalande sätt, att höja bostadsstandarden — alla dessa välkända motiv och faktorer spelar in. Men eftersom den materiella höjningen av levnadsstandarden numera når allt bredare skikt aktualiseras de nya behoven liksom språngvis. Potentiellt växer behoven sålunda i en väldig skala på bredden och de växer icke enbart därigenom att konsumtionsbehovet växer utan måhända ännu mer därigenom att de sociala jämlikhetsföreställningarna spelar in. Allt detta kan sägas utöva en hastigt växande press på samhällsekonomien med en tendens att ständigt skjuta över de tillgängliga och beräkneliga resurserna.

En annan i samma riktning verkande faktor är den välkända egenskapen hos den tekniska produktionen att tillverka produkter av standardkvalitet. Under primitivare produktionsformer erhölls produkter av ytterst skiftande beskaffenhet. Just på marknaderna kunde kvalitetsolikheter avvägas mot priserna. Men i den rationaliserade produktionen eftersträvas jämna kvaliteter. Tekniken uppställer vissa normer för sina produkter — där är icke behovet utan saken avgörande. När det gäller teknisk utrustning, när det gäller bostäder, när det gäller kommunikationsmedlen och på många andra områden, är vissa standardkrav bestämmande för den industriella tillverkningen. Det ligger i den kulturella och tekniska utvecklingens natur, att standardkraven blir mer och mer normerande. Man kan se det särskilt tydligt beträffande bostäder. Det byggs inga bostäder utan en mängd anordningar och apparater som anses nödvändiga; vissa utrymmeskrav, vissa bekvämlighetskrav anses ofrånkomliga och byggs från början. Allt detta gäller samhällsbyggandet i sin helhet, varom några ord kommer att nämnas i nästa §. Tankegången härovan kan sammanfattas så, att den framåtskridande tekniken, den överallt verksamma individualiserings- och intellektualiseringsprocessen tenderar att sätta ur spel de elementära regler som hittills ansetts gälla för det ekonomiska livet och som den teoretiska nationalekonomien byggt sin existens på. De mänskliga behoven styrs icke av den subjektiva omdömesbildningen, utan indirekt av de abstrakta, vedertagna normerna. Det avgörande är vissa minimikrav och vissa standardkrav som görs gällande tack vare den gängse åsiktsbildningen på dessa områden. Dessa krav verkar med större intensitet än de insedda individuella behoven. De kanaliseras genom de stora organisationerna in i näringslivet, de

kanaliseras in i politiken och nödgar statsmakterna att föra en ekonomisk politik i den optimistiska ovisshetens tecken. Allt detta gör emellertid, att den sedvanliga välfärdsekonomien kan sägas lyda under de tilltagande behovens lag och sakna förutsättningar att upprätthålla jämvikten på längre sikt.

§ 3. *Samhällsplaneringen*

En framställning som i stora drag söker sig fram till huvudaspekterna kan alltid modifieras utan att förlora sin realism. Ett stort område, varifrån belägg kan hämtas för de resonemang som förts, är den s. k. samhällsplaneringen. Utrymmet medger att blott helt kort gå in på denna i viss mån nya gren av den praktiska nationalekonomien. Som dess ursprungsland kan betecknas England. Därifrån har denna speciella typ av planeringsverksamhet spritt sig till ett flertal demokratiska länder. Bland de mest kända företrädarna i Sverige märks Uno Åhrén. Ett koncentrerat tvärsnitt av hela problematiken med en exposé över befintliga förhållanden har denne lämnat i »Ett planmässigt samhällsbyggande», 1945.[1] Sedan dess har efter tillkomsten av 1947 års byggnadslag en omfattande planerings- och inventeringsverksamhet bedrivits i ett flertal städer och större orter. I stort sett kan det sägas, att behovet av en ändamålsenlig inriktning av samhällsbyggandet därigenom har klarlagts och fixerats.

En av de mera frapperande omständigheterna som denna verksamhet har riktat uppmärksamheten på är den otillfredsställande utvecklingen inom allt vad samhällsbyggandet heter under den hittillsvarande industriella epoken. Fastlåsta äganderättsförhållanden, utnyttjandet av tillfälliga enskilda förmåner och över huvud taget räntabilitetstänkandet ur enskild synvinkel har låtit miljöer och orter uppstå, där både människan och naturen farit illa. Den stora splittringen av den lokala bebyggelsen har resulterat i talrika, ofärdiga »alltför små» orter utan möjligheter till ett mera allsidigt socialt och kulturellt liv. De flesta av de äldre städerna har stora saneringsproblem i de centralare delarna. Miljöproblemens lösning både i fysisk och kvalitativ bemärkelse är en av grundtankarna hos denna riktning. Radikalismen i dess strävanden är

[1] Slutbetänkande avg. av bostadssociala utredningen Del 1 SOU 1945: 63. Bilaga. Uno Åhrén, Ett planmässigt samhällsbyggande.

icke betingad av någon politisk ideologi utan av de erfarenheter som fackmännen inom bostads- och samhällsbyggandet ständigt måste göra. Uno Åhrén säger t. ex.

»Vi måste äntligen besluta oss för att börja hantera samhällsbyggandets process, omforma den, leda den i bättre banor. Uppgiftens väldighet och dess stora sociala och ekonomiska betydelse bör bestämma åtgärdernas dimensioner och grad av radikalism.»

Aktualiteten i dessa angelägenheter framgår av följande:

»Vill man söka åstadkomma ett planmässigt samhällsbyggande, måste det ske mycket snart. Sedan är det för sent. Fram emot 1970—80-talet kommer vår stadsbygd i stort sett vara fullbyggd. Vid denna tidpunkt bör också saneringen av den äldre bebyggelsen till största delen vara genomförd. Vi har sålunda knappt mer än de sista 2—3 årtiondena kvar av dessa 100 år för att rätta till de gångna decenniernas grova misslyckanden.»[1]

Av intresse ur föreliggande synpunkt är själva betraktelsesättet. Där finns alltså socialekonomiska värdeskalor som ter sig självklara ur fackmannens synpunkt. Bedömandet av det ekonomiska framåtskridandet förs ner från abstraktionernas sfär. Över huvud taget aktualiseras genom samhällsplaneringen det kvalitativa bedömandet av produktionen och dess inriktning. Medan otaliga behov i samhällslivet förblir otillräckligt eller icke alls tillgodosedda därför att räntabiliteten är utdragen på lång tid, oviss eller mindre lockande, överhopas andra områden av företag som mångdubbla produktionskapaciteten utan nämnvärda behov alls. Underkonsumtion och överproduktion utesluter icke varandra.

Genom samhällsplaneringen sådan den bedrivits de senare åren har enorma behov av förbättringar, saneringar, renoveringar och regleringar inom samhälls- och miljöbyggandet prövats och fixerats för framtiden. Principen har därvid varit av teknisk art, alltså att utgå från de sakliga sammanhangen och normerna, ej från de ekonomiska resurserna. I de s. k. generalplanerna ingår i regel inga budgetkalkyler. Där sådana lämnats — t. ex. i Stockholms Generalplan[2], framträder som väntat betydande finansieringssvårigheter. Som regel torde kunna sägas överstiger de projekterade behoven vida de disponibla kommunala skatteinkomsterna. De ifrågavarande planerna har dock en pådrivande verkan redan därigenom att de existerar. Alla försöker givetvis att följa med för att

[1] a. a. sid. 638.

[2] Stockholms stads Stadsplanekontor, Generalplan för Stockholm, 1952. Jfr även 'att bo', nr 2, 1953: Stockholms generalplan och några generalplaner i landsorten.

icke bli efter. Samtidigt antar trafikproblemen, bilismen, allt större proportioner.

Som en sammanfattning av det föregående må nämnas, att det tekniska framåtskridandet objektiverar behoven. Levnadsstandardens höjande för med sig ökad medvetenhet. Så länge denna blott sträcker sig efter en ökad individuell behovstillfredsställelse utan hänsyn till de sociala avvägningsproblemen, har varken samhällsplaneringen eller »den samhällsekonomiska balansen» en rationell grund att bygga på.

Kapitel 17

Socialt framåtskridande och behovens avvägning

§ 1. *Ytterligare synpunkter rörande levnadsvanorna*

Den linje som har följts i det föregående har lett till en viss, avsiktligt tillspetsad problematik. Välfärdsekonomiens situation har skildrats som ett ofrånkomligt dilemma. Ett sådant teoretiskt resonemang kräver givetvis någon upplösning i positiv riktning. För att söka ett svar skall individens förändrade situation i det moderna samhället granskas och belysas ytterligare. Vad innebär det att vissa ekonomiska standardkrav har kommit mer och mer att uppfattas som »rättigheter»? Hur förhåller sig denna uppfattning till de äldre lärorna om ekonomiska behov och värden? Kan den nyare inställningen förbindas med någon generell fördelningsteori i likhet med de äldre lärorna? Dessa frågor kommer att ange riktlinjen i fortsättningen. Enstaka rekapitulationer torde ej kunna undvikas.

Utgångspunkten vore sålunda individernas mera emanciperade hållning gentemot den sociala miljön. Genom levnadsstandardens höjande och demokratiseringen tenderar behoven icke blott att hastigt svälla utan även att framträda i form av mäktiga sociala fordringar. Denna tendens är givetvis icke ny, den har gjort sig mer och mer gällande alltsedan industrialismens genombrott. Både genom generella och mera omedelbara iakttagelser kan konstateras, att intensiteten i denna *sociala evolutionsström* ökas och stegras. Dess innebörd finge möjligen uttryckas så, att den äldre, genom den franska revolutionen fastslagna och efterhand allmänt vedertagna uppfattningen om människans naturliga fri- och rättigheter, avseende tanke- och yttrandefriheten, jämlikheten inför lagen, rätten att bilda sammanslutningar etc. *under de sista hundra åren utökats med ett nytt moment avseende en viss ekonomisk rörelsefrihet och trygghet för varje människa.* Den äldre, trängre skalan av de proklamerade medborgerliga rättigheterna innebar närmast ett uttryck för de *borgerliga* skiktens självhävdelse gentemot den absolutistiska statsmakten och dess gamla privilegier. Men det skulle icke ha motsvarat de borgerliga skiktens situation att kräva gemensamma rättigheter för alla även i ekonomiska hänseenden — dess egen position var nämligen

grundad på existensen av ett underordnat skikt bland folkets flertal. *Som ett uttryck för den fortsatta emancipationen bland de breda lagren finge således kraven på den ekonomiska tryggheten betraktas.* De kan naturligtvis icke anses formellt fastslagna, men det har ingått i det allmänna medvetandet. Dit kan sålunda räknas kraven på sunda arbetsplatser och bostäder, trygghet vid sjukdom och arbetslöshet etc. De kan sammanfattas under begreppet »tryggad levnadsstandard».

När bestämda normer och principer vinner allmän utbredning får de närmast karaktären av insikter. Insikten skulle bestå däri att den tryggade levnadsstandarden uppfattas som nyckeln till en människovärdig existens över huvud taget. Utan vissa ekonomiska betingelser skulle individen icke ha tillgång till de kulturella värden och politiska rättigheter som tillförsäkras honom genom den demokratiska konstitutionen. Detta skulle kunna kallas den modernare tidens *socialekonomiska axiom* — en allmänt vedertagen oeftergivlig grundsats, av samma typ som en självklar insikt. Sådana insikter har emellertid den egenskapen, att de, en gång accepterade, icke gärna kan uppgivas eller vridas tillbaka. Människan kan avstå från många värden och tillgångar, men näppeligen från sina en gång insedda tankar. Sålunda är även den moderna människan i stånd att finna sig till rätta under många svåra förhållanden t. ex. i krigstider, men hon är näppeligen beredd att uppge föreställningen om en människovärdig existens.

Detta må till en början betraktas som en fast punkt i resonemanget. Det som numera anses normerande är icke en låg levnadsstandard på gränsen av existensminimum, utan en relativt hög levnadsstandard innefattande en avsevärd skala av nyttigheter och förmåner. Det innebär exempelvis, att människan icke är benägen att fråga: hur mycket skall jag offra av arbetsenergi, fritid etc. för att uppnå en sådan standard? Utan hennes resonemang blir snarare: mitt arbete måste under alla omständigheter tillförsäkra mig en sådan standard, jag har i annat fall rätt att fordra det. — Resonemanget må nu prövas mot den äldre analysen av de mänskliga behoven och deras avvägning.

§ 2. *Jämförelser mellan äldre och nuvarande tänkesätt*

Den s. k. subjektiva värdeläran har förut behandlats ingående. Där kom det klart till uttryck, att behoven är subjektivt betingade och att människan vare sig hon är klart medveten därom eller inte väger »nyttan» av varje ting mot uppoffringen att förvärva tinget. Därur framgick

också den elementära föreställningen om jämviktens inträdande på marknaden. Behoven skulle enligt detta sätt att se vara elastiska. Behöver någon en vara, som icke motsvarar det pris han är villig att betala, då ansågs det självklart att behovet *icke* skulle tillfredsställas. Tillgången skulle reglera efterfrågan. Därigenom skulle även en motsvarande fördelning ske. Var och en skulle ha sitt uppehälle efter prestationsförmågan. Från denna fundamentala princip utgick den liberala teorien. Den kunde med sitt handgripliga, i viss mån materialistiska uppfattningssätt icke föreställa sig att en efterfrågan *utöver* tillgången kunde spela någon praktisk roll. Prisbildningen skulle just vara till för att eliminera den ineffektiva efterfrågan.

Den socialistiska uppfattningen utgick från andra grundiakttagelser. Där rådde den ävenledes i materialistiska termer formulerade uppfattningen: att värdet av den mänskliga arbetskraften skulle vara fixerbart som en måttstock för alla varors ekonomiska värde. En slutsats därav vore t. ex.: en vara som tillverkas genom en normal arbetsförbrukning skulle betinga ett fast pris oavsett den tillfälliga efterfrågan på marknaden. Varans pris skulle icke göras till föremål för manipulationer genom handeln. Detta vore i få ord den mera omedelbara innebörden av den socialistiska värdeläran. Men dess underförstådda, ehuru även uttryckligen betonade innebörd var: i det kapitalistiska systemet råder icke denna naturliga, rättvisa prisbildning, där är varorna och arbetskraften själva föremål för spekulation och vinststrävan.

Hur förhåller sig nu dessa äldre uppfattningar till den förutnämnda konceptionen av levnadsstandarden? Vad innebär det att behoven skulle vara underkastade vissa allmänt vedertagna mönster? Det innebär visserligen att människan själv väljer och bestämmer sina behov, men att hon icke gör det genom att liksom väga och mäta sina fysiologiska reaktioner, sina intressen och böjelser, det ena mot det andra från fall till fall utan att hon mera genom överslag över »hur det skall vara», dvs. genom att utgå från vissa färdiga regler och begrepp i viss mån både *skapar* och *reglerar* sina behov. I äldre tider fanns visserligen sådana betingelser också — till och med i hög grad fanns de nedärvda, invanda, ståndsmässiga beteendemönstren, som övertogs och godtogs i subjektiv undergivenhet eftersom de var auktoritativt påbjudna. Men vid tiden för liberalismens och den ekonomiska individualismens genombrott skedde just en frigörelse från de invanda tankemönstren. Människan skulle uppfattas i sina enklaste, i viss mån primitivaste reaktioner och likväl bejakas.

Människan är enbart egocentrisk, antog Adam Smith. Hon producerar och byter icke av välvilja mot andra utan för att tillfredsställa sina egna behov. Människan ser på nyttan av varje ting. Men se, menade Adam Smith och råkade därvid i sina stora förut skildrade motsägelser: resultatet blir ändå något gott, en allmänt stigande välfärd — egennyttan det är försynens välvisa ledning.

Människans sätt att bedöma sin egen nytta, behovens halvt instinktiva, halvt medvetna anpassning efter de fysiologiska reaktionerna, påminnande om djurens sökande efter födomedel, kort sagt »den ekonomiska människans» ytterligt förenklade och därför beräkneliga beteendemönster blev den exakta, ekonomiska teoriens utgångspunkt. I den dåtida situationen kunde den typen för det allmäntmänskliga beteendet även i verkligheten ha varit mera befogad. Det stora flertalet, industriproletariatet, levde på gränsen av existensminimum. Dessa människor fick väga arbetets gränsoffer mot gränsvärdet av varje brödstycke, av varje klädesplagg, av varje bruksföremål. Den mänskliga individen uppfattades alltså på gränsen av hennes yttre, nära nog animaliska existensmöjlighet. Dock tillerkändes hon en förmån i egenskap av mänsklig individ: hon kunde öka sina prestationer och därigenom komma i besittning av allt fler produkter. Hela det samhällsekonomiska systemet förklarades ur sådana synpunkter. Det var den »hårda verkligheten», naturens stränga ordning, som ansågs ligga däri. Samma lagbundenheter som framträdde i naturen ansågs råda i det ekonomiska livet. Det fanns inga auktoriteter längre, inga sedvänjor att åberopa som stöd för andra levnadsmönster. Det fanns ingen upplysning, inga tidningar, knappast ens någon reklam som skulle kunna inpränta i de fattigas medvetande, hur de skulle och borde ha det just i sina vardagliga livsomständigheter.

Tages steget ut till nutidens förhållanden, ligger det i öppen dag, att allt har förändrats i dessa hänseenden. Individen pressas icke längre mot existensminimum, hans behovsskala har blivit en helt annan. Talrika institutioner och sammanslutningar ägnar sig åt att sprida upplysning om levnadsvanorna och behoven. Det sker visserligen ur olika motiv, men effekten går i samma riktning. Det gör att individen, ej minst den uppväxande människan är i stånd att göra sig tämligen klara föreställningar om hur hennes levnadsstandard bör vara — föreställningar som i realiteten verkar som relativt fasta normer, men nu icke påbjudna genom någon yttre auktoritet, utan, åtminstone med en viss approximation, fritt valda och insedda av individerna själva.

Dessa sakförhållanden innebär ett nytt utgångsläge även för den ekonomiska teorien. Det vore icke realistiskt att fasthålla vid fenomen och tankemönster, som hade giltighet för hundra år sedan. Både människans yttre situation och hennes medvetenhetssituation har förändrats. De *individuella behoven* har blivit mera enhetliga och har en ökad spännvidd. Å andra sidan innebär tanken på en tryggad levnadsstandard ett erkännande av principen: *arbetaren är sin lön värd,* dvs. levnadsstandarden är normerande. De båda oförenliga grundkonceptionerna inom den liberala resp. den socialistiska teorien har sålunda genom utvecklingen själv förts närmare varandra.

§ 3. *Konsumentintressen tenderar att gå före producentintressen*

En viktig slutsats framgår omedelbart ur ovannämnda iakttagelser rörande den tidstypiska individuella hållningen. *Det är konsumtionen, icke produktionen, som tenderar att bli den bestämmande faktorn.* 'Tillgången, knappheten, produktionskapaciteten måste sätta gränser för efterfrågan' var den gamla principen. Den nyare inställningen vore: 'konsumenterna utgår från vissa krav rörande levnadsstandarden, produktionen har att finna sig däri'.

Industrialismen medförde i stort sett en emancipation av de *borgerliga* skikten. De stora företagarna, penningfurstarna, »kapitalisterna» distanserade i fråga om makt och inflytande de äldre ledarskikten. Den ekonomiska makten medförde icke blott ett vidsträckt inflytande utan även ett socialt anseende. Denna nya sociala värdighet, förbunden med den ekonomiska makten övertogs av den ifrågavarande samhällsklassen i stort — den spred sig till småkapitalisterna och småborgarna av alla slag. Däremot drogs en skarp gräns gentemot de fysiskt arbetande. Under den ifrågavarande epoken framväxte även den liberala ekonomiska teorien. Lagen om tillgång och efterfrågan, avvägningen mellan prestationerna och behovstillfredsställelsen genom marknadens mekanism, skulle i viss mån förklara hela strukturen. Det erfordras emellertid blott en ringa eftertanke för att med stor trygghet kunna säga: för de framgångsrika affärsmännen, företagarna, penningmagnaterna, ja för de borgerliga skikten i allmänhet kunde dylika teoretiska förklaringar icke ha någon nämnvärd giltighet. »Standardtänkandet» fanns även där i rikt mått — förebilden med sina mönster och normer var givetvis den gamla herreklassen, de detroniserade högre ståndеn av äldre typ. Dessa hade över huvud taget icke haft några begrepp om sambanden mellan social position och ekonomi. Att härska och råda, att utöva bestämda funk-

tioner var en sak, att förvärva inkomster genom arbete något helt annat. Det finns många skäl att anta att just de borgerliga skikten och deras förgrundsgestalter kunde göra sina intentioner gällande genom andra prestationer än de rent ekonomiska. Producenterna kunde råda över konsumenterna genom att behärska marknaderna. Tillgången till råvarukällorna, äganderätten till industrierna etc. låg hos dem. Den institutionella ramen var otvivelaktigt sådan, att de egendomslösa arbetarna icke kunde hävda sig gentemot de ekonomiskt bättre situerade samhällsskikten. Därvid bör man emellertid icke glömma, att dessa på samma gång gjorde sina stora insatser — det allmänna tekniska och ekonomiska framåtskridandet var i stort sett ett resultat av deras företagsamhet och uppfinningsrikedom.

Att de individuella konsumenterna dvs. »konsumenten», mannen i ledet, skulle börja komma liksom på samma fot med producenterna, kan framstå som en omotiverad synpunkt. Likväl ligger däri en viss realitet, som har sin motsvarighet i de förskjutningar som tidigare ägt rum i den sociala strukturen. Förklaringen kan i få ord sägas vara den, att de idéer och principer som kännetecknat de borgerliga skiktens ledning i viss mån har misslyckats. En viss typ av allmänt framåtskridande skulle sålunda vara den ledande principen. Dessa förväntningar visade sig i hög grad berättigade. Men i den historiska bilden ingår även de båda världskrigen. De betecknar ett slags jordskred i hela den föregående utvecklingen. Det sociala framåtskridandet uppfattas icke längre som en enbart teknisk och ekonomisk fråga. Tryggheten för den enskilde individen har visserligen ökats *ur den trängre kretsens synvinkel* men har minskats *ur den bredare omkretsens perspektiv*. »Tryggheten har blivit fruktans barn, den fortsatta existensen förintelsens tvillingbroder.»[1] Så har Winston Churchill karakteriserat denna tidstypiska situation.

Det tekniska och ekonomiska framåtskridandet har sålunda medfört stora framsteg i vissa hänseenden och stora rubbningar i andra hänseenden. Inför de stora samhällsfrågorna står alla på ungefär samma fot, företagsledaren och mannen i ledet. Den reala ansvarigheten har utjämnats och förskjutits. De avgörande frågorna på längre sikt ligger icke längre på det politiska, tekniska och ekonomiska området utan på det område, som har med den mänskliga samlevnaden att göra. Detta ger en fördjupad aspekt på samhällsplaneringen, fattad både som en social och ekonomisk fråga. Därom några avslutande synpunkter i nästa kapitel.

[1] I ett parlamentstal den 1. 3. 1955.

Kapitel 18

»Samhällsförnyelsen»

Den härovan antydda synpunkten: *den verkliga ansvarigheten för den sociala och ekonomiska utvecklingen förskjuts från de ekonomiskt ledande och besittande skikten till det stora flertalet dvs. till gemene man,* gäller icke blott i stort utan även i mera begränsade och fullt konkreta sammanhang. Följande resonemang, grundat på vissa erfarenheter från samhällsplaneringen, må åskådliggöra tankegången.

Inom en viss gren av samhällsplaneringen är det brukligt att tala om »samhällsförnyelse». Därmed avses den planmässiga saneringen och renoveringen av gammal bebyggelse, av förfallna bostadskvarter etc. i landets städer och industrisamhällen. Vissa omständigheter har gjort att den moderna bebyggelsen tenderat att breda ut sig i periferien, medan de centralare delarna konserverats. Det ligger i sakens natur att den tekniska planeringen företrädesvis avser de yttre miljöernas ordnande. Från socialpolitisk synvinkel skulle man emellertid kunna tala om behovet av en »samhällsförnyelse» även i överförd bemärkelse. Det moderna samhället är industrialismens verk. Industrialismen expanderar ur de rent ekonomiska drivkrafterna och betingelserna. Den fria företagsamheten arbetar och bygger där det lönar sig bäst. Att allt detta kan värdesättas positivt behöver icke betonas ytterligare. Lika obestridligt är att industrialismen även lämnar vissa avfalls- och förfallsprodukter efter sig. Några sådana drag har ävenledes omnämnts förut. En viss rationalisering av den yttre bebyggelsen i industrisamhällena har så småningom skett. Däremot återstår mycket i fråga om de mera omedelbara livsmiljöernas utveckling och sanering. *Att gå djupare in i miljöerna* är den fas som synes förestå de socialpolitiska strävandena. Till följd av familjebandens upplösning, till följd av det mekaniserade arbetslivet och på grund av många andra orsaker ökas behovet av lämpliga miljöer. Bostadskulturens höjande är ett viktigt led i denna utveckling. Emellertid kvarstår på många håll just de mer eller mindre stagnerade och efterblivna miljöerna. Det kan till och med ifrågasättas om icke vissa ödemarker, en viss kvalitativ förslumning av livsmiljöerna växer och breder ut sig till trots för de positiva drag som kännetecknar samhällsutvecklingen. De förbättrade lönevillkoren, den höjda levnadsstan-

darden i fråga om föda och kläder och över huvud taget de ökade möjligheterna att tillfredsställa de tillfälliga behoven utgör icke hela lösningen av den gamla sociala frågan. Kort sagt, *den kulturella sidan* av den sociala frågan börjar träda i förgrunden och detta icke som en diskutabel värdering utan som en oavvislig livsnödvändighet.

Att gå vidare på denna punkt i enlighet med den traditionella socialpolitikens principer är knappast möjligt. Denna utövar i mångt och mycket en verksamhet av palliativ karaktär. Om det ens vore möjligt att föreställa sig något slags mera handgripligt inträngande i miljöerna genom socialpolitiska reformer, skulle det snart medföra en utomordentlig ansvällning av den tekniska apparaten och utan att någon garanti skulle kunna lämnas för åtgärdenas effektivitet. Där aktualiseras med andra ord frågan om *individerna själva* — om deras egen hållning, om deras sociala medvetenhet och förutseende.

Det resonemang som förts kan synas socialpolitiskt eller socialetiskt inriktat men utan samband med de samhällsekonomiska frågorna. Så är emellertid icke fallet. *Vill* individerna — dvs. individerna mera på bredden i det nuvarande samhället — ha en viss gestaltning av sina livsförhållanden, av sina livsmiljöer, ja av sina livsideal varmed skulle kunna avses en kulturell höjning och en kvalitativ förbättring av levnadsomständigheterna, då *kommer* samhällsekonomien att rätta sig efter det. Vill de *icke* det, vill de ingenting bestämt och är de icke beredda att själva ta de erforderliga konsekvenserna, dvs. först och främst sätta sig in i vad det innebär, då kommer resultatet att bli *något annat*. Väl att märka, när det talas här om »det stora flertalet» eller om målsättningar som »kan» eller »icke kan» uppnås, avses icke några kvantitativa uppskattningar i egentlig mening och ej heller några tidsmått 'från den ena dagen till den andra'. Resonemanget gäller principsynpunkter, representativa begrepp och tänjbara tidsavstånd. Alldeles påtagligt är, att en bestämd socialekonomisk orientering *hos ett tillräckligt stort antal individer,* representerar en riktpunkt och ett stöd för näringslivets egna planeringar, medan avsaknaden av tydliga målsättningar bland individerna överlåter initiativen mera omedelbart åt företagarna. Vill individerna ingenting bestämt eller ingenting medvetet med avseende på samhällsbyggandet och föredrar de att vänta vad de politiska instanserna företar sig eller icke företar sig resp. vad de privata affärsidkarna finner lämpligt att företa sig beträffande köpkraftens inriktning, då kan detta samfällda handlande, som samhällsbyggandet innebär, icke uppstå. Medan den fria företagsamheten tenderar att skynda för fort, att locka

med nya uppfinningar och apparater långt innan behoven stabiliserats, tenderar staten att handla långsamt och tungt och att handla helst »i efterskott», dvs. när de missförhållanden som den skall avhjälpa redan blivit tillräckligt uppenbara och omvittnade. Den förebyggande socialpolitiken, det verkligt uppbyggande samhällsarbetet kan varken statsmakterna eller näringslivet göra något åt *med mindre än att individerna själva sätter in sina krafter och ansträngningar.*

Här kan det invändas — det är ett cirkelresonemang. Men det är ett cirkelresonemang blott ur traditionellt borgerliga synpunkter, emedan »borgaren» städse av egen drift haft en böjelse för att själv ordna sitt hus och hem och att i möjligaste mån gestalta sina livsförhållanden efter eget tycke. Men denna individualistiska driftighet saknar arbetaren i allmänhet. Medan borgaren vill utmärka sig genom ägodelar, saknar arbetaren sinne för sådana utmärkelser. Skall då just detta inpräntas i honom? Det paradoxala är att arbetaren då upphör att vilja någonting alls, mister sin håg och sitt självförtroende. Visserligen kan det synas att dessa resonemang rör sig på ett vanskligt område, där det skulle krävas exakta data och bevis. Men frågan gäller endast att beakta och jämföra vissa typiska tendenser och alternativ. Frågan gäller alltjämt och i huvudsak *de socialekonomiska* aspekterna. Att icke blicka in i de socialpsykologiska sammanhangen, att hålla sig till »ekonomiska data och fakta enbart» — däri ser den mera specialiserade samhällsekonomiska forskningen en självklar förutsättning för sitt arbete. Men ur de synpunkter som nyss utvecklats skulle det kunna sägas: det är ingen självklar förutsättning, tvärtom, just då hänger teorierna i luften. Att beakta de djupare socialpsykologiska faktorerna, att söka uppfatta vad som rör sig bland människorna, ger möjligheter att verkligen forma tankar och idéer, icke blott att hypotetiskt konstruera teorier. Antag att en viss typ av social planering skulle kunna postuleras som en praktisk möjlighet. Ur teoriens synvinkel skulle det innebära att frågan om sparandet och investeringar skulle komma i ett annat läge. En inkomstanvändning inriktad på miljöbyggandet kräver och innebär ett annat sparande än investeringar avsedda för frambringandet av produkter för omedelbar behovstillfredsställelse. Över huvud taget aktualiserar den antydda tankeriktningen kvalitetsproblematiken i allt socialekonomiskt tänkande och handlande. Teorier som rör sig med totala kategorier vad gäller sparande och investeringar, tenderar med nödvändighet att stanna vid abstraktioner.

Låt oss emellertid återgå till den hypotetiske arbetaren, om vilken det

har blivit sagt härovan att han tenderar att mista håg och intresse, genom att »förborgerligas». Det gäller naturligtvis icke alla arbetare; många blir »goda borgare» i alla hänseenden. Men man kan icke heller om alla borgare säga att de har denna specifika instinkt att ordna hus och hem åt sig själva, att eftersträva sin egen lycka i den trängre privata kretsen och liksom utan intresse för omvärlden. Tvärtom, i nutiden har denna borgerliga instinkt i hög grad avtagit; sinnet att vårda ägodelar och kultivera livsformer har likaledes avtagit eller blivit osäkert. Där närmar man sig över huvud taget det som skulle kunna betecknas som den 'proletäriska situationen' i äldre bemärkelse. Orsaken är att människorna i nutiden sett alltför många av dessa värden och ägodelar gå till spillo, gå upp i rök och lågor, sett allt det gamla brytas ner och störta samman. Den gapande tomheten kan finnas där i mentala hänseenden mitt i yttre överflöd, ja den hektiska åtrån efter ständigt nya ting och uppfinningar, efter nya sensationer och upplevelser är ej sällan blott ett uttryck för den inre mentala tomheten och rådlösheten. Där står den genuine arbetaren trots allt annorlunda och gynnsammare till emedan han icke har haft det traditionella arvet att förlora. (Dessa synpunkter är givetvis blott skisserade; de bygger på iakttagelser som kan göras överallt.) Därför kommer resonemanget att begränsas till den mera normala situationen ur arbetaresynpunkt.

För att ange denna synvinkel har i slutet av föregående kapitel den mera generella omkretsen i hela tidssituationen tangerats. Det socialistiska, kollektivistiska momentet motsvarar en större omkrets än det individualistiska, typiskt borgerliga elementet. Det är ingen tillfällighet att arbetarrörelsen är internationell medan den borgerliga inställningen traditionellt är mera nationell. Den genuine arbetaren har av förklarliga skäl städse känt sin samhörighet med en större del av mänskligheten, dvs. primärt genom sin klasskänsla förts till ett mera allmäntmänskligt medvetande. Att uppge dessa horisonter, att liksom förtvivla på denna punkt innebär ur arbetaresynpunkt ett slags självuppgivelse, ett slags intellektuell förlamning, varigenom intresset t. ex. även för de redan uppnådda positionerna och organisationerna tenderar att slockna. Därför behåller de gamla parollerna om världsrevolution etc. sin lockelse för många, oaktat att den historiska erfarenheten visat deras verkliga halt — deras karaktär av teoretiska abstraktioner med tendens att förgöra i stället för att frigöra den mänskliga gemenskapen. Men ligger i dessa historiska erfarenheter en negation av själva grundvalen för den socialistiska, internationella eller övernationella inställningen? Tvärtom,

den synkrets som den moderna utvecklingen, ej minst inom tekniken, kräver med avseende på samlevnaden mellan skilda länder, folk och kontinenter, har knappast någon annan verklig grund att bygga på än det som gemene man upplever som sin innersta samhörighet med andra. När det nämndes förut: 'inför de stora tidsproblemen står alla på samma fot', avsågs detta som en obestridlig realitet. Där finns substansen — förberedd genom livet och ej genom en teori. I samma stund medvetandet om dessa ting skymtar, även om så vore blott glimtvis, inträffar detta att klassmedvetandet liksom förvandlas och faller bort, därför att det som ger sig till känna är *det mera allmäntmänskliga medvetandet.* Det innebär en frigörelse, en uppresande kraft med avseende på människovärdigheten. De gemensamma angelägenheterna träder närmare, men icke enbart i den stora omkretsen utan först och främst i den närmaste omkretsen. Att bygga praktiskt, att bygga för framtiden, att bygga bestående värden, kort sagt att engagera sig på ett medvetet och aktivt sätt i något gemensamt är den praktiska motsvarigheten till den socialistiska livsuppfattningen.

Må så vara att dessa synpunkter blott har kunnat antydas — sambandet mellan 'situationen i stort' och 'situationen i smått' och behovet av en viss intellektuell balans som en aktiverande faktor just i det mera färglösa dagliga livet. Ytterligare en synpunkt behöver emellertid betonas, den måhända mest obekväma i hela detta resonemang. Att poängtera den enskilde individen i de djupare leden, att framhålla ansvarigheten för den mänskliga samhörigheten och att konstatera: dessa angelägenheter är icke speciella utan allmäntmänskliga — innebär det icke att värdera och idealisera en människotyp som icke kan utpekas ens i ringa antal, långt mindre som något slags massföreteelse? Dylika invändningar skulle visserligen icke träffa resonemanget, som blott går ut på att rikta blicken på möjligheter och tendenser. Men det berättigade i en sådan invändning kan erkännas. Mannen i ledet, medborgaren i allmänhet, avses icke utan vidare med den människotyp som härstädes kallats 'den sociale individen'. Tvärtom, hela svårigheten att konkretisera dessa synpunkter ligger däri att en viss livsorientering, ett visst självmedvetande ännu icke är liktydigt med det vetande, den kunskap om faktiska livsförhållanden och världsförhållanden som också måste förutsättas. Där har man att räkna med utomordentliga diskrepanser i verkligheten, emedan den skolbildning som människorna i allmänhet har, motsvarar mera begränsade och idylliska förhållanden. Vad frågan gäller skulle på följande sätt kunna formuleras historiskt.

När de borgerliga skikten kom till makten krävdes av dem större kunskaper och vidare horisonter än vad som egentligen var nödvändigt för de ledande skikten i ännu äldre tider. Det var icke ur de aristokratiska utan ur de borgerliga skikten som de stora naturforskarna och upplysningsfilosoferna kom. Man kan även uttrycka sakförhållandet omvänt: därför att de borgerliga skikten genom varjehanda omständigheter kunde uppbringa en större mottaglighet för kunskaper, kunde de i vissa mån detronisera det feodala levnadssättet och uppfattningssättet. Aristokratien var uppfödd med andra föreställningar; bortsett från undantagen, vilka givetvis också fanns, levde människorna inom sådana kretsar under århundraden i enlighet med livsmönster som just motsvarade en viss herremanstillvaro på de lantliga egendomarna. Borgarnas naturliga miljö var städerna: där utformades deras livsmönster, där vidgades deras synkrets genom handeln och över huvud taget genom kontakten med den dåtida yttervärlden. En viss herremansattityd utbildades, när den ekonomiska makten började koncentreras hos de stora köpmanshusen och de industriella företagarna längre fram. Perspektiven växte alltmer, men de var likväl betingade av en viss tradition, av en viss ensidighet, sammanhängande med hela den uppväxt- och levnadsmiljö som motsvarade den typiskt borgerliga tillvaron. (Man kan i denna ensidighet även se en viss förklaring till varför det försök som gjordes under 1800-talet att under engelsk hegemoni grundlägga en tämligen liberal, ekonomisk världsordning misslyckades. Där fanns både idéer och praktisk kunnighet, men den sociala frågan i Europa ledde till den forcerade kampen om marknaderna, som på nytt kastade den världsekonomiska organisationen tillbaka från den mera liberala till den mera merkantilistiska typen.) Hur som helst: numera framträder dessa spörsmål på ett mera pockande och kritiskt sätt och appellerar till det mänskliga medvetandet utan hänsyn till ras-, folk- eller klassamband. Det innebär emellertid att säga: egentligen krävs av 'mannen på gatan' i våra dagar mer än det krävdes av 'borgaren' i hans tidigare historiska situation. Alltså något av denna utvidgning av kunskaperna och horisonterna krävs: liksom borgaren behövde mer än aristokraten, behöver den moderna, klassnivellerade människan mer än borgaren. För att vara situationen vuxen behöver människan var hon än lever och verkar ett mera »världsmedborgerligt» medvetande än förr. På denna punkt kan det synas att allt står och väger.

Då är det iögonfallande att den kunskapstyp som dominerar, bär prägeln av den borgerliga attityden: kunskap för den omedelbara nyt-

tans skull, kunskap som kan intensifieras och specialiseras men som icke går ut på att göra allmänbildningen själv till ett verkligt grundligt och allsidigt vetande. Emedan yrkeslivet är specialiserat och kräver avsevärda förkunskaper på alla håll, tenderar även den gängse skolbildningen att redan tidigt göra individerna till yrkesmänniskor och ej till allsidigt bildade människor. Dessa sakförhållanden har ofta observerats. Att behovet av motvikter mot specialiseringen numera så ofta poängteras, tillåter att dessa spörsmål tangeras helt flyktigt på detta sätt. Det är emellertid icke betydelselöst att nämna dem ur resonemangets synpunkt, emedan där hela problematiken om utformandet av *den socialvetenskapligt orienterade kunskapen och bildningen* kommer in. Visserligen finns det många kanaler som redan i hög grad verkar i riktning av en allsidig orientering av gemene man i tidens frågor och förhållanden. Där kommer givetvis dagspressen främst i åtanke. Men skall det kunskapsbehov som åsyftats härovan, uppfattas strängt, då kan icke heller den kaleidoskopiskt sammansatta kunskapen, sådan den strömmar fram i alla slags mer eller mindre populära former och kanaler anses motsvara det som frågan gäller. Ett mera ordnat, ett mera genomarbetat, ett mera koncentrerat och likväl levandegjort kunskapsstoff, ett verkligt vetande grundat *på vetenskaplig metodik* erfordras — åtminstone som en stomme till den allmänbildning som skulle kunna anses motsvara den socialt intresserade människans behov i nutiden.

Många detaljfrågor skulle kunna beröras här, men den socialpedagogiska frågan är i princip icke olöslig. Alltså kan det sägas: icke utan vidare men mot bakgrunden av en förstärkt och fördjupad bildningsverksamhet är det möjligt att föreställa sig 'nutidsmänniskan i allmänhet' som en både medveten och vetande individ i allt vad verklig livs- och samhällskunskap heter. (Återigen skulle det behöva understrykas: frågan gäller icke en kvantitativ syn, icke något slags allmänt höjande av kunskapsnivån, icke en påverkan av den allmänna opinionen, icke något majoritetstänkande. Frågan gäller enskilda individer och den kunskapsmässiga inställningen som sådan; 10 individer som har verklig kunskap betyder mer i det hela än 100 som har den i mindre grad; 100 som är väl medvetna betyder mer än 1 000 som tänker ytligt osv. Men möjligheterna bör stå öppna för envar. Ingen verklig kunskap är lättköpt; den socialvetenskapligt orienterade kunskapen kan icke heller vara det, minst av allt, men i egenskap av samhällskunskap kan den icke vara exklusiv i samma bemärkelse som den sedvanliga, vetenskapliga fackkunskapen är det. En sådan kunskap kan utformas och förvärvas

om själva utgångspunkterna förläggs icke i andra specialkunskaper utan i det allmäntmänskliga medvetandet. En sådan kunskap kan därför icke heller tänkas som populariserad fackkunskap el. dyl. utan måste räkna med en viss övning och möda på dessa liksom på alla andra områden.)

Ännu en gång må resonemanget återföras till den socialekonomiska problematiken. Huvudsynpunkten har redan antytts. Finns *vilja* och *medvetenhet* i tillräcklig grad bland människorna i samhället, avseende bestämda målsättningar och utvecklingslinjer, då har även forskningen och teorien *bestämda uppgifter* att hålla sig till. Att pröva och granska betingelserna för dessa målsättningar, att utbygga kunskapsstoffet, att bevaka det som sker — kort sagt att ställa tankar och idéer till förfogande så att vakenheten i det som sker icke släpps eller rubbas av allt det tillfälliga, som ju också är med, innebär en funktion som blott den fria forskningen och bildningsverksamheten kan uppfylla. Kalla målsättningen »samhällsbyggandet», »samhällsplaneringen» eller dylikt — det betyder under alla omständigheter ett alternativ till det planlösa samhällsekonomiska gestaltandet. Antag sålunda ett ögonblick att bestämda intentioner föreligger inom den vaknare delen av befolkningen beträffande förverkligandet av vissa element inom samhällsbyggandet t. ex. beträffande ordnandet av bostadsfrågan och ordnandet av de eftersatta levnadsmiljöerna över huvud taget, särskilt med avseende på ungdomen, och antag att dessa krav är så pass omfattande och radikala att de kan betecknas som en allmän angelägenhet av primär betydelse — då kan det både med stöd av erfarenheten och mera principiella slutledningar, påvisas *att den givna institutionella grunden icke räcker till* för genomförandet av dylika målsättningar, även om deras vikt inses. Den sedvanliga ekonomiska företagsamheten sätter *icke* och *kan icke* sätta allmännyttiga intressen på längre sikt *framför* de egennyttiga intressena på kortare sikt. Dessa är mera åtkomliga, dessa kan dirigeras, där kan risker tagas och vinster eftersträvas enligt s. k. sunda affärsmässiga principer. Ett fritt lopp åt företagsamheten i denna riktning kan leda fram till allt möjligt annat, blott icke till den snabba och gedigna utbyggnaden av den sociala livsramen bland folkets bredare lager. Sådant är helt enkelt mindre lönande ur privatekonomisk synvinkel. Men observera: möjligheterna för det privatekonomiska systemet att över huvud taget bestå grundar sig därpå att icke en mängd numera livsnödvändiga, speciellt socialhygieniska och kulturella behov bland de breda lagren blir eftersatta. Det ohållbara i den ifrågavarande principen kommer redan nu tydligt till uttryck däri, att den kaotiska behovsexpansionen spränger

ramarna för den bestående strukturen genom inflationsmekanismen och allt det som har beskrivits förut i dessa hänseenden. Statsmakterna har skenbart de institutionella möjligheterna i sin hand att reglera den samhällsekonomiska balansen, om än med drastiska medel om det skulle erfordras. I betraktande av de medel som står statsmakterna till buds — de stela förvaltningsmässiga formerna och statuterna — måste emellertid de statliga och politiska metodernas möjligheter att gestalta just de ifrågavarande, långt inne i de sociala livsprocesserna verkande faktorerna, principiellt betvivlas. Det rör sig därvid icke om politiska värderingsfrågor utan om sakfrågor liksom det rör sig om sakfrågor t. ex. vid behandlingen av skilda organ i den mänskliga organismen. Att operationskniven kan vara bra i vissa sammanhang, att införandet av proteser kan vara bra i andra sammanhang, betyder icke att operationsknivar och protester kan vara bra i *alla* sammanhang och särskilt icke när det rör sig om sociologiska utvecklingsprocesser, som tenderar att följa sin egen lagbundenhet. Det som måste beredas väg är den allsidiga emancipationen av de folklager, som i enlighet med den historiska evolutionens egna krafter vill fylla den plats och de uppgifter som motsvarar deras egenart, varvid icke den gamla egennyttan utan andra, mera vidsträckta intentioner verkar. En ekonomisk teori, som icke räknar med dylika faktorer, bidrar till att befästa något som ändock icke håller på längre sikt. En ekonomisk teori, som tar sina utgångspunkter i själva utvecklingsprocesserna, kommer däremot i en självständig position *både* gentemot den politiska faktorn *och* det privatekonomiska intresset i det att den nödgas pröva grundvalarna för bådas verksamhet i vad gäller den egentliga samhällsutvecklingen. Att pröva och överväga arten t. ex. av investeringsbehoven och investeringskanalerna, att pröva och överväga arten av den konsumtionsinriktning som erfordras för att vissa framtidsmål skall uppnås, kort sagt — den vetenskapliga attityden får en ny innebörd i en samhällsekonomi som medvetet fattar de verkligt socialekonomiska målsättningarna i sikte.

ANFÖRD LITTERATUR

Ammon, A., Grundzüge der Volkswohlstandslehre. Jena 1926.
Aristoteles, Politik (t. övers. C. Stahr, Berlin).
Bacon, F., Novum Organon (sv. övers. i De filosofiska mästerverken IV. Sthlm 1940. T. övers. Lpz. 1870).
Belloc, H., The Servile State (t. övers. Der Sklavenstaat. Stuttgart 1925).
Bljumin, I., Die Mehrwertlehre – der Grundpfeiler der ökonomischen Theorie von Marx. Sowjetwissenschaft. Gesellschaftswissenschaftliche Abteilung. Berlin 1953.
Cassel, G., Fundamental Thoughts in Economics. London 1929.
— Teoretisk Socialekonomi. Sthlm 1938.
Chamberlin, E. H., The Theory of Monopolistic Competition. Cambridge, Mass., 1947.
Commons, J., Institutional Economics. New York 1934.
— The Economics of Collective Action. New York 1950.
Cunningham, W., An Essay on Western Civilisation. Cambridge 1904.
Dewey, J., Theory of Valuation. Chicago 1939.
Dopsch, A., Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte. Wien 1930.
Gide, C. et Rist, C., Histoire des doctrines économiques (t. övers. Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen. Jena 1921).
Grabmann, M., Thomas von Aquin. München 1933.
Heckscher, E. F., Merkantilismen, ett led i den ekonomiska politikens historia. Sthlm 1931.
Hume, D., Letters, ed. Greig. Oxford 1932.
Jevons, W. S., Theory of Political Economy. London 1871.
Kautz, J., Die Geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik. Wien 1860.
Keynes, J. M., The General Theory of Employment, Interest and Money. London 1936.
Klein, L. R., The Keynesian Revolution. New York 1948.
Lindahl, E., Knut Wicksell i Stora nationalekonomer av J. Schumpeter. Sthlm 1953.
Lindelöf, E., Inledning till den högre analysen. Helsingfors 1912.
Maciver, R., The Elements of Social Science. London 1924.
Marx, K., Das Kapital, ed. VI. Hamburg 1909.
— Der historische Materialismus. Bd II. Kröners Taschenausgabe, Lpz. 1932. (Thesen über Feuerbach, Manifest der kommunistischen Partei etc.)
— Theorien über den Mehrwert. Stuttgart 1910.
Marshall, A., Principles of Economics. London 1898.
Mill, J. S., Principles of Political Economy. London 1873.
Mombert, P., Die Geschichte der Nationalökonomie. Jena 1927.

Myrdal, G., Prisbildningsproblemet och föränderligheten. Uppsala 1927.
— Vetenskap och politik i nationalekonomien. Sthlm 1930.
— Der Gleichgewichtsbegriff als Instrument der geldtheoretischen Analyse. Ingår i Beiträge zur Geldtheorie, Hayek, F. A. Wien 1933.
— Den förändrade världsbilden inom nationalekonomin, ingår i Samhällskrisen och socialvetenskaperna. Sthlm 1935.
— The Relation between Social Theory and Social Policy (citerad efter stencil. uppl. 1953).
Newman, Ph. Ch., The Development of Economic Thought. New York 1952.
Ohlin, B., Penningpolitik, offentliga arbeten. SOU 1934: 12.
Oncken, A., Geschichte der Nationalökonomie. Lpz. 1902 (1922).
Pfannenstill, B., Sociologiens grundförutsättningar. En vetenskapskritisk undersökning. Lund 1942.
Palander, T., Beiträge zur Standortstheorie. Uppsala 1935.
— Om »Stockholmsskolans» begrepp och metoder. Ekonomisk tidskrift 1941.
Ricardo, D., Principles of Political Economy and Taxation. London 1929.
Robbins, L., The Theory of Economic Policy in English Classical Political Economy (sv. övers. Den klassiska liberalismens samhällssyn. Sthlm 1953).
Robinson, J., Introduction to the Theory of Employment. London 1939.
Roll, E. A., A History of Economic Thought. London 1938 (1953).
Runes, D., Dictionary of Philosophy. New York 1942.
Russell, B., A history of Western Philosophy (sv. övers. Västerlandets filosofi. Sthlm 1948).
— The Impact of Science on Society (sv. övers. Vetenskap och samhälle. Sthlm 1952).
Röpke, W., Civitas Humana (sv. övers. Sthlm 1945).
Scheler, M., Die Wissensformen und die Gesellschaft. Lpz. 1926.
Sauter, J., Thomistische Gesellschaftslehre, Handwörterbuch der Staatswissenschaften. Bd VIII. Jena 1928.
Schumpeter, J., Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte. Tübingen 1924.
— History of Economic Analysis, New York 1954.
Scott, W. A., The Development of Economics. New York 1954.
Skott, W. R., Adam Smith as Student and Professor. Glasgow 1937.
Shacle, G. L. S., Uncertainty in Economics. Cambridge 1955.
Smith, A., The Wealth of Nations. Cannan ed. London 1904.
Sombart, W., Der moderne Kapitalismus. München 1928.
Steffen, G., Sociologi, en allmän samhällslära. Sthlm 1910.
Stockholm stads Stadsplanekontor, Generalplan för Stockholm. Sthlm 1952.
Sundbom, I., Prisbildning och föränderlighet. Göteborg 1933.
— Politisk makt och ekonomiska lagar. Sthlm 1952.
Wicksell, K., Professor Cassels nationalekonomiska system. Ekonomisk tidskrift 1919.
Thomas av Aquino, Summa Theologica (t. övers. Salzburg 1933).
Woog, H., The Tableau économique of François Quensnay. Basel 1950.
Åhrén, U., Ett planmässigt samhällsbyggande. SOU 1945: 63.
Åkerman, J., Das Problem der socialökonomischen Synthese. Lund 1938.

INNEHÅLL

Förord 3
Inledning 5

Avdelning I. Vetenskapsteoretisk bakgrund

Kap. 1. Samhällsforskningens värdeproblematik 15
§ 1. Inledning. § 2. Den värdekritiska uppfattningen. § 3. Den humanistiska inställningen. § 4. Gränsfrågor. § 5. Återblick.

Kap. 2. Äldre och nyare tänkesätt 29
§ 1. Det »förvetenskapliga» tänkandet. § 2. Den »naturvetenskapliga» typen. § 3. Den »vetenskapskritiska» typen.

Kap. 3. Exakthet, objektivitet och relevans 43
§ 1. Den kvantitativa exaktheten. § 2. Konkret objektivitet inom samhällsforskningen. § 3. Relevansproblemet.

Avdelning II. Medeltiden och merkantilismen

Kap. 4. Medeltidens etiska ekonomi 56
§ 1. Ingress. § 2. Sociologiska lagbundenheter i kristendomens utbredning. § 3. Yttre faktorer i den medeltida samhällsbildningen. § 4. Medeltidens etiska nationalekonomi. § 5. Den vetenskapliga innebörden av medeltidens ekonomiska doktriner.

Kap. 5. Merkantilismens politiska ekonomi 78
§ 1. Frågeställningen. § 2. Den doktrinhistoriska aspekten. § 3. En generell sociologisk aspekt. § 4. Merkantilismen som ekonomisk politik. § 5. Merkantilismens historiska aspekter. § 6. Sociala aspekter.

Avdelning III. Klassikerna

Kap. 6. Fysiokraterna 88
§ 1. Den ekonomiska teoriens funktioner. § 2. Fysiokraterna i doktrinhistorien. § 3. Den fysiokratiska naturrätten. § 4. Tableau économique. § 5. Nyare interpretationer.

Kap. 7 Individualismen och universalismen hos Adam Smith 105
§ 1. Inledning. § 2. Arbetets delning. § 3. Bytesläran. § 4. Marknadens pris. § 5. Sammanfattning.

Kap. 8. Ricardos fördelningsteori och objektiva värdelära 124
§ 1. Ricardos metod. § 2. Ricardos fördelningslära. § 3. Den naturvetenskapliga determinismen hos Ricardo. § 4. Arbetskraften som värdeenhet.

Avdelning IV. Socialismens och liberalismens teori

Kap. 9. Koordinationsproblemet 136
§ 1. Den fortsatta undersökningens uppläggning. § 2. Teoribegreppet i två bemärkelser. § 3. Motsägande socialvetenskapliga teorier och deras koordination. § 4. »Positiv kritik».

Kap. 10. Marx' tänkesätt och teori 147
§ 1. Vetenskap och politik hos Marx. § 2. Mervärdeläran. § 3. Arvet från klassikerna. § 4. Jämförelse mellan socialistisk och liberal teori. § 5. Marx' metod.

Kap. 11. Gränsnytteläran enligt Marshall m. fl. 167
§ 1. Det naturvetenskapliga inflytandet. § 2. Marshalls metodologiska orientering. § 3. Gränsnyttans grunder. § 4. Den underförstådda premissen — the economic man. § 5. Exkurs beträffande nyttans mätbarhet.

Kap. 12. Den liberala jämviktsteorien enligt Gustav Cassel 182
§ 1. Cassels utgångspunkter. § 2. Wicksells kritik. § 3. Prisbildningsteori utan värdelära. § 4. Jämviktsteoriens viktigaste funktion ideologisk.

Avdelning V. Nyare riktningar

Kap. 13. Matematisk metodik och monopolistisk teori 191
§ 1. Anknytning till tidigare frågeställningar. § 2. Den matematiska metodikens mångtydighet. § 3. Den monopolistiska konkurrensens teori. § 4. Chamberlins fysikaliska jämviktsbegrepp. § 5. Vinstmaximeringsprincipen. § 6. Exkurs beträffande teoriens syfte jämte utblick på institutionalismen. § 7. Den institutionalistiska skolan.

Kap. 14. Kommentarer till Keynes 202
§ 1. Om behovet av ett ställningstagande. § 2. Keynes' revolution. § 3. Multiplikatoridéen. § 4. En blick på Keynes' utgångspunkter. § 5. Relationen till »klassikernas teori». § 6. Egennyttan och samhällsnyttan i Keynes' premisser. § 7. Historiska beröringspunkter.

Kap. 15. Stockholmsskolans ex ante- och ex postbegrepp 212
§ 1. Definitioner av ex post och ex ante-analysen. § 2. Kommentarer. § 3. Den skolastiska formeln. § 4. Erfarenhet och förutseende. § 5. Exkurs 1. Jämförelser med samhällsplaneringen. Exkurs 2. Kompletterande synpunkter beträffande svensk nationalekonomi.

Avdelning VI. Samhällsplaneringen

Kap. 16. Det tekniska framåtskridandet och behovens standardisering 221

§ 1. Skiss av den aktuella situationen jämte några perspektiv. § 2. De växande behoven, den kroniska inflationstendensen. § 3. Samhällsplaneringen.

Kap. 17. Socialt framåtskridande och behovens avvägning 232

§ 1. Ytterligare synpunkter rörande levnadsvanorna. § 2. Jämförelser mellan äldre och nuvarande tänkesätt. § 3. Konsumentintressen tenderar att gå före producentintressen.

Kap. 18. »Samhällsförnyelsen» 233

Litteraturförteckning 247